
ISTORIJA 20. VEKA, 2011, 1

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade

Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šemjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Bojan B. Dimitrijević

Izlaze tri broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs

www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXIX

2011. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić MIT O KOMUNISTIČKOM JUGOSLOVENSTVU	9
Danilo Šarenac UDRUŽENJE REZERVNIH OFICIRA I RATNIKA 1919–1941	27
Aleksandar Životić ČETNIČKE JEDINICE VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE U APRILSKOM RATU	39
Predrag Miladinović GUBICI OSOVIJSKE AVIJACIJE U APRILSKOM RATU	49
Milan Koljanin SRBIJA U NEMAČKOM 'NOVOM PORETKU' 1941–1942	65
Bojan B. Dimitrijević NASTANAK NACIONALNIH POKRETA OTPORA U SRBIJI 1941. GODINE	87
Dragomir Bondžić PROPAGANDNA SLIKA „NOVE SRBIJE“ U LISTU „NOVO VREME“ TOKOM LETA 1941	103
Nikica Barić POLITIKA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA SRBIJI	115
Nemanja Dević SMEDEREVSKI OKRUG U PROLEĆE 1941. GODINE	127
Nebojša Stambolija „GLASNIK SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE“ – OPŠTE INFORMACIJE I TEMATSKA ANALIZA SADRŽAJA	141

Ljubinka Škodrić
PROSVETNI RADNICI U IDEOLOGIJI VLADE MILANA NEDIĆA
1941–1944 151

Dragan Cvetković
HOLOKAUST U NDH – NUMERIČKO ODREĐENJE 163

DOKUMENTA

PISMO MILANA GROLA ČLANSTVU DEMOKRATSKE STRANKE
3. januar 1941 183

Srdan Cvetković
PREGLED UHAPŠENIH I STRELJANIH LICA OD STRANE OZNE
NA TERITORIJI VOJVODINE DO 20. JUNA 1945 189

PRIKAZI

Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke,*
Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953 (Ljubomir Petrović) 201

Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije* (Kosta Nikolić) 203

Perica Hadži-Jovančić, *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918–1941*
(Ivan Becić) 204

Grigorije Babović, *Letopis Šapca 1933–1944* (Ena Mirković) 206

Bogdan Trifunović, *Život pod okupacijom. Čačanski okrug 1915–1918*
(Vladimir Petrović) 208

Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944.*
Sudbina institucije pod okupacijom (Dragomir Bondžić) 209

IN MEMORIAM

In memoriam i BIBLIOGRAFIJA: Dr LJUBOMIR PETROVIĆ 213

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Kosta Nikolić THE MYTH OF COMMUNIST YUGOSLAVISM	9
Danilo Šarenac SOCIETY OF THE RESERVE OFFICERS AND WARRIORS 1919–1941	27
Aleksandar Životić THE CHETNIK UNITS OF THE YUGOSLAV ARMY IN APRIL WAR 1941	39
Predrag Miladinović THE LOSSES OF THE AXIS AVIATION IN THE APRIL WAR 1941	49
Milan Koljanin SERBIA IN THE GERMAN'S „NEW ORDER“ 1941–1942	65
Bojan B. Dimitrijević THE EMERGENCE OF THE NATIONAL RESISTANCE MOVEMENTS IN OCCUPIED SERBIA 1941	87
Dragomir Bondžić THE PROPAGANDA PICTURE OF THE 'NEW SERBIA' IN „NOVO VREME“ DAILY DURING THE SUMMER OF 1941	103
Nikica Barić INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND SERBIA	115
Nemanja Dević THE SMEDEREVO DISTRICT IN SPRING 1941	127
Nebojša Stambolija „SERBIAN STATE GUARD REVIEW“ – BASIC INFORMATION AND THEMATIC CONTENT ANALYSIS	141

Ljubinka Škodrić
EDUCATION AS PART OF GENERAL NEDIĆ'S
GOVERNMENT THE IDEOLOGY 151

Dragan Cvetković
HOLOCAUST IN INDEPENDENT STATE OF CROATIA 163

DOCUMENTS

MILAN GROL'S LETTER TO THE MEMBERS OF THE
DEMOCRATCI PARTY, January, 3rd, 1941 183

Srđan Cvetković
REVIEW OF THE ARRESTED AND EXECUTED PERSONS BY THE
DEPARTMENT FOR PROTECTION OF THE PEOPLE („OZNA“),
ON TERRITORY OF VOJVODINA UNTIL 20th JUNE 1945 189

REVIEWS

Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke,*
Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953 (Ljubomir Petrović) 201

Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije* (Kosta Nikolić) 203

Perica Hadži-Jovančić, *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918–1941*
(Ivan Becić) 204

Grigorije Babović, *Letopis Šapca 1933–1944* (Ena Mirković) 206

Bogdan Trifunović, *Život pod okupacijom. Čačanski okrug 1915–1918*
(Vladimir Petrović) 208

Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944.*
Sudbina institucije pod okupacijom (Dragomir Bondžić) 209

IN MEMORIAM

In memoriam i BIBLIOGRAFIJA: Dr LJUBOMIR PETROVIĆ 213

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 316.75:329.15(497.1)"1939/1945"
323.1(497.1)"1939/1945"
94(497.1)"1941/1945"

MIT O KOMUNISTIČKOM JUGOSLOVENSTVU*

APSTRAKT: Članak se bavi konstrukcijom mita o partizanskom jugoslovenstvu u Drugom svetskom ratu. U prvom planu nalazi se kritička analiza tumačenja da je ratna strategija i nacionalna politika KPJ bila odlučujući faktor za revitalizaciju ideje južnoslovenske solidarnosti („bratstvo i jedinstvo“) i obnavljanje same jugoslovenske države.

Ključne reči: Jugoslavija, Drugi svetski rat, ideologija, komunisti, jugoslovenstvo

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) uoči Drugog svetskog rata otvorila je novu etapu svojih aktivnosti. Jugoslovenski komunisti nisu bili samo idejno vezani za Moskvu kao centar svetske revolucije, već su sebe doživljavali kao njene najdoslednije sledbenike. Sve svoje uspehe, posebno one vezane za sprovođenje revolucionarnih mera neophodnih za ostvarenje konačnog cilja, uzimali su kao potvrdu vezanosti za Sovjetski Savez i za ideološke šeme koje su odatle propisivane. Moskva je za njih značila ne samo politički i duhovni centar, već i ostvarenje jednog apstraktnog ideala – besklasnog društva, nečeg što je u potpunosti opravdavallo njihovu egzistenciju u sopstvenim očima. Vernost sovjetskom vođstvu bila je jedan od najbitnijih elemenata aktivnosti KPJ. Staljin nije bio samo „neosporni i genijalni vođa“ nego i inkarnacija same ideje i „sanjanog novog društva“.

Deklarativnim prihvatanjem parole ujedinjavanja u Narodnom frontu KPJ je pokazala nasmejjano lice narodu, a sve grehe iz prošlosti, u prvom redu sektaštvo i dogmatizam, prebacila je na ranija rukovodstva. U nacionalnoj politici taj zaokret je najvidljiviji u prihvatanju teze da je Jugoslavija neophodna za opštu borbu jugoslovenskih naroda. Umesto raspada, sada se isticao pojam odbrane zemlje od „hitlerizma“. Na taj način je jedna partija koja je godinama bila oličenje raskola i nedemokratije, sugerisala da je postala državotvorna i narodna. Ali, odbrana Jugoslavije zamišljena je na „klasnim“ principima (višenacionalne revolucije), a ispod te spoljašne kore ostalo je staro jezgro totalitarne ideologije (objašnjjavanje čitave ljudske egzistencije partijskim merilima) i oligarhijske strukture koja je postavljala svoje pravo da suvereno odlučuje i vlada sudbinama ljudi. KPJ

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

je već bila pretvorena u organizaciju za klasnu borbu proletarijata, jer on nije mogao putem izbora da dođe na vlast. Zato su primarno mesto imale ideologija i organizacija, a centralno – borba za vlast.

Iako je u godinama uoči Drugog svetskog rata KPJ zauzela načelan stav odbrane zemlje, u prvom planu je još uvek bila borba za rušenje postojećeg poretka Kraljevine Jugoslavije. Njen režim je i dalje označavan kao fašistički, a sve do 1941. isticano je da Beograd pripada krugu imperijalističkih država koje su „provocirale svetski sukob“. Kada je ukazivano na opasnost od Nemačke i Italije, redovno je naglašavano da veća opasnost preti od fašizma u samoj Jugoslaviji, a srpski narod je svoju slobodu i nezavisnost mogao da osigura samo borbom protiv „svog“ fašizma: „*On neće pobijediti reakciju i fašizam ako ne nude razbijen velikosrpski šovinizam, ako ne budu iskorijenjeni njegovi ostaci u vlastitim redovima i ako ostane ma i sjenka tutorstva nad Hrvatima i Slovencima. Nijedan narod ne može biti slobodan ako ugnjetava druge narode*“.¹

U svim prekretnim istorijskim situacijama jugoslovenski komunisti su bili na strani Moskve, pa je već 1939. KPJ napustila svoju „narodnofrontovsku“ fazu i vratila se izvornom boljševizmu. To je samo bilo ispunjavanje obaveze koju je pred međunarodni komunistički pokret postavila Kominternu, i to odmah posle sklapanja nemačko-sovjetskog pakta. Ona je tražila napuštanje stavova sa svog VII kongresa o fašizmu kao o glavnom osloncu i „oružju najreakcionarnijeg monopolskog kapitala“ i posebnoj opasnosti za radničku klasu i „slobodoljubive narode“. Na sednici Vrhovnog sovjeta SSSR-a od 31. avgusta 1939. Molotov se dosta ironično odnosio prema ljudima „koji su očito pridavali veliki značaj preteranoj antifašističkoj propagandi“.²

Sovjetska država i Kominternu bitno su promenili svoje stavove o fašizmu i tumačili da je novi rat u celini imperijalistički, to jest upravo onakav kakav je bio i Prvi svetski rat. Tako su ignorisani svi oni narodi koji su bili neposredno ugroženi od Nemačke, a Moskva je, u skladu sa svojim novim državnim interesima, pravila razliku između više i manje „krivih“ imperijalista. Odmah je saopšteno da su za izbijanje rata 1939. krive Engleska i Francuska i da se centar svetske reakcije „preselio“ u ove dve države. Komunističkim partijama „preporučeno“ je da se direktno sukobe sa socijal-demokratskim i demokratskim antifašističkim građanskim strankama koje ne bi prihvatile ove ocene.

Prvi korak KPJ na tom putu bilo je veličanje sovjetsko-nemačkog ugovora od 23. avgusta 1939. preko ocene da je u pitanju čin koji je „pokvario prepređene planove provokatora antisovjetskog rata“. Objasnjavano je i da je nemački fašizam bio prinuđen na kapitulaciju pred „tvrđavom socijalizma i svetskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta“, a u slučaju napada Nemačke na Sovjetski Savez, i same „mase nemačkog naroda branile bi zemlju socijalizma i ljudskog napretka“. Zato je taj pakt bio velika pobeda ne samo SSSR-a već i internacional-

¹ Arhiv Jugoslavije, fond: *Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije*, 1937/1.

² Navedeno prema: Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985, 356.

nog proleterskog i antifašističkog bloka. Sada je ulogu centra svetske reakcije preuzeo London, kako bi zaštitio svoje imperijalističke interese, organizovao napad na Sovjetski Savez i sprečio izbijanje revolucije u Nemačkoj, tako da se rat „ni u kom slučaju ne može smatrati kao napredan, pravedan rat, niti po ciljevima, niti po socijalnim snagama koje ga nose“.³

Odmah po izbijanju Drugog svetskog rata rukovodstvo KPJ iznelo je svoje viđenje uzroka rata koji je posmatran kao sukob između „rada i kapitala, ugnjetenih naroda i imperijalista“. Glavni izazivači rata bile su „reakcionarne vlade finansijskog kapitala Pariza i Londona“ koje su želele da nemački fašizam okrenu protiv Sovjetskog Saveza. Rat nije izbio zbog Poljske i odbrane njene nacionalne nezavisnosti: „*Nemačka je, istina, neposredno napala Poljsku, ali je istina i to da je sama poljska vlada plemića i kapitalista bila imperijalistička i imala imperijalističke prohteve, u prvom redu protiv Sovjetskog Saveza: 1920. ona je na mig Londona i Pariza zauzela delove Ukrajine i Belorusije; 1938. napala je Čehoslovačku zajedno sa hitlerovskom Nemačkom; imala je pretenzije na istočnu Prusku, a Dancing je branila samo kao svoju imperijalističku poziciju. Očevidno, poljski plemići i kapitalisti uvukli su poljski narod u jedan imperijalistički i nepravedan rat*“.⁴

Učešće Sovjetskog Saveza u napadu na Poljsku („tamnicu naroda“) bilo je „pružanje ruke pomoći bratskim narodima zapadne Belorusije i zapadne Ukrajine“. Crvena armije je svojom oslobodilačkom akcijom stvorila pretpostavke za pretvaranje imperijalističkog rata u rat za obaranje svih „razbojničko-imperijalističkih vlada“ kako bi se srušio i sam kapitalistički način proizvodnje. To je, istovremeno, otvaralo perspektivu i ostalim „ugnjjetenim“ narodima da dođu do nacionalne slobode. Jugoslovenski komunisti, učeći se na dijalektici društvenih borbi, morali su da uoče ove sve velike promene u svetu kako bi sproveli istorijsku misiju u svojoj zemlji. CK je ocenio da je „srpska reakcija“ sada radila na uvlačenju Jugoslavije u rat.⁵

KPJ je istovremeno promenila i odnos prema unutrašnjoj situaciji u Jugoslaviji. U oktobru 1939. rečeno je da treba ukloniti sve „zablude“ koje su se krile iza fraze „ako nas napadnu, branićemo se“. Sada je plasirana teza da se istovremeno treba boriti i protiv agresije i protiv jugoslovenske vlade: „*Važno je ukloniti zabludu da mi moramo ostati samo na antifašističkim parolama, a ne na parolama protiv ratnih hušaka. Neki drugovi su činili krupne greške, bilo odobravajući mobilizaciju, bilo da zauzimaju 'neutralan' stav. Nasuprot paroli 'neutralnosti', treba isticati parole koje aktiviziraju i mobiliziraju mase po liniji borbe protiv imperijalističkog rata i ratnih hušaka*“.⁶

³ Vojni arhiv, Beograd, fond: *Ministarstvo vojske*, 72–3–9. Proglas CK KPJ iz septembra 1939.

⁴ AJ, CK KPJ, 1939/5. *Teze CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji*.

⁵ Isto.

⁶ *Proleter*, januar – februar 1940.

Jugoslovenska komunistička partija je istovremeno i čvrsto nastavila putem nacionalnog komunizma. Partijski organ *Proleter* je početkom 1940. pisao da je prvi najvažniji zadatak komunista da ujedine radničku klasu, a drugi da stanu na čelo „porobljenog slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, na čelo hrvatskog naroda čija je nacionalno-oslobodilačka borba sada dobila svoj novi suštinski oblik: borba za socijalne zahteve seljaštva, za zemlju, za istinsku narodnu demokraciju, za potpuno nacionalno oslobođenje“.

Ove stavove detaljnije je obrazložio Edvard Kardelj. On je, u mnogo puta korišćenom članku *Za borbeni savez radnika i seljaka*, koji je u partijskoj mitologiji veličan kao novi stepen teorije o nacionalnom pitanju, pisao da radnička klasa može da postane „odlučujućii politički faktor“ samo ako brani svoje klasne interese i istovremeno realizuje svoj „istorijski zadatak“ – da prevaziđe svoje „klasne okvire“ i postane „vođa, predstavnik i zaštitnik istinskih interesa svoga naroda, a u prvom redu interesa seljačkih i ostalih masa“.⁷

U pitanju je bilo definisanje „mnogonacionalne revolucije“. Ove stavove Kardelj je dosledno zastupao i posle Drugog svetskog rata, s tim što su oni dobili na značaju početkom 50-ih godina 20. veka, posle raskida sa Staljinom. On je za svoje ideje o Jugoslaviji kao prolaznoj tvorevini postepeno pridobio republičke partijske elite, pa i srpsku, i na taj način, uprkos Titovom povremenom protivljenju, utemeljio konfederalnu državnu strukturu. Sledeća generacija slovenačkih komunista tu ideju privela je njenom logičnom ishodu.

Tokom cele 1940. Engleska je napadana kao izazivač rata. Za KPJ je bilo najvažnije da se sruši kapitalističko društvo svuda u svetu. U skladu sa tom dogmom, napad Sovjetskog Saveza na baltičke države i Finsku tumačen je kao nova velika pobeda nad izazivačima rata, jer su engleski imperijalisti huškali finske veleposednike da raspiruju mržnju i pripremaju rat protiv otadžbine proletera: „*U toku ovih 20 godina Finska je bila prava tamnica naroda i postepeno je pretvarana u pravi vojnički logor*“.⁸ Stoga je ova „herojska pobeda Crvene armije“ bila pobeda nad međunarodnom buržoazijom čime je sprečen plan engleskih i francuskih imperijalista da se rat proširi na skandinavske zemlje: „*U toku ove godine Sovjetski Savez je primio u svoju porodicu, na njihovu vlastitu molbu, narode triju baltičkih država koje su njihovi neodgovorni upravljači hteli da uvuku u rat*“.⁹

U maju 1940. vrh KPJ još jednom je optužio „kontrarevolucionarnu socijaldemokratiju“ za izbijanje Drugog svetskog rata. Zapadnoevropska socijaldemokratija bila je i „najvatreniji branilac“ engleskog i francuskog imperijalizma, a njenim putem krenule su i socijaldemokratske vođe u Jugoslaviji jer su stalno govorili o građanskom miru. KPJ je ocenila da je „građanski mir“ potreban samo buržoaziji jer je ona želela da sačuva kapitalizam i preko svetskog sukoba: „*Zadaća komunista i svih klasno svjesnih radnika jeste da se zalažu da nijedan rad-*

⁷ Navedeno prema: J. Pleterski, *Nacije*, 362.

⁸ AJ, CK KPJ, 1940/1.

⁹ Isto.

nik ne nasjedne tim izdajicama. Zadaća komunista jeste da se sve prljavštine ovih kapitalističkih lakeja raskrinkaju pred radnicima. Zadaća komunista jeste da očuvaju u borbama stečeno jedinstvo radničke klase, da rade što odlučnije na okupljanju svih radnika u borbi za njihove svakodnevne potrebe“.¹⁰

Ista logika upotrebljena je i posle kapitulacije Francuske, za koju nije bio kriv nemački imperijalizam već „izdajnička politika francuske oligarhije i socijaldemokratije“, jer su izazvali rat koji „radni narod“ Francuske nije želeo. Tito i Kardelj su krajem juna 1940. objavili saopštenje u kome su istakli da su za slom francuske vojske odgovorni „reakcionarni predstavnici francuske buržoazije jer su zabranili KP Francuske i nisu prihvatili savez sa Moskvom. Oni su „skrivili“ poraz francuske armije više nego nemačko oružje“.¹¹ Kapitulaciju Francuske CK KPJ je komentarisao i 12. jula 1940, ocenivši da je za poraz kriva „zločinačka, protivnarodna reakcionarna francuska finansijska oligarhija“. Samim tim se pokazalo da su komunisti u pravu „kada tvrde da su samo oni dosledni borci za sreću i blagostanje naroda, za slobodu i nezavisnost“.¹²

KPJ se oglasila i na prvu godišnjicu izbijanja svetskog sukoba. Ponovo su za njegov početak optuženi francuski i engleski „imperijalisti“ zbog svoje „slepe mržnje“ prema Sovjetskom Savezu. Ali, radnička klasa je rat rat zaustavila na granicama Sovjetskog Saveza i „suzila ga na ograničen krug država“. Drugu najveću odgovornost nosili su socijalisti i socijaldemokrate koji su bili „lakeji imperijalističke buržoazije“.¹³ I nekoliko dana kasnije, kada se u jednom saopštenju komentarisala godišnjica pakta Molotov–Ribentrop, komunisti su rekli da je sporazum između Berlina i Moskve bio u duhu „dosljedne politike mira“ koju je Sovjetski Savez vodio od samog svog postanka: „Zločinačkoj i podloj igri i provokacijama engleskih i francuskih imperijalista Sovjetski Savez je učinio kraj stvorivši pakt o nenapadanju s Njemačkom“.¹⁴

Svoju strategiju za budući rat, KPJ je razradila na V zemaljskoj konferenciji, održanoj od 19. do 23. oktobra 1940. u Zagrebu. Tito je nameravao da organizuje partijski kongres, koji bi ga ustoličio za novog generalnog sekretara, ali mu to iz Moskve nije odobreno. Najefikasnije sredstvo za kontrolu bilo je uskraćivanje novca, pa je Tito 23. avgusta 1940. tražio „hitan odgovor“ zašto je KPJ već nekolikom meseci bez sredstava. Budžet za 1940. odobren je tek u oktobru.¹⁵

¹⁰ Navedeno prema: J. B. Tito, *Sabrana djela*, V, Beograd 1983, 96.

¹¹ Isto, 101.

¹² AJ, CK KPJ, 1940/9.

¹³ Navedeno prema: Tito, *Sabrana djela*, V, 138–139.

¹⁴ Isto, 161. – Ništa se nije menjalo ni u narednim mesecima. Za napad Italije na Grčku, osim engleskog imperijalizma bila je kriva i „nenarodna Metaksasova vlada“ koja nije obezbedila mir u saradnji sa Sovjetskim Savezom, već je postala oruđe „imperijalista iz Londona“ za ostvarenje njihovih „razbojničkih planova“ na Balkanu. Jednim delom kriva je bila i „velikosrpska buržoazija koja je požudno namirisala krv i rastu joj zazubice“ za Solunom, Albanijom i bugarskim delom Makedonije. (VA, *Ministarstvo vojske*, 72–4–25. Proglas CK KPJ iz decembra 1940).

¹⁵ Navedeno prema: Tito – *strogo poverljivo*. Arhivski dokumenti. Priredili: Pero Simić i Zvonimir Despot, Beograd 2010, 102–3.

Politička linija usvojena na ovoj konferenciji bila je strogo levičarska i označila je pun prekid sa demokratskim snagama u Jugoslaviji, kako je to Kominternu i zahtevala. Tito je u svom referatu istakao da u svetu postoje dve vrste zemalja: totalitarne imperijalističke sile na jednoj i Sovjetski Savez – dosledan zaštitnik malih naroda, zemlja sreće i blagostanja, na drugoj strani: „*Vidimo ogroman napredak u zemlji socijalizma, u SSSR-u, vidimo njegovu dosljednu politiku mira i zaštitnika malih naroda, vidimo oslobođenje dvadesetomilijunskih naroda Bjelorusije, zapadne Ukrajine, Besarabije i Bukovine, Litve, Latvije i Estonije koje je oslobodila herojska Crvena armija od kapitalističkog ropstva i nacionalnog ugnjetavanja. Vidimo sreću i blagostanje dvestomilijunske bratske zajednice naroda*“.¹⁶

Tito je obavestio delegate o hapšenju Milana Gorkića koji je na taj način „konačno raskrinkan kao neprijatelj“. Za Gorkića je, ali i za bukvalno sve rukovodioce KPJ od njenog osnivanja, rekao da su bili „neprijatelji radničke klase, špijuni i agenti klasnog neprijatelja“ i da samo zbog toga KPJ nije mogla da izvede revoluciju. Bez imalo okolišanja, istakao je i da je jedino „zdravo jezgro“ u partiji bila zagrebačka partijska organizacija.¹⁷

U istom tonu Tito je govorio i o „čistkama“ koje je on sproveo, a otvoreno je rekao i da je početak Drugog svetskog rata doveo do prekida bilo kakvih kontakata sa „buržoaskim“ strankama u Jugoslaviji jer su sve one, bez izuzetka, bile „agenture engleskih i francuskih reakcionarnih krugova“. Zatim, saopštio je da je on naredio da se „neumorno raskrinkava uloga imperijalističkih ratnih hušakača“ kako bi se narodu objasnili pravi uzroci rata – Tito ih je video u „pseudodemokratiji engleskih i francuskih imperijalista“. Rekao je i da je KPJ postigla „lijepu rezultate u tom radu“.¹⁸

Na ovoj konferenciji dosta se raspravljalo o „hrvatskom pitanju“ – da li je ono i kako rešeno posle sporazuma Cvetković–Maček i šta komunisti treba da rade. Zanimljivo je da je Boris Kidrič, budući visoki funkcioner KPJ i jugoslovenske države, rekao da je i u ovoj novoj situaciji slovenački narod ostao „ugnjeten“ jer nije dobio svoju administrativnu jedinicu, ali se o ovoj konstataciji nije raspravljalo.¹⁹ Dosta se, međutim, raspravljalo o tome da li su muslimani Bosne i Hercegovine etnička (nacionalna) ili samo verska grupacija. Mustafa Pašić je tražio nacionalno priznavanje muslimana, ali u tome nije uspeo. Zato je konferencija zauzela stav o autonomiji Bosne i Hercegovine kao nužnog sastavnog dela u rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.²⁰

Celokupnu predstojeću borbu trebalo je postaviti na klasne temelje, a glavno teoretsko oružje trebalo je da bude *Historija svesavezne Komunističke partije*

¹⁶ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VI, Beograd 1982, 4–5.

¹⁷ J. B. Tito, *Referati sa kongresa KPJ i SKJ*, Beograd 1978, 23–24.

¹⁸ Isto, 33–34.

¹⁹ J. Pleterski, *Nacije*, 370.

²⁰ Isto, 371.

(*boljševika*). U toj „divnoj knjizi, na kojoj je saradivao i sam naš veliki učitelj i vođa, drug Staljin, sažeto je u najpopularnijem vidu ogromno iskustvo u obliku historije najrevolucionarnije partije, partije boljševika“. Tito je još jednom afirmativno vrednovao likvidacije jugoslovenskih komunista u Sovjetskom Savezu, jer su ti ljudi bili „neprijatelji radničke klase, špijuni i agenti klasnog neprijatelja“.²¹

Rezolucija ove konferencije osudila je i socijal-demokratiju koja je bila „najvjerniji sluga i glavno uporište imperijalističkih buržoazija, najglasniji ratni podstrekač, otvoreno oruđe imperijalista za razbijanje radničkog pokreta“. I srpski komunisti pretrpeli su oštru kritiku jer su otišli predaleko u popularizaciji zapadnih demokratija „čime se stvaralo kod masa uvjerenje da su te države zaista spremne boriti se za slobodu i demokraciju, uslijed čega je u početku imperijalističkog rata bilo raskrinkavanje tih ratnih huškača teže i sporije“. Osnovni ciljevi predstojeće borbe bili su: borba za samoopredeljenje makedonskog i crnogorskog naroda, borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu i Metohiji i Sandžaku; mađarskih, rumunskih, nemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini; borba protiv „kolonizatorskih metoda srpske buržoazije“ i proterivanja „svih onih koloniziranih elemenata pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonske, arnautske i druge narode“. Dalje, komunisti odlučno stoje na principu „prava samoopredeljenja nacija do otcepljenja, formiranja nezavisnih nacionalnih država ili priključenja drugim državama. Oni neće nikada sprečavati otcepljenje jedne nacije ako ona to zahtjeva“.²²

Ništa se nije promenilo ni u trenucima kada se ratni vihor nadvio nad Jugoslavijom. U februarskom proglasu iz 1941. CK je tvrdio da je mobilizacija koja se sprovođila za navodnu odbranu zemlje, u stvari bila „perfidna zamisao“ da se komunisti „strpaju u koncentracione logore najnovije vrste“.²³ Te mere su bile uperene i protiv „nacionalno porobljenih“ naroda Jugoslavije. Početkom marta, rukovodstvo KPJ je saopštilo da su izazivači rata imperijalisti u oba tabora, kako nemački, tako i engleski. Engleski su ipak bili opasniji zbog svojih veza sa „izdajničko-kapitulantskom vladajućom klikom u Jugoslaviji“, kao i zbog planova da Jugoslavija postane „odsokočna daska za sutrašnji napad protiv velike i srećne zemlje socijalizma“. Stoga je jedini izlaz za narode Jugoslavije bio u paktu sa „velikim i moćnim Sovjetskim Savezom“.²⁴

U čemu je bio smisao svih ovih parola i ocena KPJ, kao i uvek veoma jasno saopštio je Edvard Kardelj, februara ili marta 1944, u predavanju slovenačkim komunistima pod naslovom „Strategija i taktika oslobodilačke borbe“. On je tada rekao da bi izvođenje revolucije bilo nemoguće da je Jugoslavija pristupila

---

²¹ Tito, *Sabrana djela*, VI, 12–13.

²² *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*. Priredili: Pero Damjanović, Milovan Bosić i Dragica Lazarević, Beograd 1980, 204–239.

²³ AJ, CK KPJ, 1941/7.

²⁴ *Dokumenti i spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, I, Beograd 1988, 3–7.

Trojnom paktu: „*Bilo je očigledno da će proletarijat lakše razbiti reakciju u uslovima izgubljenog rata negoli u uslovima afirmacije Trojnog pakta*“.²⁵

Odmah posle državnog udara od 27. marta 1941. Tito je došao u Beograd i 28. marta održao savetovanje sa partijskim rukovodstvom Srbije i drugim komunistima koji su se tada nalazili u Beogradu. On je pozitivno ocenio udar, kao „jedan krupan politički događaj“ koji će imati značajne posledice jer je njime nanesen jak udarac neprijatelju – silama Osovine. Tito je dobro znao šta i gde govori, pa je saopštio i da je rat neizbežan i da je potrebno napadaču pružiti što jači otpor „koji se mora iz dana u dan jačati i pripremati još pre nego što napad bude izvršen, kako bi zemlja vojnički i politički bila ujedinjena“.²⁶

Već 29. marta, međutim, dobio je dosta oštro upozorenje od Georgi Dimitrova da se ne prepušta trenutnim raspoloženjima: „*Ne zanosite se bučnim i naizgled efektnim istupanjima, već svu svoju pažnju usredsredite na objašnjavanje naših principa i parola, naše komunističke politike, na učvršćivanje Partije, na zbijanje i organizovanje snaga radničke klase, seljačkih masa i radnog naroda grada i na svestrano pripremanje tih snaga. Ne istrčavajte se. Ne nasjedajte provokacijama neprijatelja. Ne stavljajte pod udar i ne bacajte prevremeno u vatra avangardu naroda. Još ni izdaleka nije nastupio trenutak odlučnog okršaja s neprijateljem*“.²⁷

Tito je jasno rečeno da treba da poštuje sovjetsko-nemački pakt i da se posveti teorijskim pitanjima revolucije za njeno izvođenje, ali ne u tom trenutku.

Početkom maja, verovatno u Zagrebu, održano je Savetovanje KPJ o uzrocima poraza u Aprilskom ratu i daljim zadacima. Ocenjeno je da je glavni uzrok poraza bila „zločinačka nacionalna politika velikosrpske vladajuće klike“. Odbačena su opravdanja „vladajuće klike“ o uzrocima poraza: „*Ona govori o nadmoćnosti protivnika, boljem naoružanju. Ali, na što su trošeni oni deseci milijardi narodnog novca koji se u državnom budžetu svake godine određivao za vojsku i naoružanje?*“²⁸

Tito je rekao i da će se „narodi Jugoslavije“ boriti protiv jugoslovenske emigrantske vlade, jer se ona „stavila pod okrilje Engleske s nadom da se pomoću engleskog imperijalizma uspostavi ono staro stanje koje je upropastilo narode Jugoslavije“. Zato je najvažniji zadatak KPJ u predstojećem periodu bila borba protiv „engleskih agenata“ koji su želeli „povratak starog stanja koje je dovelo do današnje katastrofe“. U projekciji KPJ, srpski narod je imao posebnu ulogu: da vodi, u duhu svojih istorijskih tradicija, oslobodilačku borbu, ali je istovremeno morao i da se bori i protiv izdajnika u sopstvenim redovima, da „raskrinkava svu tu vladajuću kapitalističku kliku koja je krivac za ovu tragediju“.²⁹

²⁵ Navedeno prema: J. Pleterski, *Nacije*, 378.

²⁶ Tito, *Sabrana djela*, VI, 214.

²⁷ Isto, 215.

²⁸ Isto, 31–32.

²⁹ Isto, 33.

Kako piše Milovan Đilas, Tito je postavio tezu „da ćemo mi komunisti neposredno uzeti vlast“, odnosno da nema potrebe za dvema etapama revolucije: „Tito je rekao da mi komunisti treba da se vojnički organizujemo, da napadnemo Nemce i druge okupatore u trenutku njihovog sloma i uzmemo vlast u svoje ruke. To je bilo za sve nas tako očito. Ali, to je trebalo reći. I on je prvi rekao. Niko mu nije protivurečio“.³⁰ Tako je već tada projektovan građanski rat u uslovima okupacije, ali je napuštena i osnovna boljševička doktrina o dve faze revolucije – o prvoj, narodno-oslobodilačkoj (buržoasko-demokratskoj) i drugoj, socijalno-oslobodilačkoj (proleterskoj). Kada je Tito obavestio Moskvu o ovim odlukama, one su shvaćene na pravi način – jedna beznačajna sekcija Kominterne pokušava da uzurpira nasleđe Oktobarske revolucije i kompletno lenjinističko učenje. Zato je usledila oštra reakcija – ukazano je da treba voditi prvo oslobodilačku borbu, pa tek onda proletersku revoluciju. Milovan Đilas o tome kaže: „Tito se povukao, ali samo prividno, na rečima. Bilo je očito već na tom savetovanju, da smo ušli u novu fazu nacionalne istorije. Niko od nas nije znao sa sigurnošću kakve će oblike zauzeti dalji tok istorije. Ali, niko od nas komunisti nije bio zabrinutiji nego što je bio juče“.³¹

Ovo je bio jedan od suštinskih razloga za sve nesporazume na liniji KPJ – Kominterna tokom Drugog svetskog rata, kada je iz Moskve često kritikovano izvođenje revolucije u ratnim uslovima. Tito je, kao saopštavaju najnovija istraživanja ruskih istoričara,³² u Moskvi završio partizansku akademiju, što je srušilo temeljan levičarski mit o revoluciji KPJ kao o „autohtonoj“ i „spontanoj“, jer se ne može govoriti o „spontanosti“ tamo gde su postojali udžbenici i kadar obučeni za dizanje revolucije.

Obično se isticalo da je Kominterna kritikovala Tita i jugoslovenske komuniste iz taktičkih razloga, posebno u periodu kada je nemačka vojska imala prevlast na Istočnom frontu, jer je Moskva želela da po svaku cenu održi ratno savezništvo sa „imperijalističkim“ zemljama, a tome je znatnu smetnju pravila KPJ svojom antizapadnom retorikom i postupcima prema nekomunistima u oslobodilačkoj borbi, kako u svojim redovima, tako i u drugim pokretima otpora.

Da je nesporazum imao i dublje „teorijske“ razloge i da je Tito ipak morao da vodi računa o hijerarhiji međunarodnog komunizma, pokazuje i to što je on o ovim pitanjima razgovarao sa Staljinom prilikom svoje posete Sovjetskom Savezu aprila 1945. On je o tome obavestio srpske komuniste na osnivačkom kongresu KP Srbije (maja 1945) na sledeći način: „Ima mnogo komunista koji misle na onu drugu etapu, koji misle da će sad, kad se svrši rat, doći ona druga etapa, a ne znaju da mi već tako lijepo idemo u tu drugu etapu da prosto i ne primećuješ. Mi ne treba da očekujemo neku snažnu prekretnicu, da se preko noći

---

³⁰ M. Đilas, *Uspomene revolucionara* (rukopis), 680.

³¹ Isto, 681–682.

³² Nikita Bondarev, *Moskovske godine Josipa Broza Tita: predistorija partizana*. U: *Oslobodjenje Beograda 1944. Zbornik radova*, Beograd 2010, 28–30.

ostvari komunizam. Rekao sam da mi već idemo našem cilju novim putevima, drugim putem, koji nam je nametnula situacija oslobodilačkog rata, i nisu baš tako jasno oformljene etape buržoasko-demokratske i proleterske revolucije. To malo drugačije ide. Biće vrijeme kad će se to i teoretski objasniti. Mogu vam kazati da sam lično razgovarao sa Staljinom. On kaže da se to ništa ne kosi sa učenjem lenjinizma. Nikakve druge prekretnice ne treba tražiti. To je najsigurniji put i – dobar put. I ja se sam čudim tome kako smo sve ovo postigli. Dakle, kad smo već na tom putu, treba samo ići dalje, raditi ono što je danas aktuelno“.³³

Posle ovog „majskog savetovanja“ Tito je odlučio da napusti Zagreb i preseli se u Beograd, jer se u Srbiji, zbog poniženja koje je doživela okupacijom, očekivalo veće nezadovoljstvo naroda, što su komunisti mogli da iskoriste za svoje ciljeve. Način na koji je došao u Beograd obavljen je misterijom i o tome postoje kontradiktorni podaci, redovno teško proverljivi.

Dominantno mišljenje kod svih marksističkih teoretičara i istraživača jeste da su jugoslovenska politika KPJ, definisana oči Drugog svetskog rata, kao i dosledna oslobodilačka borba bili presudni za podršku koju je ona dobila od srpskog naroda u ratnim godinama. Svakako da je to bilo od uticaja, ali samo na kraju rata, a veliko je pitanje prijema te ideje kod naroda, osim načelnog prihvatanja odbrane Jugoslavije. Mnogo važniji bio je klasni rat koji su komunisti odmah pokrenuli i ideologija socijalizma koja je propovedala jednakost, što je u siromašnom društvu u kome je vladala vekovna „glad za zemljom“ bio ključ uspeha, jer su dominantne bile egalitarističke ideje („jednakost u siromaštvu“).

Na samom početku „velike akcije“ bilo je mnogo problema. Dugogodišnja antijugoslovenska kampanja KPJ ostavila je duboke ožiljke. Mnogi hrvatski, makedonski, albanski i mađarski komunisti tražili su da se izbaci i sama reč „Jugoslavija“ iz naziva komunističke partije. Članovi Komunističke partije Mađarske od početka su oslobodilačku akciju KPJ napadali kao „šovinističku“ i tražili su da se partijska organizacija KPJ u delovima Jugoslavije okupiranim od Mađarske priključi njihovoj partiji.

U takvim uslovima, teško se moglo očekivati od Hrvata, Makedonaca i Albanaca da se bore za Jugoslaviju. Osnovna strategija da će KPJ doneti slobodu „ugnjetenim narodima“ srušila se u Hrvatskoj, kada je tamo proglašena nezavisna država koju je hrvatski narod prihvatio i podržao. Zato se Tito i opredelio za Srbiju, jer je i strategija sila Osovine još od napada na Jugoslaviju bila usmerena isključivo protiv Srba (delimično i protiv Slovenaca). Gde god su mogle, nemačke snage su se obraćale ostalim nacionalnostima sa pozivom da se oslobode „srpskog jarma“. Nemačka je nastupala kao sila koja donosi oslobođenje nesrpskim narodima. Beograd je tretiran kao simbol „srpske moći“ između dva rata i ocenjivan kao „ratni dobitnik“ na račun drugih naroda kojima je Nemačka sada otvarala

³³ J. B. Tito, *Sabrana djela*, XXVIII, Beograd 1988, 31–32.

perspektivu kao povlašćenoj kategoriji u odnosu na Srbe (i Slovence). Optužbe na račun srpskog naroda kao glavnog krivca i neprijatelja „novog poretka“ na Jugoistoku, bile su opšte mesto u propagandi tih zemalja. Saglasnost je postojala i u načinu na koji je vršena desrbizacija i pacifikacija anektiranih i okupiranih teritorija. Srbi su, takođe, optuživani da su glavni oslonac panslavizma i boljševizma na Balkanu, ali i za saradnju sa zapadnim neprijateljima Nemačke. Tako će njihov stvarni položaj na hijerarhijskoj lestvici naroda jugoistočne Evrope biti na samom dnu, gde je trebalo da dele sudbinu naroda kojima je takvo mesto dodeljeno zbog „rasne nepodobnosti“.³⁴

Tito je bio pragmatičan političar i brzo je uvideo da „odbranu Jugoslavije“ može da ponudi samo Srbima i Slovencima, ali da to neće biti dovoljno za izvođenje revolucije i osvajanje vlasti. Klasni rat se sam po sebi nametao kao najbolje rešenje, tim pre što je to za srpske komuniste značilo ostvarenje ideje „čiste revolucije“, bez uplitanja nacionalnog pitanja u nju. Tako treba razumeti i opredeljenje za pokretanje revolucionarnog rata u Srbiji. Samom Titu i inače ideja jugoslovenskog jedinstva nije bila posebno bliska, u mladosti je bio odan austrougarskoj državnoj ideji, gotovo da nije uopšte poznavao ni kulturu ni istoriju južnoslovenskih naroda, u samoj Jugoslaviji do 1941. proveo je tek nekoliko godina, ne računajući vreme provedeno na robiji. I sama jugoslovenska država postojala je vrlo kratko, nešto više od dve decenije, a njena propast u Aprilskom ratu, osim Srba, nikoga nije posebno uzбудila, pa ni Tita.

Komunistima je bilo jasno da će u slučaju sloma Nemačke, što je za njih bilo više nego izvesno posle početka nemačko-sovjetskog rata, monarhistička Jugoslavija biti obnovljena, pa od izvođenja revolucije neće biti ništa ako se ne osvoji Srbija – i to svim sredstvima i po svaku cenu. Marksistički teoretičari su tu nameru vrha KPJ objašnjavali na sledeći način: nije moglo da bude „nacionalnog samoopredeljenja“ ni Hrvata, ni Crnogoraca, ni Makedonaca ni Slovenaca za novu jugoslovensku zajednicu bez „čvrste pretpostavke“ da će Srbija biti u toj Jugoslaviji, ali komunistička Srbija.³⁵ Ipak, komunistima i levičarskoj inteligenciji to nije smetalo da snažno podstiču projugoslovensko osećanje srpskog naroda zasnovano na starim osnovama integralnog jugoslovenstva. Naprotiv, dok je rat trajao to se čak i pozitivno vrednovalo kao deo „slobodarskih tradicija“ srpskog naroda.

Za razliku od Sovjetskog Saveza, gde je Staljin proglasio Drugi otadžbinski rat i pružio ruku ka nacionalnim simbolima carističke Rusije, Tito se otvoreno poslužio ikonografijom međunarodnog komunizma. Na poznatom sastanku u Stolicama (26–27. septembar 1941) Vrhovni štab je prihvatio crvenu petokraku zvezdu kao simbol partizanske vojske i stisnutu pesnicu kao borbeni pozdrav. Osim petokrake zvezde, partizani su na kapama nosili i zastave svojih nacija, s

³⁴ Navedeno prema: Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991, 87–88.

³⁵ J. Pleterski, *Nacije*, 386.

tim što su u Bosni nosili srpsku i hrvatsku trobojku (u obliku trougla), u Hrvatskoj su hrvatski partizani nosili samo hrvatsku trobojku, a srpski su morali da nose i srpsku i hrvatsku.³⁶

Jugoslovenskih simbola nije bilo, ustankom i kasnijom partizanskom borbom rukovodili su republički glavni štabovi, i to nezavisno jedni od drugih, što je jasno ukazivalo da je oslobodilačka borba „federalizovana“ od samog početka. Prilikom njihovog osnivanja, Tito je jako vodio računa o razgraničenju područja na kojima su oni delovali. Glavni štabovi imali su i funkciju državne vlasti. Suština te politike bila je u projekciji novog unutrašnjeg uređenja Jugoslavije koje se zasnivalo na teritorijalnoj organizaciji same KPJ koja je reprodukovana u državnu sferu, pa se u praksi teritorijalna organizacija (i same partije i kasnije države) često podudarala sa nacionalnim individualitetima. Na taj način vršen je diskontinuitet sa Kraljevinom Jugoslavijom i stvarane su pretpostavke za buduću federalizaciju zemlje, koja će suverenitet ostvarivati dogovorom svojih federalnih jedinica.

Na tome su u posleratnom periodu hrvatski i slovenački komunisti dosledno insistirali kada su govorili o „tekovinama revolucije“. Nezavisno od toga da li je drukčije i moglo da bude, partizansko jugoslovenstvo se razvijalo parcijalno, a Tito i vrh KPJ prvenstveno su vodili računa o „klasnom pristupu“ i odbrani Sovjetskog Saveza kao „nepobedive zemlje proletera“. Tek od sredine 1943, kada je trebalo steći međunarodni legitimitet, insistiranje na jugoslovenstvu i Jugoslaviji postalo je uočljivije i doslednije.

Osnovni problem koji će komunisti rešavati etapno tokom rata, u skladu sa događajima, bio je kako oslobodilački rat povezati sa strateškim ciljem KPJ – izvođenjem klasne revolucije, tim pre jer krajnja leвица u partijskom vođstvu, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas pre svih, nikada nije ni sumnjala da je glavni cilj osvojiti vlast i sovjetizovati Jugoslaviju.³⁷ Suštinska dilema bila je – kako uskladiti pravo nacija na samoopredeljenje sa borbom na obnovu Jugoslavije? Prema revolucionarnom šematizmu, obnova države zavisila je od toga da li će „radnička klasa“ uspeti da uništi vlast građanske Jugoslavije, odnosno hoće li KPJ uspeti da osvoji vlast. U početnoj fazi revolucije, iz tih razloga, pitanje Jugoslavije Tito nije predstavljao kao državno-pravni cilj.³⁸

Klasni rat i odbrana Jugoslavije ponudeni su Srbima, a ostalim narodima – rušenje predratne „srpske hegemonije“, što je proces koji se uobličavao onako kako je poraz Osovine bio izvesniji. Tako su se osnovne komponente komunističke revolucije i borbe za novu Jugoslaviju umrežile u jednoj tački koja će tokom rata biti glavni oslonac: borba protiv „veliko-srpskog centra“ čiji je vođa bio general Dragoljub Mihailović jer je on stajao na čelu pokreta otpora (Jugosloven-

---

³⁶ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VII, Beograd 1982, 139.

³⁷ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 87–88.

³⁸ J. Pleterski, *Nacije*, 381.

ska vojska u Otadžbini) koji je imao jugoslovenske pretenzije, a od januara 1942. bio je član jugoslovenske vlade u emigraciji koja je uživala međunarodni legitimitet u antifašističkoj koaliciji.

Odluke donete na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (1943) uobličavane su sve do kraja rata. Posleratna srpska marksistička elita decenijama se trudila da dokaže kako je u Jajcu stvorena jedinstvena jugoslovenska država, a da je njena (kon)federalizacija rezultat istorijskih događaja koji su značili napuštanje „temeljnih načela“ AVNOJ-a. To, međutim, nije bilo tačno. Svi konstitutivni narodi, osim srpskog, još pre zasjedanja u Jajcu izjasnili su se o svom statusu, i tako potvrdili da će nova Jugoslavija biti savez država, a ne savezna država. Slovenački istoričar Janko Pleterski u tom smislu nikada nije imao dileme i za njega je to bilo „izlišno pravničko cepidlačenje“, jer „ako pogledamo odluke AVNOJ-a u Jajcu one, po svom sadržaju i formi, predstavljaju realizaciju načela suverenosti jugoslovenskih naroda“.³⁹

Sušтина revolucije bila je u federacija koja nastaje pravom nacija na samoopredeljenje, a etničko načelo bilo je ugrađeno u strukturu nove federacije. Samim tim su i sve republike (osim Bosne i Hercegovine) bile nacionalne, na čemu su u Sloveniji (i Hrvatskoj) insistirali i u periodu pune izgradnje socijalizma, kada je usvojeno načelo da je socijalizam „ukinuo“ nacionalne suprotnosti u Jugoslaviji.

Za slovenačke komuniste bilo je sasvim jasno, zbog toga i prihvatljivo, da se nacionalno pitanje u toku revolucije rešava isključivo na osnovu prava na stvaranje nacionalne države. Jugoslovensko jedinstvo za njih je bilo moguće samo u međunarodnim odnosima, iz sasvim pragmatičnih razloga. Ti procesi su bili vidljivi odmah posle Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U Deklaraciji o narodnoj vlasti usvojenoj marta 1944. rečeno je da će se Jugoslavija izgrađivati na federativnom principu kako bi se obezbedila puna ravnopravnost njenih naroda i federalnih jedinica, ali i da će svaki od pet konstitutivnih naroda imati pravo na otepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima „na slobodno izraženoj volji svih njenih naroda“. U krajnje nejasnoj formulaciji, saopšteno je i da ti narodi mogu i dalje da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji kao svojoj zajedničkoj domovini jer oni nisu ni priznali „raskomadanje Jugoslavije“ izvršeno 1941. godine.⁴⁰

Sve ove dileme u potpunosti su otvorene krajem 80-ih godina 20. veka kada je Slovenija insistirala na stavu da ona nije iskoristila pravo na otepljenje jer se dobrovoljno jednom ujedinila sa ostalim jugoslovenskim narodima i republikama u federativnu Jugoslaviju, odnosno da je u pitanju trajno pravo koje se ne može samo jednom iskoristiti.

³⁹ Isto, 461.

⁴⁰ Navedeno prema: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*. Tematska zbirka dokumenata, II, Beograd 1987, 15.

Kada se od proklamovanog krenulo ka normativnom, pojavile su se prve pukotine u naizgled monolitnoj KPJ. U aprilu 1944. vođena je, u Rogu (Slovenija), rasprava o zakonodavstvu buduće jugoslovenske države. Moša Pijade je insistirao na normiranju državnog uređenja na osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a kako bi se izvršio diskontinuitet sa starim pravnim poretom. Ali, on je ostao usamljen, jer je prevladao stav da još nije bilo „sazrelo vreme“ da se donosi zakonodavstvo za celu Jugoslaviju. Josip Vidmar je u ime Slovenije istakao da AVNOJ treba da usvoji načelo „većeg liberalizma“ prema pojedinim republikama i da se zakonodavstvo koje se tiče svih naroda donese na nekom zajedničkom forumu posle rata. Hrvati su smatrali da AVNOJ u ratnim uslovima može da donosi samo javna opšta načela bez bližeg definisanja „ideala“ Narodnooslobodilačkog pokreta. Jedinstvo je moglo da se postigne samo u osnovnim načelima, isključivanjem čak i nagoveštaja nasilne unifikacije.⁴¹

Još je nejasnija situacija bila u Crnoj Gori gde se, pored pitanja karaktera nove države, otvorio i problem odvajanja Crnogoraca od Srba i „srpstva“. Ta pitanja privremeno su razrešena na konstitutivnoj sednici crnogorske Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja. Sednica je održana od 13. do 15. jula 1944. u Kolašinu, a trebalo je da usvoji odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Dileme koje su otvorene, Ivan Milutinović je objasnio na sledeći način: *„U Crnoj Gori ima ljudi, prijatelja narodno-oslobodilačke borbe, koji se plaše stvaranja samostalne crnogorske jedinice: – Mi se odcijepismo od braće Srba, postadosmo mala država, ne možemo sami živjeti – može se od njih čuti. Stvaranjem federalne Crne Gore nikako se ne umanjuje jedinstvo i ljubav Crnogoraca prema srpskom narodu. Naprotiv, jedinstvo je još čvršće i ljubav još veća jer postoje na dobrovoljnoj osnovi, u ravnopravnoj zajednici – federativnoj Jugoslaviji. Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se nje zauvijek držimo? Ne! Ona je samo potpuno ostvarenje našeg prava koje nam je zagarantovano i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenje koje u sebi uključuje kako obezbeđenje nesmetanog razvitka Crne Gore kao posebne federalne jedinice tako i potpunu demokratsku garanciju da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom zajednicom. Postavlja se dalje pitanje: da li crnogorstvo umanjuje ili isključuje srpstvo? Drugovi, ko nije dobar Crnogorac, taj nije ni dobar Srbin. Crnogorci i Srbijanci narod su jednog plemena. Mi smo se u toku svog samostalnog državnog života razvili do stupnja jednog naroda i borbom stekli sebi puno pravo kako na samostalni život, tako i na ujedinjenje sa drugim narodima. To nam pravo niko nikad ne može uzeti.“*⁴²

Već tada je bilo potpuno jasno da je nova Jugoslavija „savezna država“ a ne „državni savez“. To je eksplicitno rečeno i na prvom sastanku Predsedništva

---

⁴¹ Isto, 29.

⁴² Isto, 114.

AVNOJ-a u oslobođenom Beogradu 28. novembra 1944: „*Demokratska federativna Jugoslavija je savezna demokratska država, demokratska federacija u kojoj su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i koja je sastavljena od šest demokratskih država: Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Narod u Vojvodini i Sandžaku imaće punu slobodu da sam odluči o svome odnosu i položaju u federaciji*“.⁴³

Iako je rečeno da je Jugoslavija jedna državna celina, još jednom je upotrebljena nejasna formulacija da svi narodi imaju pravo na otepljenje i „priključenje drugim narodima“. Kao odbrana od eventualnog separatizma, ponuđeno je objašnjenje da su svi jugoslovenski narodi „ispunjeni svešću“ o potrebi jedne snažne zajedničke države „koja će osloboditi i obuhvatiti sve delove njenih naroda i sve njihove nacionalne teritorije u jednu neprekinutu državnu teritoriju“. Rečeno je i da jugoslovenski narodi neće nikada ni želeti da upotrebe pravo na otepljenje, a kao zajednički poslovi navedeni su odbrana, spoljna politika, ekonomska obnova, saobraćaj i služba informacija.⁴⁴

Revolucija koju su izveli jugoslovenski komunisti bila je klasična revolucija „odozgo“. Ona je izvedena „u ime naroda“ (proletarijata) od strane „ovlašćene“ i „pravilno“ orijentisane grupe profesionalnih revolucionara. Na taj način dosledno je sprovedena Lenjinova teorija o revoluciji koju vrši „avangarda proletarijata“ koja nije verovala u „zrelost narodnih masa“. Lenjin je marksizam shvatao kao determinističku interpretaciju istorije koja kaže da se na osnovu istraživanja postojećeg društva može predvideti njegov budući razvoj. Novina koju je Lenjin uneo u revolucionarnu teoriju, a koju su jugoslovenski komunisti dosledno sproveli, glasi da se revolucionarnost pokreta ne određuje time da li je ili nije pokret radnika već time da li poseduje pravu proletersku ideologiju – klasni sastav revolucionarne partije nije od značaja za određivanje njenog klasnog karaktera. Takva partija je nosilac proleterske svesti i ona jedina zna šta je „istorijski interes“ radnika. Takva partija je jedini „zakoniti izvor“ političke inicijative, jer bolje zna nego društvo šta su interesi i potrebe društva.

Jugoslovenski komunisti su prihvatili marksizam jer su se tada mogli osećati kao socijalisti sa „naučnim sistemom“. Taj sistem je govorio da revolucionarna partija, ako hoće da osvoji vlast, mora da bude što konspirativnija i ne mnogo široka, a nije mogla da bude čvrsta bez organizacije rukovodilaca koja se sastoji od profesionalnih revolucionara. U praksi je to značilo odvajanje partije od klase, jer je cela radnička klasa morala da bude pod rukovodstvom partije. Prema tom konceptu, „oportunisti“ su bili svi oni „buržoaski intelektualci“ koji su govorili o apsolutnoj vrednosti demokratije. Na primedbe o opasnosti od koncentracije ogromne vlasti u rukama manjine, odgovarano je da sredstvo u borbi protiv toga ne može biti izbornost i decentralizacija budući da se time gubi revolucionarnost, već samo mere „drugarskog uticaja“.

---

⁴³ Isto, 44.

⁴⁴ Isto.

Komunistička revolucija je izvedena nasiljem, a antifašizam je trebalo da posluži kao svojevršno opravdavanje tog nasilja, slično kao što su i nacisti pokušavali da se brane svojim antikomunizmom. U Jugoslaviji je u pitanju bilo unapred planirano i dosledno sprovedeno preuzimanje vlasti koje je bilo olakšano zbog postojanja uzora – Oktobarska revolucija i Sovjetski Savez. Revolucija je bila zamišljena kao režim podele bogatstva koji je trebalo da organizuje „avangarda“, jer je ona jedina zadržavala znanje o tome kako treba da izgleda taj režim. Komunistička partija Jugoslavije je taj postupak sprovela postepenim preuzimanjem svih državnih, političkih i društvenih institucija – bilo tako što je u njih postavljala svoje kadrove ili tako što ih je ukidala i stvarala svoje institucije. Taj proces je podrazumevao i preuzimanje pune kontrole nad javnim i privatnim životom ljudi, što je izvedeno revolucionarnim terorom. Zbog toga je stvoren sistem „zaštite revolucije“ političkom policijom i vojskom. Oni su progonili sve protivnike revolucije i „prevaspitavali“ narod koji je već bio uključen u narodnooslobodilački pokret, a kasnije u Jugoslovensku armiju. „Škola revolucije“ se koristila svim poznatim sredstvima propagande; istrajno je naglašavano „jedinstvo“ (prvo u borbi protiv okupatora a posle u odbrani revolucije) kao temeljno načelo u procesu političke nivelacije društva bez drugih političkih stranaka, što je osnovni princip svih totalitarnih sistema.⁴⁵

Najveće žrtve u Drugom svetskom ratu podneo je srpski narod. Prema dosada najpreciznijim istraživanjima koja je izvršio Bogoljub Kočović, srpske žrtve bile su minimalno 452.000 a maksimalno 528.000 ljudi. Prema Kočovićevoj proceni, stvarne srpske žrtve bile su 487.000, a kod ostalih južnoslovenskih naroda 482.000, s tim što su Crnogorci imali 50.000, što znači da su ukupne srpske žrtve bile više od polovine žrtava južnoslovenskih naroda koji su konstituisali novu Jugoslaviju.⁴⁶

Glavno vezivno tkivo partizanskog jugoslovenstva bila je borba protiv predratne „velikosrpske hegemonije“. Iako su Srbi podneli najveće žrtve za realizaciju te ideje, oni su početak života u obnovljenoj Jugoslaviji dočekali u četiri federalne jedinice, a sama Srbija je bila u podređenom položaju u odnosu na ostale republike. Vojvodini je data autonomija zbog Mađara i ostalih manjina, Kosovu zbog Albanaca, ali Srbi u Hrvatskoj je nisu dobili, iako su oni bili kičma partizanske vojske. Osim toga, komunisti su smatrali da će „večno bratstvo i jedinstvo“ neutralisati teške posledice krvavog višedimenzionalnog građanskog rata (ideološkog, verskog i etničkog).

Zaboravilo se da mržnja ne može da bude sanirana bez nestanka osećanja nepoverenja, za šta je potrebno više generacija pre nego što bolni događaji „odu“ u zaborav. Sve istorije građanskih ratova jasno su ukazivale na to, ali komunisti nikada nisu prihvatili da je u Jugoslaviji uopšte i vođen građanski rat.

Linija ovih kompleksnih pristupa partizanskom jugoslovenstvu nastavila je da živi i u posleratnoj Jugoslaviji. U ranoj fazi čvrstog centralizma i otvorene

⁴⁵ Jera Vodušek-Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006, 9–10.

⁴⁶ Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 124.

---

represije, u periodu kada se Jugoslavija stabilizovala i kada je uspešno branila svoju nezavisnost, podele su utihnule, a izgradnja novog jugoslovenskog identiteta izgledala je uspešna. Kada je jugoslovenski totalitarizam popustio svoje čelične stege, sa udaljavanjem od rata i ideala tada stvorenih, stare podele su otvorene i one su odlučujuće uticale na raspad zemlje u novom građanskom ratu koji je počeo tačno pola veka od početka Drugog svetskog rata kada je partizansko jugoslovenstvo i stupilo na istorijsku pozornicu. Istorijsko iskustvo je pokazalo da su od „partizanskog jugoslovenstva“ najviše koristi imali narodi koji su ga najmanje podržavali – Albanci, Hrvati i Makedonci, a najmanje oni koji su ga najiskreniji prihvatili – Srbi.

Kosta Nikolić

THE MYTH OF COMMUNIST YUGOSLAVISM

Summary

The author writes about the construction of the myth of Communist “Yugoslavism” in World War II. The Communist revolution was carried out with violence. Anti-Fascism served as a sort of justification for the violence. Much like the Nazis tried to defend their Anti-communism. In the Yugoslavian case, idea of revolution included the seizure of power with violence. It was influenced with the pattern of the October Revolution and the model of the Soviet state. In the foreground is a critical analysis of the interpretation that the military strategy and national policy of the Communist Party was the decisive factor for the revitalization and renewal of the Yugoslav state. The essence of revolution was the federation, created by the right of nations to self-determination. Ethnic principle was incorporated into the structure of the new federation. All of the later Yugoslav Republics (except Bosnia and Herzegovina) were a national. Especially Slovenia and Croatia insisted on this principle, throughout complete period of socialist Yugoslavia, after 1945. Communists adopted the principle, that their way of socialism „abolished“ earlier national conflicts in Yugoslavia.

UDRUŽENJE REZERVNIH OFICIRA I RATNIKA 1919–1941

APSTRAKT: Članak se bavi organizovanjem i aktivnostima dela veterana bivše srpske vojske u okviru Udruženja rezervnih oficira i ratnika. Rad ove organizacije podrazumevao je brigu za materijalna prava i status, pre svega rezervnih oficira, ali i borbu za očuvanje ratnih uspomena i tradicija na ratove 1912–1918. U periodu uspona (1922–1933) Udruženje je ostvarilo samo deo svojih ciljeva, a način na koji je rukovođeno ovom organizacijom doveo je do velikih unutrašnjih sukoba i krize celokupne organizacije. Period do marta 1941. prošao je u pokušajima da se rezervni oficiri ponovo organizuju, ovoga puta sa većim naglaskom na materijalnom pomaganju članstva umesto očuvanja sećanja na svoje ratne doživljaje. Ipak, ni članovi Udruženja nisu uspeli da značajnije izmene materijalni položaj bivših ratnika.

Ključne reči: Prvi svetski rat, Udruženje rezervnih oficira i ratnika, ratni veterani

Predrag Milojević, dopisnik lista *Politika* iz Nemačke, izvestio je 1930. godine o neobičnom postupku bivšeg artiljerca Johana Lautkina, koji je sa svog berlinskog balkona ispaljivao granate unaokolo, iz topa koji je sam napravio, verujući da bombarduje Pariz.¹ Ovo je radikalna primer da Svetski rat ne treba sagledavati samo u domenu ljudskih žrtava, stepenu materijalnog uništenja ili političkih promena, već i u okviru demobilizacije ljudstva i pokušaja povratka bivših boraca u mirnodopski život. Nekadašnji ratnici suočavali su se sa različitim

---

¹ „Čovek sada ležu u duševnoj bolnici, a top u policiji. Ali između ovog čoveka i topa leži još nešto bolno i tragično, što ne spada u nadležnost ni policije ni duševne bolnice, već predstavlja tragiku našeg doba. Jedna portirka iz kuće na koju je pala granata ispričala je policiji šta je osećala kad je počelo bombardovanje. Prosta i priglupa žena pomislila je u prvom strahu da su počele da padaju granate koje su ispaljene još za vreme rata na frontu, pa su zbog nečeg sve do sada lutale kroz vazduh.“ – Predrag Milojević, *Čovek s topom*, NIN, 17, 14. maj 1967, 853, 24. U domenu psihičkih posledica rata karakterističan je i slučaj Velike Britanije u kojoj je došlo do značajnog uspona spiritualizma među porodicama poginulih vojnika. Jedan od najpoznatijih posleratnih spiritualista bio je Artur Konan Dojl, koji je u ratu izgubio sina, brata i zeta. – Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge 1995, 58–61.

problemima,² počev od borbe za svoj materijalni status, ugled kao i za ostvarivanje zakonskih prava, pa do borbe sa različitim, među njima i sasvim novim bolestima koje su stečene kao rezultat dugog ratnog iscrpljivanja.³ Istovremeno, nekađašnji vojnici su bili i jedna nova politička snaga.⁴

U Kraljevini Jugoslaviji *Udruženje rezervnih oficira i ratnika* je predstavljalo najmoćnije veteransko udruženje. Razgranate aktivnosti ove organizacije omogućavaju proučavanje ne samo dugotrajnosti borbe jugoslovenske države sa najrazličitijim ratnim posledicama, već i ideološkog značaja srpskih ratničkih tradicija u novonastaloj državi. Na mnogo načina neuspeh Udruženja u ostvarivanju njegovih ciljeva podudara se sa porazom jugoslovenske države u rešavanju niza pitanja koja su mučila veterane srpske vojske.

Organi Udruženja bavili su se ostvarivanjem tzv. *ratničkog zakonodavstva*, zatim banjskih i drugih zdravstvenih povlastica, kao i transportnih olakšica. Isto tako, posebnu celinu činile su aktivnosti u domenu očuvanja sećanja na ratne događaje, dok se političko delovanje predstavnika ove organizacije ogledalo pre svega u propagiranju unutrašnjeg državnog jedinstva, kao i u neprestanoj budnosti nad *bivšim* neprijateljima.

Organizovanje bivših ratnika u periodu 1919–1933

Udruženje rezervnih oficira i ratnika je okupljalo samo manji deo ratnika, i to pre svega oficira bivše srpske vojske. Međutim, iako malobrojna, ova grupa je značajno uticala na rešavanje ratničkih pitanja, kao i na selekciju ratnih uspomena. Prema svom imenu organizacija je obuhvatala i obične vojnike, ali u stvarnosti borba za prava te kategorije boraca nije spadala u prioritete ovog, preovlađujuće elitnog udruženja. Ideja o organizovanju rezervnih oficira javila se odmah posle Prvog balkanskog rata. Ipak, stvaranje udruženja je odloženo usled izbijanja novog, *bugarskog*, rata. Na taj način odsustvo bilo kakvog značajnijeg predaha tokom sedam godina ratovanja dovelo je do neprestanog odlaganja formiranja ove organizacija, sve do 1919. godine.⁵

---

² Kao jedan od drastičnih primera srpskog demobilisanog ratnika može se navesti primer vojnika Petronija Marušića koji je iz rodnog sela otišao 1912. godine da bi se iz rata vratio tek 1920. Po povratku je pored pet grobova svoje dece, zatekao i sopstveni nadgrobni spomenik podignut od strane porodice, koja je verovala da je Petronije do tada morao stradati u ratu. – Исидор Ђуковић, *Рудничани и Таковици у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918*, Горњи Милановац 2005², 3. Верује се да је у Светском рату укупно учествовало око 70 милиона војника. – *Губици у европском рату*, Ратнички гласник, 4, VII, 1925, 219.

³ Ben Shephard, *A War of Nerves. Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Harvard 2001, 21–71.

⁴ Antoine Prost, *Les anciens combattants 1914–1940*, Paris 1977; Gerd Krumeich, *L'impossible sortie de guerre de l'Allemagne*, Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l'après-1918, Paris 2008, 145–158.

⁵ Rezervni oficiri su se neformalno sastajali tokom 1913. godine u kafani Kasina. Značajno je istaći da pored izbijanja novog rata, ni nadležne vlasti nisu izašle u susret pokušaju da se for-

Pre nego što je *Udruženje rezervnih oficira i ratnika* definitivno dobilo svoj oblik, ono je prošlo kroz nekoliko etapa praćenih sukobima sa organizacijama sličnog tipa, ali i borbom unutrašnjih frakcija. Prvi naziv Udruženja glasilo je *Udruženje rezervnih oficira i obveznika činovničkog reda*. Kao takvo osnovano je 20. jula 1919. godine.⁶ Tokom 1921. godine Udruženju se priključio najveći deo članova i odbora druge organizacije, koja nije opstala na javnoj sceni – reč je o *Udruženju ratnika*.⁷ Sledeći korak u ratničkom organizovanju bilo je osnivanje *Saveza boraca za jedinstvo i slobodu* koji je trebalo da predstavlja zajednicu svih ratničkih udruženja i samim tim snažnijeg borca za prava veterana. Ipak, pokušaji osnivanja *Saveza* u ovom periodu doživeli su neuspeh.⁸ Nije jasno zašto je ova akcija ostala bez rezultata, ali je najverovatnije u pitanju ljubomorno čuvanje sopstvenih tradicija, već poznatih srpskih predratnih organizacija poput *Narodne odbrane* ili nekoliko četničkih organizacija koje je takođe trebalo da budu članovi *Saveza boraca*.

Konačno, 4. marta 1922. došlo je do spajanja *Udruženja rezervnih oficira i obveznika činovničkog reda* sa *Udruženjem ratnika*, čime je stvoreno *Udruženje rezervnih oficira i ratnika*.⁹ Na čelu Udruženja u ovom periodu nalazili su se najpre dr Čeda Marjanović, zatim major Vasa Danilović, dok je mesto potpredsednika pripalo rezervnom pešadijskom majoru Milanu Đ. Radosavljeviću, osobi koja će nešto kasnije u potpunosti obeležiti čitavu jednu deceniju u radu Udruženja.¹⁰ Sa Radosavljevićevim dolaskom može se govoriti o potpunoj stabilizaciji ove organizacije, iako će kasnije izaći na videlo sve manjkavosti njegovog rada.¹¹

Program Udruženja

U navedenom periodu (1919–1922) Udruženje je lutalo i po pitanju svog ideološkog usmerenja, kao i svojih najprećih ciljeva. Ipak, u mnoštvu tema jasno se razaznaje njih nekoliko. Na prvom mestu ističe se ideja čuvanja Otadžbine, odnosno zaštita stečenih tekovina i njihova neokrnjena predaja mlađim naraštajima

---

mira Udruženje odbijanjem ponuđenih pravila Udruženja. – *Историја нашег Удружења, Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 5; *Извештај са годишњег збора Удружења рез. Официра и ратника*, Ратнички гласник, 6, IV, 1927, 122.

⁶ *Историја нашег Удружења*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 6.

⁷ Spajanje je izvršeno na zбору 8. maja 1921. godine. Za ovaj period karakterističan je sudski spor sa blagajnikom ugašenog udruženja koji je odbio da preda blagajnu *Udruženju rezervnih oficira*. – *Извештај Управног одбора*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 32.

⁸ *Извештај Управног одбор*“, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 33.

⁹ *Измене правила*, Ратнички гласник, I, 2, 1922, 69.

¹⁰ *Историја нашега Удружења*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 5.

¹¹ Radosavljević je izabran na vanrednom skupu Udruženja 8. maja 1921. Istom prilikom za novog potpredsednika je izabran rezervni pukovnik Pavle E. Jurišić. Vanrednost saziva kao i ostavke stare uprave ukazuju da je verovatno bio u pitanju svojevrsan prevrat u okviru ove organizacije. Ostavke su podneli Mihajlo Švabić, Stojan Nikolić i Joca Lazić. – *Извештај Управног одбора*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 32.

ma.¹² Članovi Udruženja su sebe videli kao „zdravu nacionalnu organizaciju“ koja i te kako može da posluži državi, koja je, kako se isticalo, potukla neprijatelje, ali koji su i dalje stajali pred vratima zemlje.¹³ U opisu spoljnih i unutrašnjih problema predstavnici Udruženja su retko imenovali protivnike, ali su njihove aluzije ipak dovoljno jasne. Tako je veterane pre svega mučio otvoreni revizionizam suseda kao i, uprkos usvajanju Ustava, postojanje hrvatskog, muslimanskog i crnogorskog pitanja.¹⁴

*Pod maskom prijateljstva i bratstva ostavio nam je bio svoj neprijateljski teret i u samoj kući, da nam mučki pritiskuje i razorava ognjišta, na kojima smo se mi sa slavnim pretcima svojim vekovima zapajali samo ljubavlju prema Otadžbini i zagrevali za njenu veličimu i njenu svetlu budućnost. Počeše nas ponova učiti rodoljublju i požrtvovanju, radu i kulturi, čak i oni, koji su daleko od svega toga kao mračna zemlja od jarkoga sunca.*¹⁵

Borba za materijalna prava u prvom redu se odnosila na duplo računanje godina provedenih u ratu prilikom napredovanja u službi ili odlaska u penziju. Istovremeno, tražilo se i izuzeće, za oficire i vojnike, od planiranog smanjenja državnih činovnika. Strah od „redukcije činovnika“ izazivao je pravu paniku među rezervnim oficirima, koji su većinom bili upravo činovnici, a problem bi se uvek iznova javljao jer se svaki stečeni ustupak morao ponovo braniti prilikom promene vlade.¹⁶ Tokom redukcije državnih službenika 1922. godine otpušten je i jedan od čelnih ljudi Udruženja, Milan Radosavljević.¹⁷ Suština borbe za „priznavanje ratnih godina“ svodila se na očuvanje člana 282 Finansijskog zakona iz 1922. godine. Član je garantovao duplo računanje godina, to jest 18 meseci, činovnicima koji su bili u ratu. Novi *Činovnički zakon* ukinuo je ovo pravo, pa je usledila burna intervencija uprave Udruženja kod Državnog saveta i kralja Aleksandra I.¹⁸ Pitanje zahvalnosti za usluge otadžbini postavilo se, na još zamršeniji način, i u slučaju onih otpuštenih činovnika koji zaista nisu imali školu niti druge uslove za obavljanje posla, ali su imali nesumnjive ratničke zasluge.¹⁹

Jedno od polja na kome je delovala ova organizacija bila je borba protiv „posleratne atmosfere“. U svojim člancima često su osuđivali „zabludelu mladež“ koja, prema standardima rezervnih oficirima, nije dovoljno cenila ratničke

¹² Милан Ђ. Радосављевић, *Наша реч*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 1.

¹³ *II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву*, Ратнички гласник, 4, I, 1925, 9.

¹⁴ Ник. Станаревић, *Зашто динар пада*, Ратнички гласник I, 1, 1922, 15.

¹⁵ *Историја нашега Удружења*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 5.

¹⁶ *Редуција чиновника*, I, Ратнички гласник, 1, 1922, 23.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Ратник, *Редуција чиновника ратника*, Ратнички гласник, 3, II, 1924, 33.

¹⁹ „Исто tako dobar deo drž. službenika u toku ratova primljen je bez dovoljno školske spreme i zbog toga: što niko od školovanih nije hteo ići u Makedoniju i južne krajeve, gde je u ono vreme igrala glava, i gde su neophodno potrebni naši ljudi u koje se imalo vere i pouzdanja.... Mi mislimo da to nije ni pravo ni pošteno ni oportuno. Zašto bez nužde stvarati umni proletarijat i to na ovaj nezgodni način? Bar nezadovoljnicima i bez toga obilujemo.“ – Исто, 34.

tradicije. Napadao se i materijalizam svake vrste, „zaraza lakog i brzog bogaćenja“²⁰, ili „žudnja za vlašću po svaku cenu koja pomračuje um.“²¹ U tom smislu namera bivših ratnika bila je da se vrline koje su vezivane za ponašanje vojske u ratu primene i u mirnodopskim uslovima.²²

Važan deo aktivnosti Udruženja odnosio se na održavanje živim uspomena na rat, očuvanje imena poginulih i ranjenih, kao i istorije ratova. Objavljivane su prigodne knjige, fotografski albumi, takođe građeni i spomenici, kosturnice ili reprezentativni objekti. Primer rada *Udruženja rezervnih oficira i ratnika* jedne malobrojne elite na čuvanju ratnih tradicija i selekciji i prenošenja utisaka o događajima iz prošlosti.

Posmatrajući rad Udruženja u ovoj oblasti uočava se i jedna šira ideja: da se istaknu i prenesu dalje one osobine za koje se verovalo da su bile presudne za srpsku pobjedu. Jedna od svojstvenosti ratničkog sećanja nekadašnje srpske vojske jeste i veoma znatan broj događaja koje je trebalo obeležavati.²³ Godišnjice su sustizale jedna drugu, a raspored komemoracija i slavlja neprestano je dopunjavan posmrtnim govorima upućenim umrlim srpskim vojvodama ili generalima.²⁴

Suprotno ratničkoj solidarnosti, stranačka pripadnost ili „partizanstvo“ takođe su pominjani kao obeležja vremena. Oni su označeni kao smrtni neprijatelji veteranske dobrobiti i „čistote“ ratničkog drugarstva. Vodeći ljudi organizacije isticali su da se partijska osećanja ne smeju unositi na veteranske skupove kao i „da se politički багаж мора оставити пред улазом“.²⁵ Borba za otadžbinu trebalo je da bude suprotnost „nečuvenoj zatrovanosti međupartijskih odnosa“, ili „odvratnoj partijskoj demagogiji“, gde se licitira i trguje.²⁶ Međutim, oko 60 članova Udruženja činili su narodni poslanici različitih stranaka, od kojih je, ipak, samo manjina ulagala svoj uticaj kako bi pomogla ratničke zahteve.²⁷

Politiku čemo mi ratnici, nastavio je g. Radosavljević, ostaviti političarima, ljudima čiji je to zanat, ali zato moramo i poručujemo odmah svima i svako-

²⁰ *Историја нашега Удружења*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 5.

²¹ Исто. – Utisak aratičnosti poratnog društva komentarisali su i drugi građani: „Želje su se proširile, ambicije razuzdale, prohtevi se uvećali, i nastala je opšta trka, opšti grabež. Materijaliziralo se sve, ideali se srušili u prah i vodi se kurjačka borba samo o komad hleba...“ – Милан Л. Рајић, *Свима младима*, Препород, I, I, 1920, 32.

²² *Историја нашега Удружења*, Ратнички гласник, I, 1, 1922, 5.

²³ Tokom 1925. godine vlada je odustala od obeležavanja 10-godišnjice prelaska preko Albanije zbog više razloga. U toku je bila politička kriza u zemlji, a nije se imalo ni dovoljno novca za značajniju proslavu. Tamošnja srpska groblja su bila još uvek neuređena i razbacana na više strana. Međutim, postojala je i nedoumica treba li obeležavati dolazak na Krf u proleće 1916. ili sam čin povlačenja s kraja 1915. – *Одлагање пута на Крф*, Ратнички гласник, 4, V, 1925, 159.

²⁴ Još 1922. godine među pokojnicima nalazili su se kralj Petar i vojvode Putnik i Mišić. – *Војвода Живојин Р. Мишић*, Ратнички гласник, I, 2, 1922, 50.

²⁵ *II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву*, Ратнички гласник, 4, I, 1925, 9.

²⁶ *Инвалидско питање*, Ратнички гласник, 4, II, 1925, 38–39.

²⁷ *Наша конференција*, Ратнички гласник, 4, V, 1925, 134.

*me, da nipošto nećemo dozvoliti, da se sa ovom krvlju stečenom državom titra ili eksperimentiše poput ruskih utopista i da se samo preko naših leševa ova država može cepati i deliti.*²⁸

Tokom 1926. godine uprava Udruženja odlučila je da se više angažuje na širenju svoje organizacije u Hrvatskoj i Sloveniji. Ključni događaj u zaokretu Udruženja ka jugoslovenskom programu predstavljala je izmena *Pravila* Udruženja iz 1923. godine, ali je tek sa skupom u Zagrebu 24–26. maja 1926. snažnije otpočet rad i u ovim krajevima.²⁹ Novousvojeno *Pravilo* bilo je mnogo prilagodljivije.³⁰ Zagrebački skup, na kome je osvećena i zastava Udruženja, uz kumstvo kralja Aleksandra I Karađorđevića, organizovan je u duhu novog motoa Udruženja: „Iznad svih verskih i stranačkih podvojenosti, za Kralja, vojsku i Otadžbinu, za sreću i dobro naroda“.³¹

Promena u strukturi organizacije ogledala se i u redovnom prilivu mladih rezervnih oficira koji nikada nisu služili u srpskoj vojsci. Ukupno posmatrano, organizacija je nastojala da istovremeno deluje na nizu polja, pri čemu je rad na državnom jedinstvu i borbi protiv svih državnih protivnika tekao uporedo sa osnivanjem potrošačkih zadruga i pomaganjem porodica poginulih oficira.³²

Ovakvo šaroliko aktivnost podržavao je veliki broj uglednih dobrotvora. Među njima se nalazilo mnoštvo najistaknutijih privrednika, oficira i političara.³³ Pojedinci su mogli da upišu svoje pretke za dobrotvore, pa je tako Udruženje u svoje „članove“ uvrstilo i građane koji nisu doživeli Svetski rat. Vidosava Jurišić je tako upisala svog oca Milana A. Pavlovića, bivšeg komandira beogradskog eskadrona u ratu 1876–1877.³⁴ Slično, Nikola Pašić je posthumno upisan među članove jer budući da je učestvovao u ratu 1876. godine.³⁵ Ovakvim pristupom je, osim što je uzdizan autoritet Udruženja, na još jedan način učvršćivana i veza između različitih etapa oslobodilačkih ratova, koji su time povezivani u jedinstvenu celinu, sa naknadno definisanim ciljem – stvaranjem Kraljevine Jugoslavije.

Među članovima Udruženja nalazili su se ljudi poput dvorskog apotekara Save Mrcalovića,³⁶ Dimitrija Ginića, reditelja Narodnog pozorišta, Joce Stojčevića, reditelja iz Novog Sada.³⁷ Pored umetnika tu je bilo i lica na visokim politič-

²⁸ Исто.

²⁹ Do izmene *Pravila* članove Udruženja su činili pre svega srpski vojnici sa Solunskog fronta, kao i jugoslovenski dobrovoljci. – *Једна задовољена потреба*, Ратнички гласник, 4, IV, 1925, 100.

³⁰ „Те потребе захтевале су измене правила, и она је извршена пре две године на тај начин што је изменом правила омогућен улаз у организацију под извесним условима и осталим резервним официрима национално некомпромитованим, који нису били срећни да се боре у редовима српске војске“. – Исто, 100.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ *Чланови добротвори*, Ратнички гласник, 4, I, 1925, 15.

³⁴ Исто.

³⁵ *Протокол седница средишње управе*, Ратнички гласник, 6, IV, 1927, 127.

³⁶ *Интервенције и морална помоћ*, Ратнички гласник, 4, III, 1925, 74.

³⁷ *Јубилеји и свечаности*, Ратнички гласник, 4, III, 1925, 78.

kim pozicijama, poput pomoćnika ministara, Milana Ranisavljevića, u Ministarstvu saobraćaja,³⁸ ili dr Stefanovića, pri Ministarstvu prosvete, potom narodnih poslanika predvođenih Ranislavom Agatonovićem i drugih.

Glavni sekretar Udruženja dugo vremena bio je Ljubomir V. Stefanović, rezervni pešadijski major i predsednik Advokatskog udruženja, a u upravi se nalazio i Nedeljko Savić, rezervni artiljerijski potpukovnik i trgovac.³⁹ Među članstvom izdvajali su se Solomon Alkalaj, arhitekta Momir Korunović, predsednik Aero-kluba Tadija Sondermajer, direktor filijale Narodne banke u Skoplju Todor Vasojević, rezervni sanitetski potpukovnik Josif Nedok, zatim Mihailo Radović, rezervni sanitetski potpukovnik i upravnik Čačanske bolnice. Pored njih tu su bili i Arčibald Rajs, kao i David Albala. U vreme zenita svoje moći gotovo celokupno rukovodstvo beogradske opštine činilo je upravo najuži krug *Udruženja rezervnih oficira i ratnika*.⁴⁰

Među predstavnicima Udruženja u Hrvatskoj nalazili su se šef zagrebačke policije, ratni dobrovoljac Josip Klinčić,⁴¹ predsednik pododbora u Ljubljani bio je Milan Plut,⁴² dok je predsednik pododbora u Zagrebu, Zorčić, 1929. godine postao veliki župan Zagrebačke oblasti. U isto vreme, član Udruženja Milorad Jovanović imenovan je za velikog župana Moravske oblasti.⁴³

Kao finansijeri Udruženja isticali su se Francusko-srpska banka, Jadranska banka u Beogradu, Srpsko-amerikanska banka, Prva Hrvatska štedionica, Generalna banka za trgovinu i industriju, takođe i pojedinci poput Benciona Bulija i Đorđa Vajferta.⁴⁴

Kriza i kraj Udruženja 1933–1941

Udruženje rezervnih oficira i ratnika je do 1933. godine uspeo da ostvari značajan broj svojih ciljeva. Završena je izgradnja Ratničkog doma koji je svečano otvoren, a ostvareni su i uspesi prilikom računanja duplih godina, kao i drugih manjih povlastica. Organizovan je kongres *Fidaka*⁴⁵ u Beogradu 1929. godi-

³⁸ *Извештај надзорног одбора*, Ратнички гласник, 4, III, 1925, 86.

³⁹ *Записник седме годишње редовне седнице*, Ратнички гласник, 4, IV, 1925, 112.

⁴⁰ ИАБ, 1027, К-. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 72, Седница одржана 22. фебруара 1929.

⁴¹ Исто, 112–113.

⁴² *Милан Плут*, Ратнички гласник, 4, IV, 1925, 128.

⁴³ ИАБ, 1027. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 72, Седница одржана 22. фебруара 1929. године, ИАБ, 1027.

⁴⁴ *Списак добротвора и утемељивача нашег Удружења*, Ратнички гласник, 3, III, 1924, 71.

⁴⁵ Фидак – Fédération Interallié des Anciens Combattants. „Међународна федерација ратника из savezničkih zemalja“ osnovana je odmah po završetku Svetskog rata. Samo postojanje ove organizacije održavalo je na mnogo načina ratne posledice. Moto organizacije glasio je „Sjedinjeni kao na frontu!“. Prvi predsednik Fidaka bio je Šarl Bertran, ujedno njen ključni osnivač. Organiza-

ne, a predsednik Udruženja Radosavljević je 1930. čak izabran za predsednika te međunarodne ugledne federacije.⁴⁶ Istovremeno, završena je velika kosturnica na Novom groblju, uređeno i prošireno francusko vojničko groblje u Beogradu, kao i niz manjih kosturnica i spomenika širom Srbije.⁴⁷

Ipak, u Udruženju su se dešavali povremeni sukobi posle kojih bi grupa nezadovoljnika po pravilu napuštala Udruženje. Prvi takav slučaj zabeležen je u odnosima sa slovenačkim ogranakom ove organizacije. Iz neutvrđenih razloga, Središnja uprava Udruženja odlučila je da razreši celokupno rukovodstvo ljubljanskog pododbora. Kao odgovor na ovu meru smenjeni članovi su pokušali da sazovu sopstveni kongres, ali se tada iz beogradske centrale Udruženja kao mera zatražila intervencija Ministarstva unutrašnjih dela, kao i oduzimanje činova izbačenim rezervnim oficirima.⁴⁸ Znatno ozbiljniji sukob izbio je aprila 1933, kada je Uprava grada Beograda imenovala komesara *Udruženju rezervnih oficira i ratnika* posle rasplamsalog unutrašnjeg sukoba i prelivanja ovog obračuna u dnevnu štampu.⁴⁹ Uprava Udruženja je optuživana od dela članstva da se u Udruženju vrše velike pronevere, da su članovi izbacivani iz Udruženja shodno simpatijama ili antipatijama Milana Radosavljevića i njegovih najbližih saradnika. Iskrsljo je i pitanje *Fonda za podizanje Invalidskog doma*, jer je Radosavljević bio i visoki funkcioner *Udruženja invalida*. Deo optužbi ticao se i finansiranja Ratničkog doma, kao i manipulacija sa članskim uplatama i donacijama. Komersarsko upravljanje Udruženjem dovelo je do podnošenja nekoliko desetina krivičnih prijava protiv bivšeg predsednika i njegovih saradnika. Prvi komesar bio je general u penziji Joksim Gajić, a nasledio ga je Petar A. Kočić, da bi tek krajem 1937. godine bio zakazan skup na kome je izabrana nova legalna uprava.

Tada je za predsednika izabran inženjer Nikodije Bogdanović,⁵⁰ dok je mesto sekretara preuzeo novinar Dobrivoj M. Stojadinović. Od svog izbora nova

sija je osnovana 25. novembra 1918. sa sedištem u Parizu, a članovi su mogle da bude samo zemlje ratne pobednice. – *Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника*, Ратнички гласник, 2, I, 1923, 7.

⁴⁶ *Записник седнице Управног Одбора Сређишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника одржане на дан 18. марта 1932. године у Ратничком Дому у Београду*, Ратнички гласник, IV, Београд 1932, 164.

⁴⁷ *Са Гучевске прославе*, Ратнички гласник, 9, IX, 1930, 352.

⁴⁸ ИАБ, 1027. „Књига записника са седница Управног одбора и Сређишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 22, Седница одржана 12. септембра 1928.

⁴⁹ *Изјава чланова Сређишње управе Удружења резервних официра и ратника у Београду*, Ратнички гласник, III, Београд 1933, 102. – *Држава се умећала у спор Удружења по више основа*. Најпре, она је преко зајмова у Хипотекарној bancи била укључена у подизање Ратничког дома, али је применила и чланове *Закона о унутрашњој управи* као и *Закона о удружењима*. ИАБ, 1027, К-17. „Пријава против Михајла Симића Државном тужиоцу окружног суда за град Београд“, 22. јул 1933.

⁵⁰ Nikodije Bogdanović je završio u 33. generaciji Vojnu akademiju. Među članovima nove uprave nalazili su se: Slavko Šajković, Steva Popović, David Albala, Branko Fabković, Dragoljub Todorčević, Ladislav Bevc, Ika Panić.

uprava skrenula je aktivnosti Udruženja ka ispunjenju socijalnih zahteva bivših ratnika.⁵¹ Nameravana je i unutrašnja reforma organizacije, kako se ponovo ne bi došlo u situaciju da čitava organizacija zavisi od male grupe ljudi koji je vode, kao i od njihovih privatnih veza i uspeha.⁵² Zatečeno je i nekoliko sudskih sporova. Najpre, proces sa arhitektom Verhovskim u vezi sa nadzorom koji je vršio prilikom izgradnje Spomenika braniocima Beograda na Novom groblju, kao i izvođačima Ratničkog doma.⁵³ S druge strane, protiv bivše uprave vođen je niz sudskih procesa, pa je Milan Radosavljević odlukom Kasacionog suda osuđen 1939. godine na 11 godina zatvora.⁵⁴ Još jedan problem koji je sputavao rad Udruženja bio je dug prema Vojno-tehničkom zavodu, a odnosio se na livenje Spomenika braniocima Beograda.⁵⁵ Niz nabrojanih problema ukazivao je da brojni poduhvati koje je započeo Milan Radosavljević nisu bili do kraja promišljeni, kao i da su prevazilazili finansijske mogućnosti Udruženja.

Izgradnja Ratničkog doma predstavljala je umnogome najambiciozniji projekat Udruženja, a grandioznost objekta opterećivala je na izvestan način i novo rukovodstvo. Naime, iako je objekat dovršen 1931. godine, nije bila iskorišćena čitava površina parcele koju je Beogradska opština dodelila na korišćenje Udruženju odlukom od 19. marta 1927. Zanimljivo je da je opštinska odluka obrazložena kao znak zahvalnosti Opštine bivšim borcima.⁵⁶ Preostalih 1500 kvadrata ostajalo je neiskorišćeno i posle 1932. godine, a prema ugovoru sklopljenom sa Beogradskom opštinom, Udruženje je moglo da izgubi ovo zemljište ukoliko ga ne iskoristi.⁵⁷ Zbog toga je nova uprava, uz podršku princa Pavla Karađorđevića, odlučila da krene u još jedan ambiciozan građevinski poduhvat i time zaokruži celinu Ratničkog doma.

⁵¹ „Invalidska knjižica išarana pečatima ustanova koje su davale trenutnu pomoć od 10 do 50 dinara ratniku bez cele noge, izvučene iz kuka – jedini je dokument dokaza o prošlosti koja se tako bolno sudara sa brutalnošću sadašnjosti.“ – Добривој М. Стојадиновић, *Наши глас*, Ратнички гласник, 16, I, 1937, 18.

⁵² Добривој М. Стојадиновић, *Озбиљни и тешки задаци нашег Удружења*, Ратнички гласник, 16, II–III, 1937, 228.

⁵³ *Извештај средишње управе*, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 258.

⁵⁴ ВА, ДПП, К-1473, 119.

⁵⁵ *Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова*, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 300. – Usled krize i uvođenja komesarske uprave Udruženje nije dovršilo uređivanje vojničkog groblja u Tiju pored Pariza, a problemi su izbili i u Kraljevu, gde je zaustavljeno podizanje centralnog gradskog spomenika zbog opstrukcije predsednika lokalnog odbora Udruženja, Voje Radosavljevića, brata nekadašnjeg predsednika Milana Radosavljevića. Na ovaj način obračun unutar Središnje, beogradske, uprave preneo se na nekoliko srpskih gradova i odrazio se na sve nezavršene poduhvate. Tako su u pismu kraljevačke opštine tražili pomoć od nove uprave koja je vodila rezervne oficire: „Dakle radi njihovog nesporazuma spomenik stoji već pet godina nedovršen na opštu sramotu naše varoši, a i cele otadžbine i ako – ponavljamo – kredit postoji za dovršenje.“ – ИАВ, 1027, К-18. Општина вароши Кралјево Сређињој управи, 8. фебруар 1939.

⁵⁶ *Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова*, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 276; ИАВ, 1027, К-20. „Уговор о закупу без накнаде“.

⁵⁷ ИАВ, 1027, К-20. „Уговор о закупу“.

Budući da prostorije koje su se izdavale u okviru Ratničkog doma nisu donosile željeni prihod, verovalo se da bi se Dom mogao dograditi hotelom, čime bi se dugoročno obezbedila i sredstva za nameravanu naglašeniju socijalnu politiku Udruženja. Kredit za dogradnju Doma dobijen je, posle više trzavica, kod Poštanske štedionice. Izgrađen je hotel sa nekoliko desetina soba kao i Klub za rezervne oficire.⁵⁸ Troškovi su međutim premašili očekivanja, pa se Udruženje ponovo našlo u dugovima.⁵⁹ Konačno, vlada je 31. marta 1940. donela odluku da preuzme otplatu duga Udruženja.⁶⁰ Bez obzira na pokušaje da se Udruženje i njegov rad dovedu u uređeno stanje Ministarstvo vojske i mornarice je iznenada razrešilo postojeću upravu i ponovo imenovalo komesara, ovoga puta Milivoja V. Purića. Odluka je doneta bez ikakvog objašnjenja članstvu, uz krajnje šturo saopštenje, ali je moguće da je finansijsko poslovanje i ovoga puta činilo pozadinu postupka.⁶¹

Tokom 1940. godine ostvarena je dosta uspešna saradnja sa ministrom vojske i mornarice, generalom Milanom Nedićem. Rat koji je izbio u Evropi menjao je i ulogu rezervnih oficira. U ovom periodu Udruženje je posmatrano pre svega kao još jedna odbrambena snaga zemlje.⁶² Predstavnici pododбора iz pograničnih krajeva žalili su se Upravi „da su manjine digle glavu“, kao i da se u pojedinim krajevima stvara utisak da će te teritorije biti vraćene državama kojima su pripadale pre 1918. godine.⁶³ Otvarajući novoizgrađene prostorije Ratničkog doma, opasnost od novog rata pomenuta je i u govoru generala Nedića kada je naglasio neophodnost praćenja modernog razvoja tehnike i stalnog vojnog usavršavanja rezervnih oficira.⁶⁴

U isto vreme, prvi put, postignut je i značajan napredak u saradnji sa drugim organizacijama sličnog tipa. Time je konačno omogućeno formiranje *Saveza*

⁵⁸ *Свечано освећење другог дела Ратничког Дома Удружења рез. официра и ратника*, Ратнички гласник, 19, I, 1940, 39; *Нови хотел ратничког дома*, Ратнички гласник, 20, I, 1941, 59.

⁵⁹ Стари ратник, *Свечано освећење другог дела Ратничког дома и клуба Резервних официра*, Ратнички гласник, 19, II, 1940, 107.

⁶⁰ *Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова*, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 283.

⁶¹ Jedina smernica za postupke vlasti može se naći u optužbi da se uprava Udruženja nije pridržavala pravila. – „Реч комесара Удружења“, Ратнички гласник, 19, X, 1940, 553.

⁶² Стари ратник, *Говор Министра војске и морнарице арм. генерала Г. М. Недића*, Ратнички гласник, 19, II, 1940, 110. – General Nedić je izdao naredenje da se pomaže formiranje odbora Udruženja svuda u Jugoslaviji. Tokom 1940. godine predstavnici Udruženja razmišljali su da svoju organizaciju omasove putem obaveznog članstva za sve rezervne oficire. – „Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 300; Помоћ генерала Недића огледала се и у изласку у сусрет резервним официрима приликом исплате трошкова у случајевима позива на војне вежбе. Овакви боравци у јединицама су се ustalили током 1940. године.

⁶³ *Извештај средишње управе*, Ратнички гласник, 19, V, 1940, 248.

⁶⁴ Исто, 111. – *Исте вечери када је нови део Дома освећен, Михајло Швабић је између осталог констатовао општу атмосферу: „Још нисмо стигли да се rasteretimo поратних тегова после седмогодишњег ратовања, а већ на све стране чујемо нову ратну хајку...“*. – Ст. Јовановић, *Друшарско вече*, Ратнички гласник, 19, II, 1940, 115.

ratničkih udruženja Kraljevine Jugoslavije.⁶⁵ Ovo je bio značajan uspeh, ali on je ostvaren u vreme kada je scena bivših ratnika bila bez mnogih uglednih ličnosti, kao i bez stabilne, moćne organizacije. Kontekst u kome je *Savez* konačno formiran veoma se razlikovao od onog iz prvih posleratnih godina.⁶⁶ Veliki broj članica *Saveza* bile su organizacije koje su osnovali nekadašnji članovi *Udruženja rezervnih oficira i ratnika*. Ovakva rascepanost svedočila je ne samo o nezadovoljstvu stanjem svojih prava i statusom među nekadašnjim srpskim oficirima i vojnicima, već i o složenosti i brojnosti ratnih događaja kroz koje je prošla srpska vojska tokom 1912–1918.

Naime, u *Savezu ratnika* bili su, pored Udruženja rezervnih oficira i ratnika, Udruženje ratnih invalida, Savez ratnih dobrovoljaca, Udruženje nosilaca Albanske spomenice,⁶⁷ Udruženje branilaca Beograda, Udruženje nosilaca Karađorđeve zvezde sa mačevima, Udruženje penzionisanih oficira i vojnih činovnika, Udruženje đaka-ratnika, Udruženje nosilaca zlatne ili srebrne medalje za hrabrost, Udruženje nosilaca Belog orla sa mačevima, Društvo starih četnika i Udruženje rezervnih podoficira. Procenjivalo se da ova udruženja predstavljaju oko 300.000 bivših ratnika,⁶⁸ ali je malo verovatno da su ove organizacije mogle zaista dopreti više od nekoliko desetina hiljada boraca.

Ratnu 1941. godinu rezervni oficiri u okviru *Udruženja rezervnih oficira i ratnika* dočekali su zabrinuto⁶⁹ i razjedinjeno, ističući da osnovni materijalni ni moralni zahtevi bivših ratnika nisu rešeni.⁷⁰ Istovremeno, kako se pritisak u Jugoslaviji povećavao, među članovima Udruženja počele su da se otvoreno iznose zamerke. Tokom 1940. godine planirani kongres u Ljubljani je otkazan uz primedbu „da su prilike takve da kongres ne može da se održi u Ljubljani“.⁷¹ Isticalo se i da se van Srbije ne gleda isto na ciljeve Udruženja, već da se pre svega zanima za prava rezervnih oficira, dok je mesto starih ratničkih tradicija gubilo svoj

---

⁶⁵ *Savez ratničkih udruženja Kraljevine Jugoslavije*, Ratnički glasnik, 19, II, 1940, 88.

⁶⁶ *Savez Ratničkih Udruženja*, Ratnički glasnik, 4, II, 1925, 33.

⁶⁷ Rezervni oficiri su naročito pratili sa zebnjom brz porast broja članova ovog udruženja jer je u njemu naglašavana uloga običnih vojnika koji su čak birani na rukovodeća mesta u upravi. Takođe, među članovima ovog udruženja primećen je i određeni otpor prema oficirima kao članovima. – IAB, 1027. K-19. Pismo pododbora Kruševac od 25. jula 1938. upućeno predsedniku Udruženja rezervnih oficira i ratnika Dobrivoju Stojadinoviću.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ „Najzad, sa tradicionalnim željama o novoj godini, pozdravljam i sve drugove i članove njihovih porodica prisutne u ovom Domu, kao i odsutne drugove, koji novo leto dočekuju sa svojim vojnicima, vršeći službu prema Kralju i Otadžbini. A što se tiče događaja, koji nam u novoj godini idu u susret, mi za njih imamo samo ono rezonovanje, koje je tako viteški izraženo u pesmi našeg slobodarskog pesnika, a to je: *Nek robuje, ko ropstvom duguje, koji život, u ropstvu poštuje*. – Živeli.“ – *Rezervni oficiri Kraljevine Jugoslavije na početku 1941 godine*, Ratnički glasnik, 20, II, 1941, 61. – Tokom 1941. godine problem za normalan rad Udruženja predstavljale su i zabrane okupljanja koje su tada bile na snazi.

⁷⁰ Добросав М. Стојадиновић, *Начело сарадње*, Ratnički glasnik, 20, II, 1941, 72–73.

⁷¹ *Затписник пленарне седнице*, Ratnički glasnik, 19, VI, 1940, 369.

prioritet u skladu sa promenom odnosa starih *srpskih* i novih *jugoslovenskih* rezervnih oficira.⁷²

Poslednje dane Kraljevine Udruženje je, i dalje sa Komesarom na čelu, dočekalo nesposobno za značajniju akciju. Kongres na kome je trebalo da bude izabrana nova uprava bio je zakazan za 23. mart 1941. godine. *Ratnički glasnik* u kome bi bile objavljene odluke kongresa nikada nije odštampan jer su martovski događaji prekinuli sve pokušaje povratka ovog udruženja na javnu scenu.⁷³

Opstajanje problema tokom čitavog funkcionisanja Udruženja pokazuje neuspeh u rešavanju *ratničkih* pitanja poput njihovog materijalnog i moralnog statusa, lečenja, zaposlenja ili školovanja dece. Stečene privilegije morale su se uvek iznova osvajati i obnovljati. S druge strane, Udruženje je bilo previše usmereno ka zaštititi prava rezervnih oficira, zbog čega ova organizacija nikada nije privukla veći broj običnih vojnika. Posebnu teškoću predstavljao je i problem centralizma na kojem je ovo udruženje bilo utemeljeno, a koji je vodio ka gubitku sistematičnosti i kontinuiteta u radu prilikom slučajeva krize i gubitka poverenja u upravu poput onog iz 1933. godine. Na kraju treba istaći i da je potreba za nastajanjem veteranskih organizacija u svim zemljama koje su učestvovala u Svetskom ratu, pokazivala da se odnos između države i mobilisanih građana promenio. O tome je svedočila i konstanta u ratničkim zahtevima, a to je da se odnos boraca i države jasno definiše kako bi se u budućim ratovima izbegle iste posleratne teškoće.

Danilo Šarenac

SOCIETY OF THE RESERVE OFFICERS AND WARRIORS 1919–1941

Summary

The article explores the activity of the *Society of the Reserve Officers and Warriors* which functioned from 1919 until 1941. This society at first represented most of the veterans of the former Serbian army, but gradually this organization expanded their activities also on Croatia and Slovenia accepting some of the ex Austro-Hungarian officers. In time the Society attracted the newly formed reserved officers, the ones just coming out of the Yugoslav army schools. The *Society of the Reserve Officers and Warriors* had a whole range of activities including various commemorations regarding the Great War and other Serbian military traditions. Also, they were fighting for improvement their material status and moral respect. Consequently, they managed to build several ossuaries and monuments as well as the monumental building called *the Warriors Hall*. One of the successes was also the appropriate treatment of the years spent in the war regarding the peacetime career progress or pension benefits. Nevertheless, due to the centralized way of functioning and overambitious projects this society suffered a crippling blow which manifested itself in 1933 with the culmination of the management's internal conflicts and finally had its epilogue in the introduction of the special state's supervisor, who acted as the president of the organization. By the March of 1941 the Society tried for several times to regain its strength, nevertheless during the last days of the Kingdom the organization was still under tutelage and was far less powerful than it was in the 1920s. Thus, the work of this organization shows that the presence of the veteran groups in public was one of the war's consequences and regarding the work of this particular society, its history shows all the setbacks in the Yugoslav treatment of this type of war legacy.

⁷² Исто, 75.

⁷³ Мил. С. Пурић, *Вацредни конгрес*, *Ратнички гласник*, 20, III, 1941, 115.

ALEKSANDAR ŽIVOTIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 94(497.1)"1941"
355.48(497.1)"1941"
355.318(497.1)"1941"

ČETNIČKE JEDINICE VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE U APRILSKOM RATU

APSTRAKT: Rad sadrži prikaz dejstva četničkih jedinica Vojske Kraljevine Jugoslavije tokom Aprilskog rata. Pisan je na osnovu dostupne arhivske građe Vojnog arhiva i relevantne istoriografske literature.

Ključne reči: Jugoslavija, četnici, Aprilski rat, gerila, Drugi svetski rat

Jugoslovenska vojna doktrina između dva svetska rata temeljila se na iskustvima iz Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Sa takvim doktrinarnim shvatanjima jugoslovensko vojno rukovodstvo dočekalo je početak Drugog svetskog rata. Krajem tridesetih godina 20. veka vojno-politička situacija u Evropi i svetu se naglo pogoršavala. Španski građanski rat (1936–1939), zauzimanje Čehoslovačke i anšlus Austrije od strane Nemačke 1938, a potom i pad Poljske i poraz združenih francusko-britanskih snaga u Francuskoj 1940, nametali su drukčiji pogled na rat. Naime, u Španskom građanskom ratu i početnim fazama Drugog svetskog rata promovisana su nova načela ratovanja koja su se zasnivala na širokoj primeni oklopno-mehanizovanih i motorizovanih jedinica uz opsežnu i snažnu podršku vazduhoplovnih snaga.

Anšlus Austrije od strane Nemačke 1938. godine primorao je jugoslovenski generalštab na prvu ozbiljniju reviziju ratnih planova. Posledica novog obrta na globalnom planu krajem 1939. bila je stvaranje potpuno novog ratnog plana. Elaborat novog ratnog plana usvojen je početkom 1940. godine i dobio je oznaku „S“. U prvoj fazi rata plan je predviđao odbranu graničnih frontova, a zatim postepeno povlačenje prema planinskim predelima u unutrašnjost zemlje iza linije Una–Sava–Dunav. Elaborat ovog ratnog plana nije sačuvan ali se na osnovu izjava armijskog generala Dušana Simovića, tadašnjeg načelnika Glavnog generalštaba i generalštabnog pukovnika Branka Popovića, u vreme izrade plana na dužnosti u Operativnom odeljenju Glavnog generalštaba, datim posle Drugog svetskog rata, vidi da je ovaj ratni plan predviđao upotrebu gerilskih jedinica. Pukovnik Popović navodi da je ratni plan „S“ predviđao „operacije u obliku dubokog manevra u naslonu na delom utvrđene granične frontove, a potom na više jakih rečnih i planinskih linija sa težnjom da se vojska kao celina ne izloži cepanju

i uništenju po delovima. Pri ovome je uzeta u razmatranje i gerila na teritoriji sa koje se budu povukle naše trupe.“¹ Sličnu tvrdnju iznosi i general Dušan Simović. On ističe da je ratni plan „S“ predviđao „rad gerilskih odreda u pozadini neprijateljske vojske u vezi sa graničarima, stanovništvom i, eventualno, žandarmerijom sa naslonom na vojna slagališta i ustanove koje vojska bude napustila.“²

U januaru 1940. general Simović je smenjen, a na dužnost načelnika Glavnog generalštaba postavljen je armijski general Petar Kosić pod čijim rukovodstvom je sačinjen novi ratni plan „R-40“. Ovaj ratni plan je donet usled promena na vojno-političkom planu izazvanih italijanskom okupacijom Albanije, napadom na Grčku i približavanjem Bugarske silama Osovine. I ovaj ratni plan je predviđao upotrebu specijalnih gerilskih jedinica u neprijateljskoj pozadini. Početkom 1940. godine usvojen je ratni plan „R-41“ koji je u pogledu upotrebe jedinica specijalizovanih za gerilske operacije sadržavao istovetna rešenja kao prethodni ratni planovi.

Pošto jugoslovenski Generalštab nije raspolagao jačim oklopno-mehanizovanim i motorizovanim jedinicama bio je prinuđen da snažnim neprijateljskim oklopno-mehanizovanim i motorizovanim jedinicama parira, između ostalog, i specijalnim gerilskim jedinicama koje su, prema ovim zamislima, trebale da budu i nosioci kompletnih specijalnih dejstava.

Rukovodeći se navedenim razlozima ministar vojske i mornarice, armijski general Milan Nedić, doneo je 8. maja doneo uredbu o formiranju Četničke komande.³ Na ovaj način pristupilo se praktičnom ostvarivanju zamisli iznetih u ratnom planu „S“. Na dužnost komandanta Četničke komande postavljen je brigadni general Mihailo S. Mihailović, dotadašnji komandant Škole za rezervne pešadijske oficire u Sarajevu.⁴ Inače, general Mihailović je bio iskusan gerilac: učestvovao je u gerilskim akcijama u Makedoniji i južnoj Srbiji tokom 1911. i 1912. i na Solunskom frontu 1916–1918.⁵ Za načelnika Štaba Četničke komande posta-

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), popisnik 17 (dalje: P 17), kutija (dalje: K) 5, registarski broj (dalje: reg. br.) 8/1.

² AVII, P 17, K 5, reg. br. 18/1.

³ *Službeni vojni list* (dalje: SVL), br. 17/1940, uredba Đ. br. 12215 / 1940, 1–3.

⁴ AVII, P 17, K 11, reg. br. 5/2.

⁵ Divizijski general Mihailo S. Mihailović je rođen 13. januara 1889. u Uzičkoj Požeji. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Valjevu. Po završetku Vojne akademije 1908. unapređen je u čin potporučnika. Službovao je u V i VII pešadijskom puku. Bio je komita u Makedoniji 1911. i 1912. Na početku Prvog svetskog rata borio se kao komandir čete u IV pešadijskom puku. Na Solunskom frontu se borio u sastavu Dobrovoljačkog odreda potpukovnika Vojina Popovića – Vojvode Vuka. Posle rata je bio komandant bataljona u IV, XXXV i XLI pešadijskom puku. Godine 1924. završio je Višu školu Vojne akademije, a potom je bio pomoćnik komandanta XXIII i komandant XXIV pešadijskog puka. U periodu 1927–1930. bio je veliki župan Bregalničke oblasti. Kao brigadni general bio je komandant pešadije Dunavske i Bosanske divizijske oblasti. Od 1938. do 1940. nalazio se na dužnosti komandanta Škole za rezervne pešadijske oficire u Sarajevu. Komandant Četničke komande postao je 1940. godine i na toj dužnosti je ostao do kapitulacije Vojske Kraljevine Jugoslavije 18. aprila 1941, kada je zarobljen. Iz zarobljeništva se vratio 1945. Umro je u Beogradu 23. januara 1970.

vljen je generalštabni major Dušan Anđelković. Na zahtev potpredsednika vlade Vlatka Mačeka i njegove Hrvatske seljačke stranke, Četničkoj komandi je uredbom ministra vojske i mornarice od 10. jula 1940. promenjen naziv u Jurišna komanda.⁶ Naziv „Četnička“, po njihovom mišljenju, asocirao je samo na jedan narod i takvim nazivom su izražavane navodne velikosrpske aspiracije, što su smatrali uvredom hrvatskog naroda. Tek je 1. aprila 1941, neposredno pred početak rata, naredjenjem ministra vojske i mornarice Jurišnoj komandi vraćeni stari, mnogo prikladniji i tradicionalno ukorenjen naziv Četnička komanda.⁷

Jurišna (četnička) komanda je trebalo da bude nosilac gerilskog načina ratovanja jugoslovenske vojske u slučaju da čitava oružana sila pređe u gerilu. Njene jedinice bi tada bile organizaciona, kadrovska i nastavna baza za formiranje novih jedinica slične namene i preformiranje postojećih jedinica kopnene vojske radi adaptiranja na nov način borbenih dejstava. Sem toga, jurišne (četničke) jedinice trebalo je da podnesu celokupan teret specijalnih dejstava u neprijateljskoj pozadini. Taj aspekt upotrebe ovih jedinica obuhvatao je širok dijapazon specijalnih dejstava: od izvođenja diverzantskih akcija do organizovanja obaveštajne službe. Smatralo se da se ovi zadaci mogu uspešno izvršiti samo oslanjanjem na lokalno stanovništvo. Prema potrebi, ove jedinice su mogle biti angažovane i u obezbeđenju komandi strategijskog nivoa i visokih vojnih starešina, kao i za obavljanje zadataka kontraobaveštajne prirode. Bile su zadužene za hvatanje neprijateljskih špijuna i borbu protiv ubačenih diverzantskih grupa i padobranskih desanta.

Četnička komanda se od osnivanja nalazila u Novom Sadu, u Petrovaradinskoj tvrđavi, da bi naredbom ministra vojske i mornarice od 1. aprila 1941, neposredno pred početak Drugog svetskog rata, bila premeštena u Kraljevo.⁸ Na čelu komande nalazio se komandant koji je imao prava, obaveze i položaj komandanta divizijske oblasti i bio potčinjen ministru vojske i mornarice. Samo je u nastavnom smislu ova komanda bila potčinjena Vrhovnom inspektorju vojne sile. Ovoj komandi su bile potčinjene, neposredno, u komandnom i nastavnom smislu sve četničke jedinice.

Četničkoj komandi je potčinjeno šest četničkih bataljona.⁹ Na teritoriji svake armijske oblasti je bio dislociran po jedan četnički bataljon. Prvi četnički bataljon je bio dislociran u Novom Sadu, drugi u Sarajevu, treći u Skoplju, četvrti u Karlovcu, peti u Nišu, a šesti u Mostaru. Formiranje Sedmog četničkog bataljona započelo je 1. aprila 1941. u Kraljevu, ali do okončanja kratkotrajnog Aprilskog rata poslovi oko formiranja ovog bataljona nisu završeni.¹⁰

⁶ SVL, br. 27/1940, uredba br. 20731/1940, 4–6.

⁷ AVII, P 17, K 1, reg. br. 28 / 5.

⁸ Isto.

⁹ Svaki četnički bataljon su sačinjavali štab bataljona, štabni vod, vod za vezu i dve do tri čete. Prvi i Treći četnički bataljon su imali po tri čete, dok su svi ostali četnički bataljoni imali po dve čete.

¹⁰ AVII, P 17, K 11 a, reg. br. 3/6–4.

Pošto se spoljnopolitička situacija krajem 1940. i početkom 1941. naglo zaoštravala Jurišna (Četnička) komanda je, prema nalogima Ministarstva vojske i mornarice, intenzivirala obučavanje i opremanje potčinjenih jedinica. Posle državnog prevrata od 27. marta 1941. bilo je jasno da je rat sa silama Osovine neizbežan. Zbog toga je i naređeno upućivanje vojnika u jurišne (četničke) jedinice ranije nego u druge jedinice kako bi se u ratu raspolagalo sa više ljudi obučenih za gerilske i diverzantske akcije budući da postojeći kadar, iako dobro obučen, odlično motivisan i solidno opremljen, nije mogao da, zbog malobrojnosti, odgovori svim zadacima koje bi u ratu pred njega postavila pretpostavljena komanda.¹¹ Istovremeno je primećeno da se nemački obaveštajci posebno interesuju za raspored, sastav, nameću i opremljenost jurišnih (četničkih) jedinica.¹² Ministarstvo vojske i mornarice je već 1. aprila 1941. naredilo da se Jurišnoj komandi vrati stari naziv Četnička komanda. Istim naređenjem ovoj komandi je naloženo da se iz Novog Sada preseli u okolinu Kraljeva, kao i da otpočne formiranje Sedmog četničkog bataljona od trećih četa Prvog četničkog bataljona iz Novog Sada i Trećeg četničkog bataljona iz Skoplja. Radi formiranja krupnije formacije ovih jedinica, kojom bi Vrhovna komanda mogla da brzo i energično interveniše na ugroženim pravcima, naređeno je Petom četničkom bataljonu da se iz Niša premesti u Kraljevo gde bi sa novoformiranim Sedmim četničkim bataljonom činio jezgro četničkih jedinica.¹³ Već sutradan Ministarstvo vojske i mornarice dalo je uputstvo komandantu Četničke komande da se u četničke jedinice mogu primati svi oni koji se budu dobrovoljno prijavili Četničkoj komandi za službu u ovim jedinicama, a koji ispunjavaju potrebne uslove i slovenskog su porekla (sem Bugara).¹⁴ Pošto je bilo predviđeno da ove jedinice uđu u rat sa svojom mirmodopskom formacijom, one nisu imale mobilizaciju pa im je za prelazak sa mirmodopskog na ratni režim rada trebalo svega nekoliko sati.

Podaci o aktivnostima četničkih jedinica u kratkotrajnom Aprilskom ratu od 6. do 18. aprila 1941. vrlo su oskudni. Na osnovu podataka iz raspoloživih izvora samo fragmentarno se može rekonstruisati tok borbenih dejstava svakog četničkog bataljona pojedinačno, pošto nema podataka da su četničke jedinice u borbi angažovane u grupacijama većim od jednog četničkog bataljona.

Štab Četničke komande se prva tri dana rata, 6, 7 i 8. aprila, nalazio u selu Samaila, blizu Kraljeva. Aktivnosti Štaba Četničke komande su bile usmerene na pripremanje logora za prihvatanje četničkih jedinica kojima je bilo naređeno da se

¹¹ AVII, P 17, K 11 a, reg. br. 1/3–1.

¹² AVII, P 17, K 11 a, reg. br. 12/3. – Ovoj tvrdnji ide u prilog činjenica da mnogi dokumenti iz Arhiva Ministarstva vojske i mornarice i Glavnog generalštaba koji se tiču Jurišne (četničke) komande i njenih jedinica koji se danas čuvaju u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Vojske Jugoslavije u Beogradu, a koje su Nemci zarobili u Sarajevu 18. aprila 1941, sadrže regeste na nemačkom jeziku nastale u Beču 1943. i 1944. godine. Taj podatak svedoči o tome da su ovi dokumenti, za razliku od najvećeg broja drugih dokumenata, bili predmet posebnog nemačkog interesovanja što se može dovesti i u vezu sa događajima na tlu Jugoslavije koji su se desili posle aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije.

¹³ AVII, P 17, K 1, reg. br. 28/5.

¹⁴ AVII, P 17, K 11a, reg. br. 12/3–1.

premete u okolinu Kraljeva i izviđanje neposredne okoline logora. Logor je pripreman za odbranu od eventualnih vazdušnih napada: postavljani su protivavionski mitraljezi i kopani zakloni. Po naređenju Štaba Vrhovne komande, Štab Četničke komande je 8. aprila uputio jednu četu novoformiranog Sedmog četničkog bataljona u Kosovsku Mitrovicu na raspolaganje Štabu Treće armije. Štab Četničke komande se prvo prebacio u Užičku Požegu 10. aprila, a potom se 13. aprila prebacio u Rogaticu. Štab se preko Goražda i Foče prebacio 14. aprila u Kalinovik, odakle se 16. aprila povukao u Sarajevo i u tom gradu se 18. aprila predao Nemcima. Zajedno sa Štabom predali su se i ostaci Drugog i Sedmog četničkog bataljona.¹⁵ Usled loše organizovanog sistema koji je često bio u prekidu, ali i decentralizovanog sistema komandovanja jer su neke četničke jedinice privremeno potčinjene drugim komandama, sam Štab Četničke komande nije ispoljio više uticaja na planiranje i izvođenje borbenih dejstava četničkih jedinica tokom Aprilskog rata.

Prvi četnički bataljon se nalazio uz Štab Prve armije sve do 11. aprila kad mu je naređeno da zbog udara nemačkog 46. korpusa u bok jedinica Prve armije organizuje odbranu prelaza preko reke Save u rejonu Rače. Sledećeg dana ovaj bataljon se povukao do Bijeljine gde je dobio naređenje da organizuje odbranu bijeljinskog aerodroma. Tog 12. aprila Nemci su izveli padobranski desant na ovaj aerodrom na kome su se nalazili preostali avioni 6. lovačkog i 1. bombarderskog puka, 11. samostalne izviđačke grupe i 1. i 2. grupe armijske avijacije.¹⁶ U žestokoj borbi sa nemačkim padobrancima Prvi četnički bataljon je pretrpeo velike gubitke. Taj bataljon je odolevao nemačkim napadima sve dok Nemci nisu u borbu uveli tenkove, kojima bataljon nije mogao efikasno da se suprotstavi pošto nije raspolagao protivoklopnim sredstvima. Istovremeno, njega su napale i ustaške snage iz pozadine. Izbegavajući zarobljavanje komandant Prvog četničkog bataljona major Miodrag Palošević¹⁷ i oficiri i podoficiri tog bataljona: kapetan Milenko Reljić, poručnik Borivoje Ilić, potporučnik Pavle Mešković i narednik Gojko Ajvaz sa četvoricom vojnika iz istog bataljona, pridruživši se ostatku Brzog odreda pukovnika Dragoljuba Mihailovića početkom maja 1941. u selu Zaovine na obroncima Zlatibora, stigli su sredinom istog meseca na Ravnu Goru.¹⁸

---

¹⁵ Nusret Šehić, *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije*, Godišnjak društava istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVIII, 127.

¹⁶ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, II tom, 432.

¹⁷ Major Miodrag Palošević je rođen u Beogradu 1901. Kao dečak bio je dobrovoljni bolničar u Balkanskim i Prvom svetskom ratu. Završio je XLVIII klasu Niže škole Vojne akademije 1922. Bio je komandant Prvog jurišnog (četničkog) bataljona od njegovog formiranja do kapitulacije Vojske Kraljevine Jugoslavije. Odbio je da se preda i sa grupom oficira, podoficira i vojnika svog bataljona pridružio se početkom maja 1941. grupi pukovnika Dragoljuba Mihailovića u selu Zaovine na padinama Zlatibora. Pukovnik Mihailović je odmah imenovao Paloševića za svog zamjenika i on je tu dužnost obavljao sve do dolaska Dragiše Vasića na Ravnu Goru. Važio je za jednog od najvatrenijih protivnika komunista i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Poginuo je 1945. u borbi sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

¹⁸ Opširnije o kretanju ove grupe videti: B. Dimitrijević, K. Nikolić, *General Mihailović. Biografija*, Beograd 2004; R. Martinović, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd 1982.

Drugi četnički bataljon nalazio se od početka rata u stalnom povlačenju. Nema dostupnih podataka o borbama koje je, eventualno, vodio sa Nemicima. Bataljon se, zajedno sa Štabom Četničke komande, predao nemačkim snagama u Sarajevu 18. aprila 1941.

O borbenim dejstvima Trećeg četničkog bataljona tokom Aprilskog rata 1941. sačuvan je mali broj izvornih podataka. Ovaj bataljon je 8. aprila dobio naređenje da brani ulaz u Kačaničku klisuru sa jednom četom Sedmog četničkog bataljona. Praktično, Štab Četničke komande je kao pojačanje Trećem četničkom bataljonu uputio onu istu četvu koju je izuzeo iz njegovog sastava radi formiranja Sedmog četničkog bataljona. Razbijeni ostaci ovog bataljona su se ubrzo posle prodora snažnih nemačkih oklopno- mehanizovanih jedinica kroz Kačaničku klisuru, 12. aprila predali ne uspevši da se konsoliduju i nastave efikasan otpor nemačkim snagama koje su munjevito napredovale tim pravcem.

Četvrti četnički bataljon se u noći 4/5. aprila prebacio iz matičnog garnizona u Karlovcu u Bjelovar. Zbog snažnog prodora preko reke Drave kod Đeknješa i reke Mure kod sela Letenja od strane jakih jedinica 46. korpusa nemačke Druge armije, Štab Četvrte armije kome je u međuvremenu prepotčinjen ovaj bataljon naredio je komandantu ovog bataljona da odmah premesti bataljon u selo Đurđevac, pripremi ga za diverzantske akcije i čeka dalja naređenja. Komandantu Četvrte armije je bilo poznato da u ovom bataljonu postoji izrazita aktivnost proustaških snaga pa ga zato nije upotrebio za gušenje ustaške pobune koja je izbila u Bjelovaru 9. aprila u jedinicama 108. pešadijskog i 40. dopunskog puka. Već 10. aprila, ovaj bataljon, zahvaćen ustaškom propagandom i defetizmom, predao se Nemicima.¹⁹ Peti četnički bataljon se sve do 8. aprila nalazio u Nišu gde je obezbeđivao Štab Pete armije. Štab Pete armije je posle pada Pirotu 8. aprila uputio na Špajske položaje združeni odred u čijem sastavu su, osim Petog četničkog bataljona, bili i motorizovani divizion Druge konjičke divizije, armijski pionirski bataljon i neke manje artiljerijske jedinice iz sastava armijskog artiljerijskog puka. Ovaj bataljon se pod borbom povlačio do rejonu Kraljeva, gde su ga 14. aprila zarobili Nemci. Inače, zbog preopterećenosti železničkog saobraćaja, a potom i iznenadnog nemačkog napada na Jugoslaviju naređenje ministra vojske i mornarice o prebacivanju ovog bataljona u širi rejon Kraljeva nije izvršeno, pa je on prepotčinjen Štabu Pete armije.²⁰ Tako je propala i ideja o prikupljanju četničkih jedinica na prostoru Kraljeva kako bi posle stvaranja jače grupe četničkih snaga otpočela veća gerilska dejstva.

Najviše podataka sačuvano je o borbenim dejstvima Šestog četničkog bataljona. Ovaj bataljon je 4. aprila prebačen iz mirnodopskog sedišta u Mostaru u Mladenovac, odakle je peške upućen Azanju gde se nalazio Štab Šeste armije kome je bataljon prepotčinjen. Transport železnicom je obavljen sa danom zakašnjenja zbog velikog prometa i ogromnog priliva izbeglica iz Beograda. Šesti čet-

¹⁹ AVII, P 17, K 8a, reg. br. 2/39.

²⁰ V. Terzić, *n. d.*, II tom, 331.

nički bataljon je 9. aprila popodne kamionima prebačen u Topolu, zajedno sa Štabom Šeste armije. Transport se teško odvijao zbog zakrčenosti puta velikim brojem komorskih kola. Rano ujutro 10. aprila bataljon je autobusima prebačen u selo Čumić na putu Topola–Kragujevac. Tog dana komandant bataljona major Ljubodrag Tadić dobio je naređenje da pokrene bataljon u pravcu Kragujevca i da tamo uspostavi red i mir pošto su se građani posle povlačenja vojske iz Kragujevca domogli oružja i počeli da prave pometnju, a da po uspostavljanju vojne vlasti u gradu krene ka selu Sabanta, pod svoju komandu stavi pešadijske delove koji se povlače tim pravcem i organizuje odbranu Kragujevca na tom pravcu. Bataljon je krenuo na izvršenje zadatka, ali je posle petnaestak minuta marševanja susreo jedan konjički eskadron koji je bezglavo bežao pred kolonom nemačkih tenkova. Bataljon je počeo da se povlači većim delom severno od puta i manjim delom (vod za vezu i deo Štabnog voda) južno od puta. U zaštitnici je ostao deo Prve čete pod komandom komandira ove čete, kapetana II klase Branka Životića.²¹ Zaštitnica je pružila relativno jak otpor, uspevši da uništi tri tenka. U ovoj borbi poginuo je kapetan Životić koji je sam uništio jedan tenk. Od tog trenutka bataljon se nalazio u stalnom povlačenju. Snabdevanje je do 10. aprila bilo besprekorno, a kasnije ga nije ni bilo. Bataljon se predao Nemcima u Gornjem Milanovcu 15. aprila.

Posle borbe kod sela Čumića bataljon je napustio komandir Druge čete kapetan I klase Dragomir Marković, koji se odmah po dolasku u Mostar stavio na raspolaganje Hrvatskom vojnom zapovjedništvu Mostara. Isto je učinio i komandir voda za vezu ovog bataljona poručnik Ivan Petružela, pošto su ga Nemci oslobodili iz zarobljeništa nekoliko dana posle zarobljavanja.²² Inače, ovaj bataljon je korišćen u martu 1941. za gušenje ustaške pobune u aktiviranim jedinicama 32. pešadijskog puka u Imotskom i Ljubuškom. Pošto nije imao poverenje u oficire hrvatske nacionalnosti, komandant bataljona major Tadić je na ovakve zadatke uz komandire jedinica Hrvate slao oficire srpske nacionalnosti. Ove akcije su bile demonstrativne prirode, sa ciljem pokazivanja snage vojske i primoravanja obveznika hrvatske nacionalnosti na odazivanje vojnim pozivima. Prilikom izvršenja ovih zadataka nije zabeležena primena sile.²³ Prema izjavi poručnika Petružele, koju je dao vlastima NDH posle stupanja u domobranstvo, bataljon je u Šumadiji bio izuzetno dobro primljen od strane lokalnog stanovništva koje je sa neskrivenim zadovoljstvom i simpatijama pozdravljalo njegove pripadnike nudeći im hranu i piće, obasipajući ih poštovanjem i gostoprimstvom na svakom koraku.²⁴

²¹ Kapetan II klase Branko Životić rođen je 1912. u selu Kumodraž kod Beograda. Završio je LIX klasu Vojne akademije 1933. godine. Do 1940. bio je komandir voda u školi za rezervne pešadijske oficire u Sarajevu kad je postavljen na dužnost komandira prve čete Šestog četničkog bataljona. Jedan je od devet pripadnika jurišnih (četničkih) jedinica koji su na manevrima u okolini Beograda 9. septembra 1940. demonstrirali rad diverzantske grupe u neprijateljskoj pozadini. Posebno se istakao prilikom gušenja ustaške pobune u Imotskom u martu 1941. Poginuo je 12. aprila 1941. u selu Čumiću u borbi sa nemačkim oklopnim jedinicama.

²² AVII, P 17, K 66, reg. br. 466/9–2.

²³ AVII, P 17, K 66, reg. br. 467/9–1.

²⁴ AVII, P 17, K 66, reg. br. 466/9–2.

Sedmi četnički bataljon je, bez čete koju je uputio u sastav Trećeg četničkog bataljona, zajedno sa Protivavionskim divizionom Štaba Vrhovne komande tokom 12. i 13. aprila 1941. dejstvovao na frontu Prve armije u širem rejonu Zvornika protiv nemačkih oklopno-mehanizovanih jedinica pri čemu je imao prilično uspeha. Pripadnici ovih jedinica u tim borbama su uspeli da unište nekoliko nemačkih tenkova i kamiona. Posle tih borbi Sedmi četnički bataljon se pod borbovom povukao do Sarajeva gde se zajedno sa Drugim četničkim bataljonom i Štabom Četničke komande 18. aprila predao Nemcima.²⁵ Kada je u pitanju Sedmi četnički bataljon, mora se imati u vidu činjenica da se radilo o bataljonu koji se nalazio još uvek u procesu formiranja, da je bio slabo popunjen i da je prethodno, 8. aprila, vratio četu koja mu je bila pridodata iz sastava Trećeg četničkog bataljona tako da je bio sveden samo na jednu četu uz Štab, Štabni vod, vod za vezu i pozadinske delove. S obzirom na takvo stanje, jedinica je u datim okolnostima maksimalno bila napregnuta u borbama oko Zvornika gde je postigla značajan uspeh.

Postojeći izvori pružaju veoma mali broj podataka o gubicima koje su pretrpele četničke jedinice u borbi sa nemačkim snagama. Pouzdano se može utvrditi da su iz Šestog četničkog bataljona u borbi sa prethodnicom nemačke 11. oklopne divizije kod sela Čumića poginuli jedan oficir i dva vojnika, a da je tom prilikom ranjeno i nekoliko podoficira i vojnika.²⁶ Postoji više kontroverznih podataka o tome kolike i kakve je gubitke pretrpeo Prvi četnički bataljon u borbi sa nemačkim snagama. Pojedini autori netačno navode da je „ovaj bataljon izginuo do poslednjeg čoveka“.²⁷ Činjenica je da je ovaj bataljon prilikom odbrane bijeljinskog aerodroma imao velike gubitke, ali se ukupan broj i vrsta gubitaka ne mogu precizno utvrditi na osnovu podataka koje pružaju dostupni izvori. Sem toga, zna se da je i Sedmi četnički bataljon pretrpeo osetne gubitke u borbi sa delovima nemačke 16. motorizovane divizije u rejonu Zvornika ali nema sačuvanih podataka o broju i vrsti gubitaka ovog bataljona.²⁸ O eventualnim gubicima ostalih četničkih bataljona nema raspoloživih podataka. Važno je napomenuti da su ostatke četničkih jedinica, sem malog broja oficira, podoficira i vojnika koji su izbegli zarobljavanje, zarobile nemačke jedinice.

Zarobljavanjem Štaba Četničke komande i njenih preostalih jedinica izvršeno je učešće četničkih jedinica Vojske Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. Ove jedinice su mestimično pružile snažan otpor u okvirima svojih borbenih mogućnosti. Četničke jedinice su bile borbeno najspособniji deo vojske koja je sa ogromnim slabostima ušla u rat sa, i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu, neuporedivo spremnijim protivnikom. Kratkotrajan otpor glavnine jedinica Vojske Kraljevine Jugoslavije nije omogućio četničkim

---

²⁵ V. Terzić, *n. d.*, II tom, 411.

²⁶ AVII, P 17, K 66, reg. br. 466 / 9-2.

²⁷ B. Bogdanović, *n. d.*, 118.

²⁸ V. Terzić, *n. d.*, II tom, 410, 434.

jedinicama da na odgovarajući način iskažu svoje borbene kvalitete. Sem toga, potpuno disperzivno komandovanje ovim snagama nije dozvolilo Štabu Četničke komande da na efikasan način koordinira dejstva tih jedinica i osigura duži gerilski otpor na zaposednutoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije.

Aleksandar Životić

THE CHETNIK UNITS OF THE YUGOSLAV ARMY IN APRIL WAR 1941

Summary

On the basis of the experiences of the Serbian Army from the Balkan and First World War, The Yugoslav Generalstaff in 1940 decided to create special „Chetnik“ units for the guerrilla warfare. Knowing its Army inadequacy to match technically superior opponents, Yugoslav highest military circles, decided to choose the guerrilla patterns for the resistance. They also counted on the mountainous terrain as ideal for such kind of resistance. Seven independent Chetnik (assault) battalions were formed and specially trained for the guerrilla warfare. During the short April War in 1941, those Chetnik units operated separated from the main body of the Army, and occasionally performed well in combat. However, they faced the equal fate of the rest of the Yugoslav forces which capitulated on the 17th of April 1941. They did not continue with the planned resistance, after the defeat of the Yugoslav Army. Several of members of the Chetnik army units joined the resistance Yugoslav Army in Fatherland led by the General Draža Mihailović.

GUBICI OSOVINSKE AVIJACIJE U APRILSKOM RATU 1941

APSTRAKT: U članku su prikazani gubici sila Osovine u ljudstvu i letelicama tokom operacija protiv Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, kao i okolnosti pod kojima se to dogodilo. Upoređeni su i sravnjeni različiti podaci. Ovaj rad posvećen je svim onim vazduhoplovcima Kraljevine Jugoslavije koji su, uprkos svemu, uzletali, borili se i ginuli, iako su dobro znali svoje mogućnosti, naročito protiv tada najmoćnijeg vojnog vazduhoplovstva na svetu. Takođe je sećanje i na protivavionce. Neka nas ovi redovi bar malo podsete na njih, na 70-godišnjicu ovih događaja.

Ključne reči: Aprilski rat, Balkan, avijacija, gubici, Drugi svetski rat, Kraljevina Jugoslavija

Aprilski rat 1941. godine trajao je svega 12 dana, ali manje od jedne nedelje bilo je povoljno za letenje. To su samo neke činjenice uzete u obzir za procenu gubitaka nanetih neprijatelju. Da li je nekih 164 aviona izgubljenih ili izbačenih iz stroja na suprotnoj strani malo ili mnogo? U ratu protiv Poljske, septembra 1939, Treći rajh je upotrebio više vazduhoplova nego protiv Jugoslavije, a borbe su trajale mesec dana. Tada su nemačke vazduhoplovne snage (Luftwaffe – Luftvafe) izgubile oko 260 letelica, a još oko 100 je teže oštećeno.¹ Za dejstva protiv Danske i Norveške, 1940. godine, uzet je nešto manji broj aviona nego prema Kraljevini Jugoslaviji.²

Na zapadu Evrope sukob je bio rovovski, sličan Prvom svetskom ratu, sve do početka velike nemačke ofanzive, 10. maja 1940. Nemci su već prvog dana te ofanzive izgubili 304 aparata i imali 51 teško oštećen avion, što je više od svih borbenih gubitaka nemačkog vazduhoplovstva od početka Drugog svetskog rata.³ Korišćene snage bile su nekoliko puta veće, ali na manjem prostoru nego na Balkanu 1941. godine.

---

¹ Jerzy B. Cynk, *Polskie zwycięstwa myśliwskie we wrzesniu 1939 (III), Uwagi, refleksje, wnioski*, AERO technika lotnicza, Warszawa, numer 4, 1990, 38 i 39.

² Vojislav V. Mikić, *Nemačka avijacija u Jugoslaviji 1941–1945* (dalje: *Nemačka avijacija...*), Beograd 1998, 8.

³ *Air warfare and military aviation*, Guinness, London 1990, 188.

Tokom vazdušne Bitke za Britaniju, od jula do oktobra 1940, prema nemačkim podacima Britancima je oboreno 915 aviona a Nemci su izgubili 1.733 vazduhoplova. Nemačka je u istom periodu izvršila 783 vazduhoplovna napada na Englesku, a Britanci 601 napad iz vazduha na Nemačku.⁴

Italijansko kraljevsko vazduhoplovstvo (Regia Aeronautica – Ređija Aeronautika) bilo je manje od nemačkog, pa tako i njihove snage predviđene za napad na Jugoslaviju.⁵ Svoje borbeno iskustvo steklo je pre Drugog svetskog rata na nebu Španije zajedno sa nemačkom legijom „Kondor“, a posle iznad Francuske, severne Afrike, Malte, Velike Britanije i Grčke. Zahvaljujući brojnosti lako je postiglo prevlast u vazduhu, ali su retki avioni jugoslovenskog vazduhoplovstva uspešno leteli protiv njih. Polovično popunjene jedinice, osrednje borbene vrednosti i niskog morala, uglavnom nisu predstavljale problem jugoslovenskoj vojsci. Italijansko vazduhoplovstvo je od 6. do 16. aprila 1941, u operacijama protiv Kraljevine Jugoslavije, izvršilo ukupno 1.468 avio-poletanja.⁶

Mađarsko kraljevsko vojno vazduhoplovstvo (Magyar Honved Királyi Légierő – Mađar Honved Kralji Legiero), malo je letelo u poređenju sa nemačkim i italijanskim vazduhoplovstvom. Mađari su imali većinom zastarele mašine, naročito lovačke. Njihovi piloti su bez uspeha krstarili nad svojom teritorijom, naleteli oko 600 časova, ne oborivši pri tom nijedan jugoslovenski aeroplan, ali je zato njihova protivavionska artiljerija srušila nekoliko jugoslovenskih aviona. Oni su tek četvrtog dana rata prvi put uleteli u jugoslovenski vazdušni prostor. Nekoliko dana kasnije mađarska vojska zauzela je veći deo Vojvodine i tako završila svoju prvu bitku u Drugom svetskom ratu. U tih nekoliko dana vreme je uglavnom bilo loše za letenje, otpor jugoslovenskih trupa slab, pa izuzev izviđačkih letova i jednog neuspešnog padobranskog desanta kao i bombardovanja sopstvenih trupa, drugih akcija nije bilo.⁷ Bugarska i Rumunija su ustupile svoju teritoriju nemačkoj vojsci za operacije protiv Jugoslavije. Iako su sa njihovih aerodroma poletali nemački avioni u napad na Jugoslaviju, domaće vazduhoplovne snage su izmeštene da čuvaju vazdušni prostor iznad sopstvenih istočnih granica.

---

⁴ Greiner/Schramm, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd 2003, 39.

⁵ Vojislav V. Mikić, *Italijanska avijacija u Jugoslaviji 1941–1943* (dalje: *Italijanska avijacija...*), Beograd 1998, 10–12.

⁶ *Isto*, 20; V. Mikić, *Nemačka avijacija...*, 42. – U ovom delu Mikić navodi nešto drugačije podatke o naletu italijanske avijacije – 1.841 avio-poletanje. Dodatni letovi su obavljani verovatno samo nad sopstvenom teritorijom radi njene zaštite iz vazduha od eventualnog napada protivničke avijacije. Na ovakav zaključak navodi činjenica da je razlika u broju poletanja samo među lovačkim avionima, dok je kod drugih vrsta avijacije nalet isti. Svi podaci o naletu italijanske avijacije u Mikićevim delima preneti su iz knjige italijanskog vazduhoplovnog istoričara, generala Đuzepea Santora.

⁷ Pataky Iván, Rozsos Lászlo, Sárhaidai Gyula, *Légi háború Magyarországon felett, I*, Zrínyi Kiadó, Debrecen, 1992, 43–58; Horváth Csaba, Lengyel Ferenc, *A délvédelmi hadművelet 1941. április*, Püedlo Kiadó, Kaposvár, sine ano; Мирко Стојнић, *Априлски рат виђен са друге стране*, Зборник радова меморијалног скупа: Учешће Ваздухопловства Војске у Априлском рату 1941, 3. и 4. април 1995 (даље: Зборник...), Београд 1995, 137–142.

Vlade tih monarhija su još u Aprilskom ratu protestovale kod jugoslovenske vlade povodom bombardovanja njihove „neutralne“ teritorije od strane jugoslovenskog vazduhoplovstva.⁸

Jedina susedna država u kojoj tada nije bilo neprijatelja bila je Grčka, gde su se nalazili ondašnji jugoslovenski saveznici: britanska i grčka vojska. Međutim, zbog istovremenog pohoda sila Osovine na obe zemlje izostalo je savezničko sadejstvo. Kraljevina Jugoslavija je zapravo bila opkoljena, a u tako nepovoljnom položaju bila je možda samo još Poljska. Zbog izjava hrvatskih i slovenačkih političara da se njihovi sunarodnici neće boriti van granica sopstvenih banovina, jugoslovenski generalštab morao je iz političkih razloga, suprotno vojnim načelima, da usvoji kondorski raspored odbrane na samim granicama.⁹ Tako su još više razvučene ionako nedovoljne snage. Napadač je, pored brojčane premoći, zato imao i lakši izbor vremena i mesta udara sa kopna i iz vazduha. Pošto je početak pripao njemu, to je mogućnost postizanja iznenađenja bila veća. Time su stvorene pretpostavke za uspeh neprijatelja a braniocu otežan otpor i nanošenje gubitaka protivniku.

Vazduhoplovstvo vojske Kraljevine Jugoslavije bilo je nedovoljno popunjeno novim vazduhoplovima i iskusnim letaćima, iako je posedovalo više savremenih vojnih aviona od Francuske u vreme Minhenske krize, Poljske početkom Drugog svetskog rata ili Holandije u metropoli tokom napada na nju.¹⁰ Mali broj osposobljenih ratnih letelišta nije u potpunosti omogućavao da se iskoristi prebacivanje avijacije na njih radi izbegavanja neprijateljevih vazduhoplovnih udara po jugoslovenskim vazduhoplovnim jedinicama dok su prizemljene. Premda su Nemci neke jugoslovenske vazduhoplovne snage iznenadili budući da su ih zatekli na tlu, oni nisu uvek uspevali da u potpunosti iskoriste trenutak iznenađenja. Tada su pojedini jugoslovenski piloti uspevali da uzlete i počnu borbu ili da pobegnu na drugi aerodrom i tako prežive do sledećeg zadatka. U prvim danima rata nije bila primenjena najbolja taktika, što je odraz neiskustva, malodušnosti ali ponegde i rada pete kolone.

Kapetan I klase Vladimir Kren prebegao je iz Zagreba u Grac u Nemačkoj, 3. aprila 1941, ponevši podatke o ratnom rasporedu letaćkih jedinica jugoslovenskog vazduhoplovstva, aerodroma, spiskova mobilizacijskih mesta, komandi, jedinica i ustanova, kao i šifru za radio-vezu vazduhoplovstva.¹¹ Sve je predao Nemcima. Zato je Štab vazduhoplovstva vojske noću 5/6. aprila 1941. promenio šifru, ali

---

⁸ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 2, drugo izdanje, Beograd 1984, 323 и 482.

⁹ Мнодраг Ј. Ђорђевић, *Павелићев пуковник Иван Бабић и његови разговори са Навом Хрватском*, Windsor, 1980; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1939–1941*, knjiga 3, Beograd 1996, 814; Boris Ciglić & Dragan Savić, *Dormier Do 17, The Yugoslav story, Operational Record 1937–1947*, jeroplan books, Belgrade 2007, 27.

¹⁰ Prema istraživanjima dr Mileta Bjelajca u francuskim arhivima, Treća republika je u to vreme raspolagala sa manje od 200 letelica prve linije. Poljska je 1939. godine posedovala samo 106 savremenih bombardera PZL-37, ali je svega 50 moglo da se upotrebi u borbi. Holandija je 1940. imala ukupno 146 aviona.

¹¹ V. Terzić, *n. d.*, 292.

je obaveštenje potčinjenim trupama o tome kasnilo, delimično i sabotražom petokolonaša u jugoslovenskom vazduhoplovstvu. Taktika lovačkog boja jugoslovenskog vazduhoplovstva bila je zastarela za sukob protiv lovaca, dok je protiv bombardera i ostalih vrsta avijacije bila prihvatljiva. U ratu je pokušana i primena nemačkog obrasca koji je tada bio najbolji a koristi se i danas u vojnim vazduhoplovnima. Uprkos svemu, učinak jugoslovenskih pilota bio je iznad očekivanja ali hrabrost nije mogla da zameni sadržajnije školovanje, većinu koja se njime stiče, kao i borbeno iskustvo.¹²

Izvežbanost u letu, odnosno godišnji nalet jugoslovenskih pilota bio je nedovoljan za potrebe modernog ratovanja.¹³ Nemački pilot je po izlasku iz pilotske škole (dakle pre odlaska u ratnu jedinicu) imao oko 150 časova leta¹⁴ a od toga trećinu na lovačkom avionu tipa Meseršmit 109, za manje od godinu dana. Osim toga on je u školskoj grupi svoje eskadre (gešvadera) provodio određeno vreme u višoj obuci, učeći se letenju u borbi, skupnoj taktici, usavršavajući gađanje meta. Tu bi naleteo još oko 100 sati i tek onda išao na ratne zadatke, predvođen iskusnim letaćima. Od nemačkih pilota koji su obarali jugoslovenske avione u ratu aprila 1941. godine, svega nekoliko tada nisu bili asovi, u stvari bili su sa manje od pet priznatih pobeda u vazduhu odnosno uništenja protivničkih aviona. Većina je do balkanske kampanje, na drugim ratištima, postigla između 10 i 25 pobeda a neki i preko 30.¹⁵

Jugoslovenski letaći su sakupili prosečno do 50 sati naleta na Meseršmitovom lovcu (kojih je u naoružanju bilo najviše),¹⁶ a od 300 do ukupno 900 sati

¹² Šime Oštrić, *Avijacija aprilskog rata*, Front, Beograd, br. 1132, 11. april 1980, 23. – Posle nekih provera Oštrić je procenio 47 pobeda jugoslovenskih pilota i 24 verovatne. Poređenja radi, braneci svoju otadžbinu poljski piloti lovci prijavili su 126 pobeda u vazduhu nad nemačkim letelicama ali su Nemci tada imali manje iskustva. U borbama iznad nemačko-francuske granice, u vremenu od izbijanja sukoba do početka velike nemačke ofanzive u maju 1940, francuski piloti lovci na Moranu 406 (koji je bio najbrojniji avion te namene u francuskoj avijaciji) oglasili su obaranje 48 neprijateljevih vazduhoplova, od čega im je priznato 32. U borbama maja i juna iste godine, letaćima istog tipa aviona pripisano je rušenje 280 protivnikovih aparata za potvrđeno 192. Grčki avijatičari su 1940–41. prijavili 58 italijanskih i pet nemačkih uništenih mašina uz još 23 verovatne. Belgijski, norveški i holandski vazduhoplovcu prilikom napada na njihove države protivniku su ukupno naneli gubitaka koliko i jugoslovenski piloti. Austrijske, danske, češke i slovačke posade u istoj situaciji nisu ni uzletele. Jugosloveni su istraživanjima posle rata sveli svoj zbir na oko 50 potencijalnih žrtava a za oko 30 njih su nađeni podaci u arhivi druge strane.

¹³ Драган Шалер и Предраг Миладиновић, *Технички аспекти авиације у пионирском добу*, Браничево кроз војну и културну историју Србије II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, 348; Марио Хреља и Бојан Димитријевић, *Април 1941, Ловачки авиони Ваздухопловства Војске Краљевине Југославије/April 1941 Fighters of the Royal Yugoslav Air Force*, Наша крила, специјално издање, Београд, април 2001, 6. Исто се догодило српским пилотима у I и II балканском рату а такође и у рату против НАТО 1999. године.

¹⁴ Len Deighton, *Lovac, Zračna bitka za Britaniju, svezak prvi*, Zagreb 1984, 166; Piter Taunsend, *Dvoboj orlova*, Beograd 1979, 121.

¹⁵ Jochen Prien, Gerhard Stemmer, Peter Rodeike, Winfried Bock, *Die Jagdfliegerverbände der Deutschen Luftwaffe 1934 bis 1945, Teil 5 ... Einsatz im Mittelmeerraum, Oktober 1940 bis November 1941...* (dalje: *Die Jagdflieger...*), Struve druck, Eutin 2003.

¹⁶ Zoran Jerin, *Emil versus Luftwaffe*, Air Enthusiast, London, Vol 1, No 4, September 1971, 210. – Kao presek dovoljno je navesti slučajan uzorak pregleda naleta nekih pilota boraca iz

na svim vrstama vazduhoplova koje su koristili do tada. Slično je i sa naletom jugoslovenskih pilota na Harikenu ili IK-3. Mali broj raspoloživih savremenih aviona još više su umanjivali česti kvarovi ili udesi koji su bili neminovni u preobuci. Budući jugoslovenski piloti lovci upućivani su i pre završetka obuke u svoje jedinice da je tamo dovrše jer je Pilotska (Lovačka) škola mogla da ih primi u ograničenom broju.¹⁷ To je takođe snižavalo nalet osposobljenim pilotima u eskadrili. Od dolaska Hitlera na vlast nemačke pilotske škole obrazovale su 800 pilota godišnje.¹⁸ Jugoslovensko vazduhoplovstvo je pred rat u aprilu 1941. raspolagalo sa oko 2.000 pilota.¹⁹ Većina jugoslovenskih letaća trebalo je da za manje od godinu dana upozna i sasvim usvoji pilotiranje najnovijim lovačkim i ostalim mašinama, što je sa malim naletom bilo nemoguće. Ovako kratak vremenski rok posledica je kasnog uvođenja modernih aviona u naoružanje. Brže preoružanje, pored nedostatka novca za kupovinu u inostranstvu i povremenih zabrana izvoza vazduhoplova, otežavao je i munjevit razvoj vazduhoplovne tehnike pa su, pre svih, lovački avioni zastarevali za samo godinu dana. Mnoga veća vazduhoplovstva, čak i u pogledu brojnosti, nisu bila u boljem položaju ali su većim izvorima i snagom svojih država mogla to brzo da nadoknade. Francuska je u poslednjih godinu dana mira povećala broj novih aparata sa manje od 200 na više od 1.400.²⁰ Slično je bilo i u Velikoj Britaniji. Male države, među njima i Kraljevina Jugoslavija, jednostavno nisu mogle da prate takvo ubrzanje u naoružavanju ma kako bile privredno razvijene.²¹

Nemci su protiv Kraljevine Jugoslavije angažovali 1.412 aviona ili oko 28% sopstvenog borbenog ešalona. Međutim, ostatak njihovih snaga stajao je na raspolaganju kao neiscrpan rezerva za popunu gubitaka ili ojačavanje jedinica u slučaju potrebe, jer je samo manji deo preostalih efektivna učestvovao u dejstvima protiv Velike Britanije i na Sredozemlju.²² Italijani su upotreбили ukupno 702

Aprilskog rata na Me 109, uglavnom iz 6. lovačkog puka: narednik Milivoje Bošković 10 sati, narednik-vodnik Viktor Ulčar 25 sati, kapetan Zlatko Stipčić 32 sata i kapetan Mihajlo Nikolić 50 sati. Stipčić je bio instruktor na preobuci za Me 109 u Šestom puku, a nalet ostvaren u Nemačkoj prilikom njegove preobuke na taj tip aviona ostao je nepoznat. Mihajlo Nikolić je bio u 102. eskadrili koja je posle bombardovanja Bitolja prebačena u Mostar, gde je do Aprilskog rata ostala na redovnom patroliranju. To su razlozi većeg naleta Stipčića i Nikolića.

¹⁷ Божидар Костић, *Пламен над Београдом*, Београд 1991, 20–22.

¹⁸ L. Deighton, *n. d.*, svezak prvi, 163.

¹⁹ Милош К. Аћин, *Споменица палих Срба ваздухопловаца*, „Српска крила“ слободних Срба ваздухопловаца, Вашингтон 1975, 48; Андрија М. Павловић, *Сећање на југословенско краљевско ваздухопловство из мирнодопског периода 1919–1941 године*, Ваздухопловни гласник, бр. 360, год. XLIII, Лондон, октобар 1991, 25 и 26.

²⁰ *L'Armée de l'Air 1939–1942, Chasse et reconnaissance*, Wingmasters Hors Série No 1, Paris 2001, 6.

²¹ Т. К. Милићевић, *Краљевско југословенско ваздухопловство пред рат и за време рата 1941. године*, Гласник Српског историско-културног друштва „Берош“, свеска 15, јуни 1965, 50.

²² V. Mikić, *Nemačka avijacija...*, 23; Greiner/Schramm, *n. d.*, 42 и 43. На 42. страни под датумом 1. april пише да је „...dve trećine [nemačkog] ratnog vazduhoplovstva premešteno prema jugoslovenskoj granici“. На sledećoj страни, под датумом 6. april, naveden je gotovo upola manji broj upotrebljenih aviona nego što je stvarno bio.

vazduhoplova u operacijama nad Jugoslavijom.²³ Njihovi resursi za popunu gubitaka takođe su bili ogromni u poređenju sa jugoslovenskim. Mađarska avijacija je početkom 1941. godine raspolagala sa ukupno 536 letelica, a za dejstva protiv Jugoslavije upotrebila je 287 borbenih aviona.²⁴ Protiv ovih snaga stajalo je 950 vazduhoplova jugoslovenske avijacije, 80 iz grčkog i 220 iz britanskog vazduhoplovstva u Grčkoj.²⁵ Ukupno, 2401 osovinski vazduhoplov prema 1.250 savezničkih letelica, ili oko 2 : 1 u korist sila Osovine.²⁶

Zanimljivu ocenu o Vazduhoplovstvu vojske Kraljevine Jugoslavije dao je komandant nemačke Četvrte vazduhoplovne flote, general-potpukovnik Aleksander Ler, na suđenju u Beogradu 1947. godine: „Otpor jugoslovenske avijacije bio je spretan i vrlo hrabar i ometao je jedinstvenost napada, tako da smo u toku prvog dana rata izgubili 10% aviona, dok je još 10% bilo oštećeno... U toku sledećih dana jugoslovenski avijatičari su i dalje pružali vrlo jak otpor. Oni su bili vrlo vešto vođeni i uprkos jakoj nemačkoj nadmoćnosti, uvek su ponovo mogli da se prikupe na pomoćnim aerodromima... Napadi jugoslovenske avijacije na Grac, Bruk na Muri, Bruk na Lajti i Mistelbah u grupama od 2 do 3 dvomotorna bombardera jako su nas ometali iako su štete i gubici bili mali.“²⁷

Najrealniju ocenu o ukupnom uticaju vazduhoplovnih dejstava u Aprilskom ratu dao je novinar švajcarskog lista *Revi Militer*: „... nemačko-italijanski vazdušni udar protiv jugoslovenskog vazduhoplovstva nije bio tako munjevit i sa potpunim uspehom kao u Poljskoj, pošto su jugoslovenski avijatičari još nedelju dana vršili svoje bombarderske zadatke. Međutim, vazdušni napadi na vojne ciljeve u Jugoslaviji postigli su potpun uspeh, jer su sprečili mobilizaciju, koncentraciju i grupisanje jugoslovenske vojske tako da ona nije bila u stanju da pruži jači organizovani otpor, već je prinuđena na bezuslovnu kapitulaciju.“²⁸

Za vreme operacija na Balkanu, iznad jugoslovenskog dela Makedonije aprila 1941. godine letelo je i britansko Kraljevsko vazduhoplovstvo (Royal Air Force – RAF), koje je poletalo iz Grčke. Piloti RAF-a prijavili su obaranja nekoliko nemačkih aviona u jugoslovenskom vazdušnom prostoru, ali je prema dokumentima Luftvafe izvesno samo da je jedan obrušavajući bombarder tipa Ju 87B, teško oštećen nad priobaljem Egeja, sleteo na svoje letelište kod Prilepa.²⁹ Nešto

²³ V. Mikić, *Italijanska avijacija...*, 12.

²⁴ Csanady-Nagyvarady-Winkler, *A Magyar repülés története*, Muszaki konyvkiadó, Budapest 1977, 230–232; V. Mikić, *Nemačka avijacija...*, 27.

²⁵ Огњан М. Петровић, *Авиони ваздухопловства војске у априлском рату*, Браничево кроз војну и културну историју Србије II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац 2007, 374. Navedeno je oko 900 aviona, bez hidroaviona. Greiner/Schramm, *n. d.*, 43; V. Terzić, *n. d.*, 53.

²⁶ Zanimljivo je da u nekim svojim razmatranjima Nemci u savezničke snage ubrajaju i jedinice britanskog RAF-a na Malti, kao i one na nosačima aviona, iako su u ovim operacijama u vrlo ograničenom obimu učestvovali samo neki mornarički avioni. U ovom radu oni uglavnom nisu uzeti u obzir.

²⁷ Vojni arhiv (VA), Beograd, P17, K70a, F1, D1; V. Terzić, *n. d.*, 539.

²⁸ V. Terzić, *n. d.*, 281.

²⁹ Christopher Shores and Brian Cull with Nicola Malizia, *Air war for Yugoslavia, Greece and Crete 1940–1941*, Grub Street, London 1987, 244.

kasnije, još neki nemački aeroplani koji su sleteli u već okupiranu Jugoslaviju bilo je oštećeno u borbama iznad Makedonije ili izgubljeno u udesima. Međutim, gde god da su pali, ovi avioni nisu u okviru teme članaka jer ih nisu napadali pripadnici jugoslovenske vojske i ti gubici nisu nastali u borbenim letovima protiv nas a neki su se dogodili neposredno posle poraza Kraljevine Jugoslavije. Iz istog razloga u ovaj rad uglavnom nisu uključeni nemački gubici nastali prilikom prebacivanja na aerodrome sa kojih se krenulo u napad na Kraljevinu Jugoslaviju, kao ni prilikom odlaska sa Balkana. U razmatranju osovinskih vazduhoplovnih gubitaka nad Jugoslavijom u aprilu 1941. valja takođe imati u vidu i da su jedini- ce nemačkog Osmog vazduhoplovnog korpusa u Bugarskoj prvih dana istovremeno deystvovalе protiv obe saveznice, a kasnije samo u Grčkoj, tako da nisu svi gubici ove grupacije nastali u letovima protiv Jugoslavije.

Najveće vazduhoplovne bitke vođene su oko Beograda i tu je nastala približno polovina svih nemačkih gubitaka u borbi, najviše zaslugom pilota lovaca Šestog vazduhoplovnog puka, a zatim i protivavionske odbrane grada.³⁰ U drugim delovima Kraljevine Jugoslavije bilo je većih vazduhoplovnih borbi, naročito u okolini Kumanova, Skoplja, Podgorice, Niša, Mostara, Sarajeva i Banja Luke, pa je i tu neprijatelj pretrpeo gubitke. Tokom Aprilskog rata jugoslovensko vazduhoplovstvo imalo je ukupno 1.433 avio-poletanja, od toga 993 leta obavila je lovačka avijacija, 423 bombarderska a 17 izviđačka.³¹ Međutim, to su letovi Operativnog vazduhoplovstva, dok je ukupan nalet Armijskog, Pozadinskog i Pomorskog vazduhoplovstva ostao nepoznat, mada se njihov nalet svakako može meriti sa nekoliko stotina letova. U Jugoslovenskoj kraljevskoj mornarici izuzetno se istakla posada rečnog monitora „Drava“, koji je po broju oborenih nemačkih vazduhoplova bio bolji od nekih protivavionskih ili vazduhoplovnih jedinica. Tu su još i rečni monitor „Morava“ i torpedni čamac „Kajmakčalan“, kao i 76. protivavionski divizion Operativne vojske.

Za većinu nemačkih eskadri iz rata u aprilu 1941. objavljene su knjige o njihovoj istoriji. Kod Italijana je to urađeno samo za neke jedinice, a oni i Mađari objavili su opšte istorije svojih vazduhoplovstava u Drugom svetskom ratu i u okviru toga poglavlje posvećeno Aprilskom ratu. U vazduhoplovnim operacijama protiv Jugoslavije Nemci su imali, trajno ili privremeno, ukupno 98 izgubljenih vazduhoplova (od toga ih 10 nema u zvaničnoj nemačkoj evidenciji, ali za mnoge među njima sačuvani su njihovi ostaci ili drugi tragovi)³² i 37 oštećenih aviona

³⁰ Небојша Ђокић, *Свим снагама на град*, Војска, бр. 137, год. IV, Београд, 23. март 1995, 32 и 33.

³¹ Андрија Павловић, *За историју, Југословенско ваздухопловство у априлском рату 1941. године*, Ваздухопловни гласник, бр. 348, год. XL, Лондон, август 1988, 21 и 29.

³² С. Shores et al, *n. d.*, 311. – Šorz navodi da su u aprilu 1941. nad Jugoslavijom i Grčkom, prema nemačkim izvorima, izgubljena ukupno 182 aviona (u kategoriji oštećenja od 60 do 100%), od toga 164 u borbi a oko 50 u operacijama iznad Jugoslavije. Međutim, autor ovog članka je u listi gubitaka, koju je publicista Boris Ciglić sačinio kao izvod iz nemačkih mikrofilmova, samo za period Aprilskog rata izbrojao 70 izgubljenih nemačkih aviona, u istoj kategoriji oštećenja, tokom operacija protiv Kraljevine Jugoslavije.

(od kojih samo za jednog nije nađena potvrda u nemačkim dokumentima), Italijani 12 letelica (od toga 5 nije nađeno u njihovoj arhivi), kao i 22 oštećena aviona (od kojih je u ovom pregledu pobrojano 12), a Mađari su imali 5 izgubljenih aviona i više prinudno sletelih aeroplana tokom operacija od kojih su tri nepovratno izgubili nekoliko dana po završetku Aprilskog rata.

Sastav oštećenih i izgubljenih aparata je sledeći: 38 jednomotornih obrušavajućih bombardera Ju 87 varijante B i R, 27 srednjih dvomotornih bombardera Ju 88 varijante A i D, 1 srednji dvomotorni bombarder He 111, 13 dvomotornih lakih bombardera Do 17 varijante P i Z, 2 jednomotorna laka dvokrilna obrušavajuća bombardera Hs 123A, 10 lakih jednomotornih izviđača Hs 126B, 1 laki jednomotorni transportni avion Ju V 34, 8 velikih tromotornih transportnih aviona Ju 52, 35 jednomotornih lovaca Bf 109E, 13 dvomotornih teških lovaca Bf 110 varijanti C i D, 1 jednomotorni lovac G 50bis, 2 jednomotorna lovca MC 200, 2 jednomotorna dvokrilna izviđača Ro 37bis, 1 dvomotorni bombarder BR 20, 5 tromotornih bombardera Z 1007bis, 3 jednomotorna dvokrilna lovca CR 42, 1 jednomotorni dvokrilni lovac CR 32 i 1 tromotorni transportni avion S 75. Najviše mašina čiji gubitak za sada nije potvrđen u neprijateljevoj zvaničnoj arhivi pripada tipu Ju 87.³³

U pregledu sopstvenih gubitaka, suprotna strana uračunava i ono što je nastalo pre i posle Aprilskog rata. To je naročito karakteristično za nemačku Luftwafe koja je za napad na Jugoslaviju mnoge jedinice prebacila iz Francuske pa čak i iz Afrike. Poslednji datum ove kampanje u tim izveštajima zavisi od toga do kada su se one zadržale na polaznim ili jugoslovenskim aerodromima. Tako, nemačke vazduhoplovne jedinice svoje izveštaje iz rata protiv Jugoslavije uglavnom počinju 28. marta a završavaju najčešće do 15. aprila, kada se prebacuju dalje ili preusmeravaju svoja dejstva protiv Grčke. Neke daju zbirne izveštaje u kojima sumiraju operacije protiv obe zemlje. Pojedini od tih izveštaja završavaju i sa datumom posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. U toku preleta na nove aerodrome u jugoslovenskom okruženju i vežbanja u letu radi upoznavanja novog terena takođe su izgubljeni neki avioni. Odmah po završetku operacija protiv Kraljevine Jugoslavije, na okupiranim jugoslovenskim aerodromima i drugde izgubljeni su neki vazduhoplovi koje neprijatelj takođe uračunava među gubitke nastale u operacijama protiv Jugoslavije. Iako su ovim radom uglavnom obuhva-

---

³³ Peter C. Smith, *Stuka Squadron, Stukagruppe 77 – The Luftwaffe's 'Fire Brigade', I Stuka 77*, Patrick Stephens Ltd, Northamptonshire, 1990, 93. – U ovom delu spominje se samo gubitak od 42 poginula letaća na avionima Ju 87 u operacijama protiv Jugoslavije, Grčke i ostrva Krit, bez razgraničenja koliko pripada svakoj od pomenutih oblasti i jedinica naoružanih ovim avionom. Međutim, nije navedeno koliko je bilo ranjenih a koliko oborenih a nepovređenih letaća. Knjiga je većinom posvećena Prvoj grupi štukagesvadera 77, ali se u njoj ne spominje nijedan gubitak iz ove jedinice u sukobima nad Jugoslavijom aprila 1941. iako o njima ima podataka u nemačkoj arhivi i u drugim knjigama; Holger Nauroth, *Stukageschwader 2 Immelmann*, 1. auflage, Verlag K. W. Schütz, Preussich Oldendorf 1988, 138. U ovom izdanju, mada je dat hronološki pregled dejstava protiv Jugoslavije, nije spomenuto bilo koje naseljeno mesto kao meta napada a takođe nijedan gubitak i pored toga što podataka o njima ima u drugim izvorima.

Avijacija sila Osovine, privremeno ili trajno, u borbama nad Kraljevinom Jugoslavijom gubila je aparate: 1. aprila – jedan avion, 6. aprila – 80 aviona, 7. aprila – 27 aviona, 8. aprila – šest vazduhoplova, 9. aprila – pet, 10. aprila – jedan, 11. aprila – tri, 12. aprila – 13, 13. aprila – 10, 14. aprila – 10 aviona, 15. aprila – četiri, 16. aprila – tri i 17. aprila – jedan avion. Kao poređenje, na dan 15. avgusta 1940. u bitci za Britaniju, nemačko vojno vazduhoplovstvo izgubilo je, po sopstvenim podacima, 55 aviona.³⁷ U nemačkom saopštenju najveći dnevni gubitak tokom balkanskih operacija bio je prvog dana rata i on iznosi 32 aviona koji se nisu vratili u bazu.³⁸ Nad Jugoslavijom je, prema istom izvoru, izgubljen 21 vazduhoplov (i još dva italijanska) a drugog dana rata 7 nemačkih i 2 italijanska aviona.³⁹ Međutim, i u ono vreme postojali su nešto drukčiji javni podaci, pretežno iz štampe. Nemački vojni časopis *Militer Vohenblat* od 28. aprila 1941. u članku „Razmatranje napada na Jugoslaviju“ donosi kritiku članka objavljenog u švajcarskim novinama *Cirih Tagblatt*, koji se odnosi na gubitke nemačke avijacije iznad Beograda. Po švajcarskim podacima Nemci su izgubili, 6. aprila – 32 vazduhoplova dejstvom jugoslovenske avijacije i 15 od protivavionske artiljerije; a 7. aprila – 15 letelica od jugoslovenske avijacije i 10 od protivavionske artiljerije. *Militer Vohenblat* tvrdi da je izgubljeno ukupno 50 aviona, od toga 40 iznad Beograda.⁴⁰ Glavni obaveštajni centar 1. vazduhoplovne zone u Beogradu registrovao je 40 obaranja u prva dva dana, a od toga je protivavionskoj artiljeriji pripisano 25.⁴¹ Međutim, komandant Teritorijalne vazdušne odbrane, divizijski general Teodosije Luković, u svojim sećanjima iz 1953. godine iznosi da je prvog dana rata vazdušna odbrana Beograda (tačnije protivavionska artiljerija) prijavila obaranje 25 neprijateljevih aviona što je po njegovoj oceni preterano, ali (iz druge ruke) navodi mišljenje nemačkog vazduhoplovnog oficira da je dejstvo jugoslovenske protivavionske artiljerije bilo bolje nego poljske ili britanske.⁴² Prvog dana rata jugoslovenskim pilotima lovačkih aviona u operacijama nad Beogradom pripisana su 32 oborena aviona a sledećeg dana, po jugoslovenskim podacima, neprijatelj je izgubio 14 letelica.⁴³

³⁷ L. Deighton, *n. d.*, svezak drugi, 78.

³⁸ Karl Ries, *The Luftwaffe a Photographic Record 1919–1945*, B. T. Batsford Ltd, London 1987, 117.

³⁹ VA, P17, K37, F1, D14, L9 и 5; V. Terzić, *n. d.*, 294 и 322. – Nemačka vrhovna komanda (OKW) u izveštaju za 7. april navodi gubitak od 7 sopstvenih aviona, a Glavna komanda nemačkog ratnog vazduhoplovstva (ObdL) samo dva vazduhoplova.

⁴⁰ VA, P17, K9, F1, D40, L18. – Visoka podudarnost brojki iz švajcarskih novina sa jugoslovenskim podacima, naročito za prvi dan rata, navodi na pomisao da je izvor novinskog teksta možda bio jugoslovenski. Iako je u ondašnjoj inostranoj štampi objavljeno više članaka u kojima se navode i veći nemački gubici, štampa Trećeg rajha osvrnula se, koliko je poznato, samo na tekst objavljen u listu *Cirih Tagblatt*.

⁴¹ Šime I. Oštrić and Čedomir J. Janić, *IK Fighters (1930–40s)*, Profile publications Ltd, No 242, Berks, 1972, 189; Dragan Kljakić, *Oni su branili Beograd*, August Cesarec, Zagreb 1980, 51. Prema izjavi potpukovnika Srdana Krmpotića, komandanta vazdušne odbrane Beograda.

⁴² VA, P17, K9, F1, D39, L15.

⁴³ Б. Костић, *н. д.*, 83, 95, 108, 112, 134.

Gubici u ljudstvu, koliko se uspelo u identifikaciji kroz zvanična dokumenta, iznosili su 228 ljudi:

– Nemci su imali 86 poginulih (17 oficira, 52 podoficira i 17 vojnika i ostalih)⁴⁴, 45 ranjenih (11 oficira, 30 podoficira i 4 vojnika i ostalih), 29 nestalih (5 oficira, 20 podoficira i 4 vojnika) a 12 zarobljenih (4 oficira i 8 podoficira). Ukupno 172 vojna lica, od kojih 16 nisu vazduhoplovci nego pripadnici Vermahta.⁴⁵

– Italijani – 17 poginulih (4 oficira, 5 podoficira, 3 vojnika i 5 za koje nisu utvrđena zvanja i činovi), 2 ranjena i 4 zarobljena (1 oficir, 1 podoficir i 2 vojnika). Ukupno 23 vazduhoplovca.

– Mađari – 24 poginula (3 oficira, 3 podoficira i 18 padobranaca) i 9 povređenih (po 1 oficir i podoficir i 7 vojnika). Ukupno 33 vazduhoplovca.

Što je viši nivo komandovanja to su veće razlike u dokumentima koja se odnose na isti događaj. Primer je avion Ju 88A (kodna oznaka 9K+FS, fabrički broj 6224) iz III/KG 51, za koga je u ratnom dnevniku matične jedinice, u posebnom izveštaju posade, bez navođenja koda, dat opis u kome se jasno navodi da je tokom borbenog leta napadnut i teško oštećen (pogodak u levi motor) od jugoslovenskog lovca Me-109 koji je otvarao vatru na njega. Jedan član posade je poginuo a dva su ranjena. Kako je ovo bio jedini izgubljen avion u tom letu, registracija (kod) je potvrđen u dnevniku letenja jedinice. Na nivou Glavne komande nemačkog vazduhoplovstva, u dnevniku gubitaka, u delu koji se odnosi na isti avion uopšte nije pomenut napad jugoslovenskog aparata a za ovaj potpuni gubitak (100%) navodi se da je rezultat prinudnog sletanja u Aradu usled otkaza motora (sic!). Za neke oborene ili poginule nemačke pilote lovce utvrđeno je da su žrtve jugoslovenskih pilota lovaca, a u izveštajima nemačkih viših komandi navodi se kao razlog gubitka vatra sa zemlje. Pojedini vazduhoplovi izgubljeni u okršajima iznad Jugoslavije nisu pronađeni u zvaničnoj nemačkoj arhivi, ali jesu u dokumentima italijanskog i mađarskog porekla, ili su čak sačuvani i neki njihovi delovi ili drugi tragovi.

Veliki problem predstavlja gotovo potpuno odsustvo bilo kakvih zvaničnih jugoslovenskih dokumenata, koji nisu grupisani, a najčešće se svode na raporte ili sećanja očevidaca pisana posle mesec dana ili više godina, sada uglavnom pohranjene u Vojnom arhivu u Beogradu. Na njih su veoma često uticale

---

⁴⁴ C. Shores et al, *n. d.*, 309 и 311. – Na 309. strani ovi autori spominju 192 pripadnika Luftvafe poginula ili ranjena tokom napada na Grčku, a na 311. piše da je Luftvafe aprila 1941. u avionima sa većim oštećenjem (60–100%) izgubila 150 oficira i 42 podoficira (mrtvi ili nestali), u operacijama protiv Jugoslavije i Grčke.

⁴⁵ Pored pomenutih u ovom radu, još jedan pripadnik Luftvafe je poginuo 13. aprila u Madarskoj. To je feldvebel Vilhelm Šnajder iz nemačke vazduhoplovne jedinice 2/KG 51 za koga nikako nisam uspeo da odredim čiji je član posade. – W. Dierich, *KG 51...*, 269. U ovaj broj nije uračunato 10 likvidiranih nemačkih diverzanta, ubacivanih padobranom u Šumadiju; Mihailo Marić, „*Uništiti Jugoslaviju!*“, *Hitler i nemački generali u aprilskom ratu 1941*, Beograd 1984, 244. – Iz firerovog Glavnog stana nemačka Vrhovna komanda iznela je sledeće podatke o gubicima Luftvafe u operacijama protiv Jugoslavije i Grčke: poginulo – 15 oficira i 84 podoficira i vojnika; nestalo – 40 oficira i 123 podoficira i vojnika; ranjeno – 25 oficira i 124 podoficira i vojnika.

trenutne političke prilike, kako ratne tako i posleratne, pa pojedina svedočenja nisu sasvim verodostojna. Neki jugoslovenski zvanični raporti u kratkotrajnom sukobu nisu ni napisani, a deo jugoslovenske vazduhoplovne arhive zaplenili su Nemci dok su deo uništili Jugosloveni, nešto u toku rata, manje po njegovom završetku. Još uvek nisu pregledane jugoslovenske izjave pisane u zarobljeništvu i dostavljene Crvenom krstu u Ženevi gde se nalaze i danas. U njima je pored osnovnih podataka bio i ratni raspored i kratak opis ratnog puta podnosioca izjave. Bez ovih izjava zarobljenici nisu mogli biti uvedeni u zvanične zarobljeničke spiskove niti primati pakete od kuće i zato su se svi potrudili da ih napišu.⁴⁶ Osnovu izvora prvog reda predstavljaju dokumenta suprotne strane. To može stvoriti jednostran pogled na te događaje. Zato su odstupanja, nejasnoće i suprotnosti u mnogim detaljima iz različitih izvora uobičajeni.

Ideološkom isključivošću i neumerenim veličanjem narodnooslobodilačke borbe u vreme komunističkog režima stvoreno je čudno stanje da se javnost ponosila svojim vazduhoplovcima koji su branili Beograd i druga mesta, a sami posleratni vazduhoplovcima kao da su zazirali od njihovog primera.⁴⁷ Druga strana medalje, za istraživače ništa povoljnija, bila je neumereno slavljenje i izmišljanje nepostojećih pobeda u vazduhu u domaćoj štampi i publicistici usled nepoznavanja događaja. Tako je bilo i sa pobedama pilota Milutina Grozdanovića. U feljtonu Milorada Jankovića napisano je da je postigao dve pobede u vazduhu.⁴⁸ Nešto kasnije, u istim novinama, pojavio se novi feljton Đorđa Milanovića, gde je navedeno da je kapetan Grozdanović oborio tri nemačka bombardera.⁴⁹ Kada sam pre više od dve decenije lično upoznao Grozdanovića, upitao sam ga šta je istina. On mi je odgovorio da je uvek pričao samo o dva nemačka aviona. Posle toga, vazduhoplovni publicista Milan Micevski otišao je u uredništvo lista „Politika“ i isto pitanje postavio uredniku rubrike. On mu je odgovorio da je Grozdanović invalid pa su se u redakciji sažalili i dodelili mu jednu pobedu više. O netačnostima u feljtonu razgovarao je sa Milanovićem vazduhoplovni publicista Šime Oštrić. Milanovićev stav bio je da on ne piše istoriju nego feljtone. Dodatnu težinu njegovom mišljenju davala je činjenica da je on tada bio aktivni oficir Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, pa su neupućeni podrazumevali da je *a priori* stručan za ono o čemu piše. Nažalost, u tim vremenima tako je razmišljala većina pisaca koji su se ovim bavili, među kojima su neki bili i sa titulom magistara ili doktora nauka. Vladajući režim je pod pritiskom javnosti dozirano puštao informacije u medije, a pojedinci koji su se bavili ovom temom ponekad su

⁴⁶ Iz razgovora autora sa profesorom Boškom Kusakovićem, 2003.

⁴⁷ Чедомир Јанић, *Критеријуми за вредновање традиција*, 34, у: *Вредновање ваздухопловних традиција*, Београд 1994.

⁴⁸ Милорад Јанковић, фелјтон: *Априлски рат* (61. наставак), *Јунаци одбране Београда*, Политика, бр. 21428, год. LXX, Београд, 2. јун 1973, 19.

⁴⁹ Ђорђе Милановић, фелјтон: *Асови у ваздушном рату* (39. наставак), *Штијуну у манастиру*, Политика, бр. 22642, год. LXXIII, Београд, 17. октобар 1976, 17.

imali problema.⁵⁰ Drukčije shvatanje zvaničnika počelo je tek sa političkim promenama u društvu početkom 90-ih godina prošlog veka. U poslednjoj deceniji, međutim, kao da jenjava zanimanje javnosti za ovu temu, što nije samo rezultat protoka vremena i činjenice da više skoro i nema živih učesnika ovih događaja, nego i sadašnje opšte političke klime.⁵¹ Trebalo bi podsetiti da, iako je i ranije postojao predlog da se vazduhoplovci Aprilskog rata odlikuju, to je prvi učinio vođa slobodnih Francuza general Šarl de Gol 1943, a Otadžbina tek 2002. godine.⁵²

U ovim istraživanjima, (ne)razlikovanje vrsta (tipova) i namene letelica vrlo je važno jer mnoge greške potiču upravo odatle.⁵³ Bitno je i to da su tada lokalna vremena u Austriji (kao delu Trećeg rajha), Albaniji (okupiranoj od Italijana), Italiji i Mađarskoj (od 8. aprila) bila ista kao u Jugoslaviji, a u Bugarskoj i Rumuniji išla unazad za jedan sat.

Rat sa NATO 1999. godine iako je duže trajao, u vazduhoplovnom pogledu podseća na rat u vazduhu iznad Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941: potpuno opkoljavanje i dejstva iz svih pravaca, sličan odnos snaga u raspoloživim letelicama, nedovoljan nalet jugoslovenskih pilota, njihovo neiskustvo kao i heroizam.⁵⁴

Struktura gubitaka obe strane prilično je poznata i moguće ih je uporediti. Grčke, italijanske i britanske vazdušne snage bile su u ratu na Balkanu još od

⁵⁰ Koliko je bilo šta u vezi sa Kraljevinom Jugoslavijom tada bilo nepodobno pokazuje i slučaj dokumentarnog filma „Kada se nebo crnelo nad Beogradom“. Na traženje generala Ilije Perišića, tadašnji kustos Muzeja Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, istoričar Čedomir Janić, morao je da povuče svoje ime sa spine filma i ostavi samo naziv institucije u kojoj je radio. Iste godine ovaj film je dobio nagradu Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR).

⁵¹ Ђорђе Станковић, *Право на памћење – немачко убијање Београда 1941. године* (научни есеј), Војно-историјски гласник, бр. 1, Београд 2008, 153–177.

⁵² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 167; B. Kostiћ, *н. д.*, 113; *Из војног кабинета председника СРЈ, Постхумно одликовани војници и официри, Признања и за исказану храброст у априлском рату 1941*, Политика, бр. 31766, год. ХСХ, Београд, 1. април 2002, 6; *Председник СРЈ посмртно одликовао хероје, Признања за храброст у НАТО операцији и Априлском рату 1941*, Политика, бр. 31845, год. ХСХ, Београд, 3. јул 2002, А7.

⁵³ Karl Gundelach, *Kampfgeschwader 4 General Wever. Eine Geschichte aus Kriegstagebüchern, Dokumenten und Berichten 1939–1945*, 1. auflage, Motorbuch Verlag, Stuttgart, 1978, 126–128. – Na jugoslovenskoj strani se najčešće greši kada se spominju nemački bombarderi He 111. Međutim, samo je jedna nemačka vazduhoplovna jedinica u napadu na kraljevinu Jugoslaviju, *II/KG 4 General Wefer*, bila njime opremljena. U knjizi nema ni nagoveštaja o bilo kakvom gubitku nad Jugoslavijom aprila 1941. Pod Hajkelima 111 Jugosloveni su najčešće podrazumevali Ju 88 ili Do 17. Često se spominju i lovci Bf 109F. Meseršmitov avion, ove tada najnovije varijante, po otklanjanju nedostataka tek je počeo da se masovno uvodi u naoružanje Luftvafe kada je započeo napad na Jugoslaviju. Prema elektronskoj poruci istraživača Kristijana Kirša iz Berlina, upućenoj Borisu Cigliću 14. maja 2001, u aprilskim listama isporuka aviona Bf 109 nema varijante F ni u jednom primerku u jedinicama koje su tada letele nad Jugoslavijom.

⁵⁴ М. Хрља, Б. Димитријевић, *н. д.*, 6. – Sa branioцима Београда 1999. године после рата са НАТО срели су се браниоци из 1941: Милајло Николић и Ђорђе Стојановић. – Миладиновић Предраг, *Ип меморијам, Ђорђе Стојановић (1911–2001)*, Наша крила, бр. 35, год. IX, Београд, септембар 2001, 14.

prethodne godine, a Nemci su posle zauzimanja Grčke u aprilu 1941, narednog meseca izvršili vazdušno-desantnu operaciju protiv grčko-britanskih snaga, kojom su zauzeli ostrvo Krit. Radi poređenja sa jugoslovenskim vazduhoplovstvom ovde su predstavljeni samo opšti vazduhoplovni gubici svih zaraćenih strana u aprilu 1941. na Balkanu.⁵⁵ RAF-ovi piloti prijavili su ukupno 26 vazdušnih pobeda i 17 verovatnih (oštećenih aviona), dok su njihovi grčki saborci oborili 7 neprijateljevih aviona. U isto vreme saveznička protivavionska artiljerija u Grčkoj prijavila je obaranje 12, a oštećenje jednog aviona.⁵⁶ Italijani su prijavili obaranje 5 jugoslovenskih aviona i jednog verovatno, a nad Grčkom 6 savezničkih aviona i 5 verovatno.⁵⁷ Nemački letaći su prijavili ukupno 110 pobeda u vazduhu, od toga 58 nad Jugoslavijom (Šorz u svojoj knjizi navodi 30–40), a nemačka protivavionska artiljerija prijavila je 9 oborenih jugoslovenskih letelica.⁵⁸ Mađarska protivavionska artiljerija prijavila je obaranje pet jugoslovenskih aviona.⁵⁹

⁵⁵ Pregledom različitih dokumenata i izjava uočili smo prijave obaranja za 16 sopstvenih aviona od strane jugoslovenskih protivavionaca, ali za najmanje polovinu njih je proverom utvrđeno da nisu tačne. Za sada je poznato da su saveznici u Grčkoj, aprila 1941, greškom oborili jedan jugoslovenski avion kod Soluna.

⁵⁶ C. Shores et al, *n. d.*, 230–311. Treba imati u vidu i različit način priznavanja vazdušnih pobeda: kod Britanaca je priznanje deljeno na jednake delove među pilotima koji su oborili isti avion pa kod njih imamo i 1/4, 1/3 ili 1/2 vazdušne pobede. Autor ovog članka je takve gubitke neprijatelja računao na isti način kao u drugim vazduhoplovstvima, kao jednu pobedu, bez ponavljanja iste. Pored toga, Britanci su oštećene avione sa nepoznatom konačnom sudbinom imenovali kao verovatno oborene. Ni Britanci nemaju svu arhivu svojih jedinica jer nisu uspeali da je potpuno evakušu, o čemu svedoči i faksimilni dokumenta koji su Nemci zaplenili od Britanaca, objavljen u Šorzovoj knjizi na str. 284; A. Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941*, 353. Prema Papagosu Grci su oborili ukupno 17 nemačkih aviona.

⁵⁷ Giuseppe Santoro, *L'Aeronautica Italiana nella Seconda Guerra Mondiale*, Volume Primo, Edizione ESSE, Milano–Roma, drugo izdanje, 1966, 216; C. Shores et al, *n. d.*, 230–311.

⁵⁸ C. Shores et al, *n. d.*, 230–311; J. Prien et al, *Die Jagdflieger...*, 187, 202, 245, 263, 275, 293, 311, 339, 370; Heinz J. Nowarra, *Messerschmitt Bf 109, Aircraft & Legend*, Haynes, Nr. Yeovil 1989, 124; Krzysztof Janowicz, *Balkany 1941*, AJ Press, Gdynia 1996, 26, 56. – Poznati nemački vazduhoplovni istoričar Novara izneo je tvrdnju kako su u balkanskoj kampanji nemački piloti – lovci oborili ukupno 167 britanskih, grčkih i jugoslovenskih aviona, uz gubitak od svega 20 jednomotornih lovaca Bf-109. Poljski autor dodaje još i 417 savezničkih aviona uništenih na zemlji dejstvom protivničke avijacije (po Šorzu: bez Krita ukupno 246 letelica od toga oko 140 britanskih i grčkih), od toga preko 150 jugoslovenskih, uz 57 oborenih jugoslovenskih vazduhoplova. Međutim, to se odnosi na sve operacije u balkanskoj kampanji: Poduhvat 25 (Unternehmen 25 – napad na Jugoslaviju), operaciju Marita (Unternehmen Marita – napad na Grčku) i operaciju Merkur (Unternehmen Merkur – napad na ostrvo Krit) tokom aprila i maja 1941. Prema najnovijim istraživanjima nemačkih autora (J. Prien et al, *Die Jagdflieger...*), u aprilu 1941. nemački letaći na ovom tipu aviona prijavili su ukupno 83 obaranja savezničkih aviona na Balkanu (od toga je 45 jugoslovenskih aviona plus jedan koga je oborio nemački avion iz lovačke škole u Beču), a privremeno ili trajno je tokom istog meseca izgubljeno 106 nemačkih vazduhoplova Bf-109 (od toga samo 14 u vazdušnoj borbi i 16 od protivavionske vatre). Još 9 oborenih jugoslovenskih vazduhoplova prijavili su letaći na teškim dvomotornim lovcima Bf 110 (razaračima, po tadašnjoj nemačkoj vazduhoplovnoj terminologiji), a preostala tri oborena su mitraljeskom vatrom sa nemačkih bombardera u letu.

⁵⁹ C. Shores et al, *n. d.*, 212; M. Стојнић, *н. ч.*, 138–139.

Jugoslovenska protivavionska artiljerija prijavila je više desetina oborenih neprijateljevih vazduhoplova, a identifikovano je 45 prijave obaranja (30 protivavionske jedinice, 7 mornarica i 8 kopnena vojska) i još 16 pogođenih letelica. Od toga je u neprijateljevoj arhivi nađena potvrda za 32 oborena i 14 oštećenih vazduhoplova. U posleratnim istraživanjima jugoslovenskim letačima pripisano je oko 70 uništenih neprijateljskih vazduhoplova (od toga 6 sa bombardera), a za 31 oborenog i 16 oštećenih nađena je potvrda u neprijateljevim dokumentima. Preostalih oko 70 osovinskih vazduhoplova izgubljeno je u udesima: na poletanju ili sletanju, sudarima sa drugim avionima u vazduhu ili na zemlji ili iz drugih razloga (tehnički otkaz).⁶⁰ Na neke od ovih gubitaka dodatno su uticale i loše vremenske prilike.

Nadmoćnost neprijatelja u ljudstvu i tehnici, uz superiornu taktiku i strategiju, ostavljala je vazduhoplovnim snagama branioca ograničenu mogućnost za povlačenja na nove aerodrome.⁶¹ Suprotno tome, Nemci su zahvaljujući kružnoj osnovici za napad mogli da manevrišu kako su hteli. Loše vreme za letenje zato je više smetalo saveznicima i radi toga je više stotina savezničkih aviona ostavljeno, a mnogi među njima su uništeni od strane svojih posada kako ih ne bi iskoristio protivnik. Ovo su, uz avione izgubljene na zemlji tokom napada neprijateljeve avijacije, najveći gubici savezničke avijacije i oni su, pored gubitka teritorije, presudno doprineli slamanju njihovog otpora, dok takvih gubitaka na suprotnoj strani gotovo da nije bilo.⁶² Jugoslovenska avijacija nije upotrebljena u sadejstvu sa suvozemnim trupama već kao samostalna udarna snaga protiv nadirućeg neprijatelja. Jasno je da se posle tih udara neprijatelj sređivao i nastavljao svoj zadatak, jer ga sama avijacija koja je raspolagala tako malim snagama nije mogla zadržati.⁶³

Prema nemačkom ratnom izveštaju, njihovo vazduhoplovstvo je 6. aprila oborilo 38 jugoslovenskih aviona i još 77 uništilo na zemlji a dva je oborila protivavionska artiljerija. Drugog dana rata nemački avioni su u vazдушnim borbama oborili 22 jugoslovenska i uništili još 34 vazduhoplova na zemlji. Sledeći gubici naneti Jugoslovenima su, po istom izvoru, uglavnom u avionima uništenim na zemlji: 9. aprila jedna letelica i 10 oštećenih na zemlji kao i tri oborena vazduhoplova, 10. aprila jedan aeroplan, 11. aprila 10, 12. aprila 41 i 6–10 oštećenih, 13.

---

⁶⁰ Na neke od ovih aviona istovremeno su pucali i protivavionci i piloti, pa je ukupan broj neprijateljevih vazduhoplova izgubljenih zbog neposrednog borbenog dejstva Jugoslovena nešto manji.

⁶¹ Jugoslovenski letači većim delom nisu bili obučeni za letenje u složenim meteorološkim uslovima i noću. Njihova letelišta i vazduhoplovi često nisu bili odgovarajuće opremljeni za takve letove. Za razliku od jugoslovenskih letača, Nemci nisu bili opterećeni ratnim imperativom da se mora leteti i u takvim uslovima. Otuda potiče deo gubitaka nastao usled lošeg vremena. Jugoslovensko vazduhoplovstvo nije izvršilo oko 50% ratnih zadataka zbog nevremena (magla, sneg i kiša). – V. Terzić, *n. d.*, 525.

⁶² V. Terzić, *n. d.*, 525 i 539. Jugoslovensko vazduhoplovstvo izgubilo je 45% svoje avijacije na letelištima i aerodromima zbog kiše i snega koji su raskvasili ratna letelišta sa zavravljenim pistama posle čega je poletanje bilo nemoguće.

⁶³ V. Terzić, *n. d.*, 524.

aprila sedam letelica.⁶⁴ Uz ono što su prijavili Italijani i Mađari, to je oko 270 jugoslovenskih vazduhoplova uništenih direktnim borbenim dejstvom protivnika. Britanski RAF je, prema nemačkim podacima, u vremenu od 6. do 30. aprila, izgubio ukupno 151 vazduhoplov.⁶⁵ Kada bude poznat ukupan broj letova i časova leta za sva vazduhoplovstva sila Osovine tokom napada na Kraljevinu Jugoslaviju, tada ćemo moći da po vazduhoplovnim kriterijumima utvrdimo učinak Vazduhoplovstva vojske i protivavionske odbrane. Dobijene rezultate upoređićemo sa onim što je u isto vreme uradila saveznička avijacija i tek tada imaćemo konačnu sliku o ulozi i mestu jugoslovenskog vazduhoplovstva u ovim istorijskim događajima.⁶⁶

Predrag Miladinović

THE LOSSES OF THE AXIS AVIATION IN THE APRIL WAR 1941

Summary

The war in April 1941 was short and ended with the defeat of the Yugoslav Kingdom. This was the beginning of an chain of events whose consequences are felt to this day. A large number of Yugoslav casualties in the aerial attacks and superiority of the enemy, whose air forces had a significant role in the Yugoslav defeat, created the impression among the contemporaries about the impotence of the Yugoslav aviation and anti-aircraft defenses. Insight into the archives of the (former) enemies provides somehow different picture. More than 200 aircraft struck off charge (permanently or temporarily disabled), 164 of those during the 12 days of the April War just over and around Yugoslav soil, definitely is not the greatest loss of the Axis air forces in the Second World War. In Balkan campaign, on operation against Yugoslavia, Greece and Crete in April and May 1941, Axis air forces lost (permanently or temporarily disabled) approximately 700 aircraft. When compared with the German losses in campaign against Poland in September 1939 (some 400 airplanes) or during the attack on Low countries and France in May and June 1940 (some 1500 airplanes) the efficiency of the Yugoslav defenses can be judged with some approximate. Members of the aviation and anti-aircraft units, like the members of the army of the Yugoslav Kingdom as a whole, were neglected and forgotten after the war mainly by political reason, only to be remembered by their fatherland less than ten years ago, when some of them received long deserved decorations, in most cases posthumously.

---

⁶⁴ VA, P17, K37, F1, D14, L5, 8, 13, 16, 20, 21, 24, 29. – Za tri jugoslovenske letelice prijavljene 9. aprila od nemačkih pilota kao oborene, nema nikakve potvrde sa jugoslovenske strane. Jugoslovenski avioni oštećeni 12. aprila bili su onesposobljeni u napadima prethodnih dana.

⁶⁵ J. Prien et al, *Die Jagdflieger...*, 177.

⁶⁶ Još uvek nedostaju podaci o ukupnom naletu nemačke, britanske i grčke avijacije u aprilu 1941.

SRBIJA U NEMAČKOM 'NOVOM PORETKU' 1941–1942*

APSTRAKT: Na osnovu arhivskih i objavljenih izvora, periodike i relevantne literature, predstavljen je položaj Srba i okupirane Srbije u nemačkom 'novom poretku' tokom 1941. u prvih meseci 1942. godine. Na taj položaj odlučujuće su uticale nacističke ideološke projekcije, kao i planovi o uređenju evropskog prostora u skladu sa utvrđenom jerarhijom naroda i država. Položaj Srba i Srbije umnogome je određivao masovni ustanak, a planovi okupatora za njegovo gušenje, koji su počeli da se realizuju, doveli su u pitanje i sam opstanak srpskog naroda. Prvih meseci 1942. položaj Srbije u nemačkom 'novom poretku' je relativno stabilizovan i takav je ostao do kraja okupacije.

Ključne reči: Jugoslavija, Srbi, Srbija, nemački 'novi poredak', okupacija, ustanak, pokreti otpora, represalije, 'srpsko pitanje'

Osnivanje novih nacionalnih država u Evropi posle Prvog svetskog rata, među njima i države Južnih Slovena 1. decembra 1918, donelo je novu geopolitičku situaciju u istočnom, centralnom i jugoistočnom delu kontinenta. Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija) postala je deo sistema kolektivne bezbednosti u kome je glavno mesto pripalo vodećoj kontinentalnoj sili Francuskoj.¹ I pored velikih napora i nemalih uspeha u izgradnji institucija i poboljšanju uslova života svojih stanovnika,² nova država za sve vreme svoga postojanja nije uspevala da prevlada osnovnu protivrečnost: pitanje identiteta svojih građana. Stvorena na principu nacionalnog samoopredeljenja jednog, doduše „troimenog“ naroda, koji je 1929. godine državnom prinudom postao i po imenu

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. III, *Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd 1988, 3–29; Љубодраг Димић, *Istorija srpske državnosti*, књ. III, *Srbija u Jugoslaviji*, Нови Сад 2001, 9–39.

² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. I–III, Београд 1997.

jedan, jugoslovenski narod, Kraljevina nije uspjela da oko nove nacionalne ideje okupi uglavnom već formirane nacije.³

Polovično i iznuđeno preuređenje Jugoslavije neposredno pred otpočinjanje Drugog svetskog rata vodilo je njenom daljem slabljenju. Stvaranjem Banovine Hrvatske 26. avgusta 1939. i formalno je napušten koncept unitarnog nacionalizma i na njemu zasnovanog državnog uređenja. Hrvatski nacionalizam je institucionalizovan ali ne i zadovoljen, jer je stvaranje Banovine shvaćeno kao put ka velikoj Hrvatskoj što labavije povezanom sa ostatkom Jugoslavije, ili nezavisne od nje. Pokušaj šireg srpskog političkog okupljanja i formulisanja srpskog nacionalnog programa u okviru preuređene Jugoslavije bio je zakasneo, bez podrške ključnih političkih činilaca i neuspšan.

Spoljnopolitički položaj Jugoslavije u predvečerje novog svetskog rata i posle njegovog početka bio je sve teži. Izuzev Grčke i Rumunije (nedosledno), svi jugoslovenski susedi imali su pretenzije na delove njene državne teritorije zasnivajući svoje revandikacije na istorijskim i/ili nacionalnim razlozima. Posle izbijanja Drugog svetskog rata proklamovana je politika neutralnosti, koja je nakon sloma Francuske juna 1940. i pristupanja Mađarske, Rumunije i Bugarske Trojnom paktu postala neodrživa. Uoči planiranog pohoda na Sovjetski Savez Nemačka nije mogla da ostavi nerešeno stanje na Jugoistoku, sa britanskim trupama u Grčkoj i kolebljivom Jugoslavijom. Pristupanje Trojnom paktu 25. marta, a zatim vojni puč i masovne demonstracije 27. marta 1941. označili su uvod u tragične događaje koji će se uništavajućom žestinom sručiti na Kraljevinu Jugoslaviju, a posebno na Srbe i Srbiju.

Slom demokratije u Nemačkoj i Hitlerovo preuzimanje vlasti 30. januara 1933. označili su ne samo početak razgradnje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi, nego i osporavanje liberalne osnove evropskih država. Nationalsocijalistička ideologija je bila sastavni deo nemačke imperijalne ekspanzije i dalekosežnih planova o 'novom poretku' u čijoj osnovi je bila kvazinaučna, rasistička teorija o biološkoj nadmoći „arijevske“, odnosno nemačke rase koju je priroda predodredila da vlada drugim narodima ili da ih uništi. U zamišljenoj jerarhiji naroda pri dnu lestvice bili su slovenski narodi (među kojima je takođe uspostavljena jerarhija), kojima je trebalo uništiti državnost i pretvoriti ih u robovsku radnu snagu. Van ove jerarhije bio je jevrejski narod, koji je u skladu sa rasističkim antisemitizmom, identifikovan sa Apsolutnim zlom, iskonskim neprijateljem celokupnog čovečanstva, radi čijeg spasa taj neprijatelj mora biti potpuno uništen.⁴

Imperijalni planovi nationalsocijalističke Nemačke u mnogome su se oslanjali na nemačke planove o dominaciji iz vremena Prvog svetskog rata. Ovi

---

³ Nametnuto jugoslovenstvo bilo je u suštini najveći poraz ove ideje; Љ. Димитић, *н. д.*, 142. Videti i: Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, glava peta, *Vrhunac nacionalizma 1918–1950*, Beograd 1996, 149–183.

⁴ Milan Ristiović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa, 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 22–47.

planovi nisu se međusobno toliko razlikovali u teritorijalnom opsegu koliko u ideološkoj osnovi na kojoj se zasnivala ekspanzija i buduća vladavina. Posle dolaska Hitlera na vlast sve odlučnije je ostvarivana već postojeća koncepcija „velikog privrednog prostora“ u srednjoj i jugoistočnoj Evropi, pri čemu je Jugoslavija dobila važno mesto kao izvor sirovina i tržište. Evropski Jugoistok postajao je „dopunski privredni prostor“ za Nemačku, koja je u drugoj polovini 1930-ih godina ekonomski i politički sve više dominirala u zemljama ovog regiona.⁵

Bitan deo nacističkih planova o 'novom poretku' bila je 'etnička reorganizacija' Evrope, pre svega istočne, odnosno zauzimanje 'životnog prostora' (Lebensraum). Stoga će se okupacioni poredak na evropskom Istoku suštinski razlikovati od onog na zapadu i severu Evrope. Na Istoku su uništavani svi oblici samostalnog državnog organizovanja i sprovedeno je gigantsko političko i etničko preuređenje prostora. Hitlerovim tajnim dekretom od 7. oktobra 1939. Hajnrih Himler je postavljen za komesara Rajha za jačanje nemačke narodnosti sa zadatkom da „dâ oblik novim nemačkim oblastima za kolonizaciju“⁶, odnosno da izvrši germanizaciju prostranih okupiranih oblasti u Poljskoj, a zatim i u Sovjetskom Savezu. Pola godine posle početka rata protiv Sovjetskog Saveza, krajem 1941. ostvarenje 'novog poretka' na Istoku počelo je da se uobličava planom nazvanim „Opšti plan Istok“ (*Generalplan Ost*). Njime je planirano da se iz Poljske i zapadnih delova Sovjetskog Saveza protera ili raseli oko 31 milion ljudi koji su klasifikovani kao „rasno nepoželjni“. Ostatak od 45 miliona ljudi koliko je živelo na ovom prostoru trebalo je germanizovati ili ubiti. Među njima bilo je i 5 do 6 miliona Jevreja koje je trebalo „potpuno preseliti“, odnosno uništiti. Uporedo bi se na prostranim teritorijama osvojenim na Istoku vršilo naseljavanje 10 miliona Nemaca iz Nemačke i zemalja sa nemačkom nacionalnom manjinom.⁷

Iako neki „Opšti plan Jugoistok“ („Generalplan Suedost“), prema dosadašnjim istraživanjima, nije postojao,⁸ potrebno je preispitati osnovne aspekte nemačke politike prema Srbima i Srbiji da bi se shvatilo njeno mesto u 'novom poretku'.

Kao glavna pobeđena zemlja u Velikom ratu Nemačka se zalagala za reviziju mirovnih ugovora, a Hitlerov dolazak na vlast je imao ulogu prekretnice. U nemačkoj politici ideološki principi dobili su mnogo značajnije mesto i postepe-

⁵ M. Ristović, *n. d.*, 224–235.

⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (oznaka fonda: 110), 30–43 do 44, *Basic Handbook for Germany*, glava 3, 1944, Umsiedlung.

⁷ Robert Koehl, *RKFVD. German Resettlement and Population Policy 1939–1945. A History of Reich Commission for the Strengthening of Germanism*, Cambridge 1957, 101; „Generalplan Ost“, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. II, New York – London 1990, 550–553 (Czeslaw Madajczyk).

⁸ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 6; Manfred Messerschmidt, *Rassistische Motivationen bei der Bekämpfung des Widerstandes in Serbien?*, Werner Roehr (hrsg.), *Faschismus und Rassismus. Kontroversen um Ideologie und Opfer*, Berlin 1992, 340–341.

no se izgrađivala koncepcija 'novog poretka'. Jugoslavija je bila jedan od rezultata „versajskog sistema“, čiji protivnici su pre ili kasnije doveli u pitanje njeno postojanje. U raspravama u najužem nacističkom vrhu o budućem uređenju Evrope nije bilo dileme o tome da Srbija i Hrvatska treba da budu razdvojene.⁹ Herman Raušning, jedan od ljudi iz nacističkog 'unutrašnjeg kruga', procenio je 1938. da nestanak samostalnih država Austrije i Čehoslovačke označava početak procesa preuređenja Evrope. Obnavljanju Mađarske sa granicama iz 1918. slediće brisanje Jugoslavije i njeno svodenje na „malo srpsko jezgro“. Ostali delovi Jugoslavije će biti pod vlašću Nemačke i Mađarske, odnosno biće njihov protektorat sa prividnom samostalnošću, „kao Hrvatska“.¹⁰

U vrhu nemačke politike prevladavale su snage koje su bile za očuvanje Jugoslavije, barem dok je Milan Stojadinović bio predsednik vlade. Takva politika se zasnivala pre svega na ekonomskim razlozima. Italija, najbliži nemački saveznik, tokom celog međuratnog perioda bila je glavni protivnik jugoslovenske države, a njene imperijalne ambicije obuhvatale su i Balkansko poluostrvo. Posle velikih pobeda Nemačke i zauzimanja zapadne Evrope, početkom jula 1940. i u Berlinu je definitivno prevladao stav o razbijanju jugoslovenske države i njenom svodenju na granice „Stare Srbije“ kada za to dođe vreme.¹¹

Jugoslovenska vojna obaveštajna služba je već novembra 1940. imala pouzdane podatke da će Jugoslavija biti uništena i da će Srbija biti porobljena, dok će Hrvatska postati nezavisna država. Koncentrisanje nemačkih trupa u Mađarskoj i Rumuniji ukazivalo je na nameru da se sa nastupanjem proleća 1941. izvrši napad na Jugoslaviji i Grčku. Krajem februara 1941. jugoslovenski obaveštajni, za njim i vojni vrh upoznati su sa nemačkim planom za vojno zaposedanje Jugoslavije. Plan nemačkog generalštaba, izrađen krajem decembra 1940, predviđao je zaposedanje Jugoslavije, bilo da ona pristupi Trojnom paktu ili ne, glavnim udarom iz Bugarske ka Nišu i Beogradu i udarima sa severa, iz Austrije, Mađarske i Rumunije.¹²

I drugi izvori su govorili o tome da će Jugoslavija biti prinuđena da ustupi velike delove svoje teritorije susedima. Pozivajući se na jugoslovenskog poslanika u Moskvi Milana Gavrilovića, koji je dobio obaveštenje iz izvora u nemačkoj ambasadi, britanski poslanik Krips je o tome obavestio svoje ministarstvo 26. novembra 1940. Poslanik Gavrilović je 18. februara 1941. uputio u Beograd telegram prenoseći obaveštenje koje je dobio iz poverljivog izvora da će Jugoslavija

⁹ H. Rausching, *Moji poverljivi razgovori a Hitlerom*, Zagreb 1945, 25.

¹⁰ M. Ristović, *Nemački 'novi poredak i Jugoistočna Evropa'*, 48–49.

¹¹ *Ciano's Diary 1939–1944*, London 1947, 378; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1945. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004, 48–49.

¹² Uglješa Popović, *Deseti po redu. Tajna vojno obaveštajna služba bivše Jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd 1976, 66–76, 127–128. O drugim izvorima koji potvrđuju da su nemački planovi o vojnom zaposedanju Jugoslavije ranije pripremljeni videti: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Beograd–Titograd 1984, drugo izdanje, 45–47.

biti stavljena pred izbor: da li je sa Nemačkom ili protiv nje. Suštinski, međutim, to neće ništa promeniti: „Bila Jugoslavija s nama ili protiv nas, njena je sudbina rešena. Vojvodina ide Mađarskoj, Bosna i Hercegovina Hrvatskoj, Makedonija Bugarskoj. Naš prijatelj upita: Šta će biti sa Srbijom?! Odgovor je bio: Srbija će biti srećna ako dobije status Slovačke“.¹³

Puč od 27. marta poremetio je planove o zauzimanju Jugoslavije, mirno ili oružanim putem, planirano za drugu polovinu aprila 1941, kada bi ona „kao zrela kruška“ pala Nemačkoj u krilo. U nemačkom vrhu se posle puča razbuktalo izuzetno snažno antisrpsko raspoloženje, pri čemu treba imati u vidu i snažan utisak koji je protivljenje Hitleru izazvalo u svetskoj javnosti.¹⁴ Ocenjeno je da su Srbi nepogodan i neposlušan elemenat za uklapanje u 'novi poredak' što je pretočeno u takozvanu politiku „kažnjavanja Srba“. Rezultati te politike su se pokazali već u Aprilskom ratu i mnogo više posle komadanja jugoslovenske države. Sam Hitler je razmišljao o „polonizaciji“ Srbije, a dobijao je i sugestije da potpuno uništi Srbe.¹⁵ Iako su u Berlinu prevladali pragmatični politički razlozi u određivanju položaja Srbije, on će ubuduće biti podložan promenama i zavisioće od trenutnih prilika. U tome je ustanak u leto i jesen 1941. imao ključni značaj.

Kada je reč o Srbima van nemačkog okupacionog područja u Srbiji, uz puno „razumevanje“ Hitlera, oni su izloženi masovnim progonima, pa i potpunom uništenju. To se pre svega odnosi na područje ustaške države (Nezavisne Države Hrvatske), stvorene od središnjeg dela Jugoslavije posle nemačko-italijanske nagodbe. Treba imati u vidu da je prema nacističkim projekcijama među slovenskim narodima jedino Bugarima, Slovacima i Hrvatima omogućeno da imaju sopstvene države, pri čemu su Slovačka i NDH bile izrazito satelitske zemlje. Kao takva, NDH je objavila rat zemljama antifašističke koalicije i uzela učešće u „krsaškom pohodu“ na Sovjetski Savez. Međutim, prioritet ustaške države, njen nacionalni zadatak prvog reda, bio je uništenje (ubijanjem, proterivanjem i prisilnim pokatoličavanjem što je često bio prvi korak ka fizičkom uništenju) srpskog naroda, koji je sačinjavao gotovo trećinu stanovništva. Politika uništenja Srba izazvala je njihove ustanke, koji su prerasli u snažan pokret koji će krajem rata postati dominantna vojna i politička snaga na jugoslovenskom prostoru.

Posle agresije i podela Jugoslavije aprila 1941, na najvećem delu Srbije uspostavljena je nemačka vojna uprava. Obnovljen je domaći administrativno-upravni aparat, u prvom redu organi prinude (policija i žandarmerija).¹⁶ Delimično

¹³ Милан Гавриловић, *Којим путем*, Гласник СИКД „Његош“, св. 26, јуни 1971, 5–6; Мира Радојевић, *Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)*, Ослобођење Београда 1944, Зборник радова, Београд 2010, 38–39.

¹⁴ Richard J. Evans, *The Third Reich at War 1939–1945. How the Nazis led Germany from the Conquest to Disaster*, Alen Lane, Penguin Books, London 2008, 153.

¹⁵ *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga IV, *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, Srbija, Makedonija, Crna Gora*, Београд 1956, 588, 592.

¹⁶ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998; Исти, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003.

no je obnovljen rad sudova, koji su sada presude izricali „u ime vojnog zapovednika u Srbiji“.¹⁷ Kao izvršni organ vojnookupacione uprave stvorena je domaća vrhovna uprava, prvo Savet komesara sa Milanom Aćimovićem, od kraja avgusta 1941. Vlada generala Milana Nedića. Osnovni ciljevi vojnookupacione uprave bili su održavanje mira, bezbednih komunikacija i maksimalno korišćenje materijalnih i ljudskih potencijala.¹⁸

Isključivanje rasističke motivacije u razmatranju nemačke politike prema Jugoslaviji i posebno prema Srbima u Srbiji, pri čemu se rasistička politika ograničava samo na postupanje nemačkih okupatora prema Jevrejima,¹⁹ ne izgleda ubedljivo. Okupaciona politika u Srbiji i delovanje njenih nosilaca temeljili su se na nacističkom rasističkom konceptu jerarhije nacija u kojoj su Srbi bili pri samom dnu. Pri tome su svom silinom obnovljeni antisrpski stereotipi iz vremena Prvog svetskog rata.²⁰ Iako su osnovni ciljevi Velikonemačkog rajha u odnosu prema Srbima bili praktični (vojni, politički i ekonomski), motivacione i ideološke osnove delovanja nacističke države u svojoj suštini bile su rasističke.

Na evropskom Jugoistoku za germanizaciju su predviđeni jedino delovi Jugoslavije naseljeni Slovencima (Gornja Koruška i Donja Štajerska), što je počelo da se ostvaruje ubrzo posle okupacije aprila 1941.²¹ Kada je reč o Srbima u Srbiji, treba reći da Srbija nije bila obuhvaćena planovima o germanizaciji koji bi predviđali i deportovanje Srba. Ipak, nacistički stručnjaci za geopolitička pitanja izraživali su planove kojima je predviđana i ta mera. U nemačkom Ministarstvu unutrašnjih poslova napravljen je plan o stvaranju „Tvrđave Rajha Beograd“ (Reichsfestung Belgrad), koji je 15. jula 1941. upućen u Ministarstvo inostranih poslova. Bilo je planirano da „Tvrđava Rajha Beograd“ bude preko Podunavlja povezana sa Timoćkom krajinom, Đerdapom i Borskim basenom čime bi Srbi bili potisnuti iz doline Dunava i izbačeni iz Beograda. Pozivanjem na tradicije osvajanja princa Evgenija Savojskog početkom 18. veka, planirano je stvaranje države podunavskih Nemaca koja bi nosila njegovo ime. Ostvarenje ovakvog plana neminovno bi ugrozilo opstanak srpskog naroda i na prostoru koji je, bar nomi-

---

¹⁷ *Билтен. Окружни суд у Београду*, гл. уредник Бранислав Босилковић, Београд 1977, 35.

¹⁸ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd 1979; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 113–114.

¹⁹ M. Messerschmidt, *Rassistische Motivationen*, 340–341.

²⁰ Milan Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Plannovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 47–55, 87–88; Momčilo T. Selesković, *Srbija u nemačkoj javnom mnjenju od 1914. do 1918*, Beograd 1996, passim; Christian Promitzer, *Austrian Images of the Slavs: From the Habsburg Monarchy to National Socialism*, *Годишњак за друштвену историју*, год. VI, св. 3, 1999, 214–219. Videti i: Кристијан Шелцел, *Немачка и Југословени. Од историјске слике непријатеља до реалне мањине*, *Југословенски историјски часопис*, br. 1–2, 1998, 129–130.

²¹ Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana–Beograd 1979, glave I i II.

nalno, ostao srpski. Plan je odslikavao nameru nemačke administracije da stvori snažno uporište na Jugoistoku sa centrom u Beogradu i sa osloncem na veliku nemačku nacionalnu manjinu u Banatu, ali nije prihvaćen.²² Treba imati u vidu da je u Beogradu tokom okupacije stalno rastao broj folksdojčera, tako da je od 11.000 do kraja rata taj broj povećan na 25.000. Oni su bili jedan od oslonaca nemačkog okupacionog aparata i sprovođenja represivnih mera.²³

Napad nacističke Nemačke i njenih saveznika i satelita na Sovjetski Savez 22. juna 1941. bio je znak komunističkom pokretu otpora da započne oružanu borbu. Početak sabotaža, a zatim naglo širenje ustanka u Srbiji u leto i jesen 1941. ponovo su aktualizovali pitanje budućnosti Srba i Srbije. Već tokom jula, a naročito u avgustu 1941. počelo je pooštavanje represivnih mera (javna vešanja, spaljivanje sela, zastrašivanje), a sledile su nove i sve surovije. Njih je pratila snažna propagandna akcija sa nedvosmislenim pretnjama da se u pitanje dovodi i sam opstanak srpskog naroda. U široko publikovanom *Apelu srpskom narodu* od 13. avgusta 1941. Srbi su pozvani da se suprotstave „komunističkim zločincima“, jer „svaki nov slučaj nerada približuje nas mogućnosti da svi budemo sa svoga rođenog tla prognani“.²⁴

Vojnookupacioni organi su već od kraja jula 1941. predlagali veoma široke represivne mere protiv stanovništva na ustaničkim područjima, kao i protiv pojedinih kategorija stanovništva, na osnovu ideoloških i 'rasnih' kriterijuma.

Šef Upravnog štaba Vojnog zapovednika u Srbiji SS-generalmajor Harald Turner predložio je 28. jula 1941. sledeće mere za gušenje otpora: masovna streljanja, iseljavanje i raseljavanje Mačve, kao i likvidiranje inteligencije, nezadovoljnika, Jevreja i Cigana (Roma).²⁵ Gubici u borbi sa ustanicima pružili su mogućnost nemačkim okupacionim snagama da u masovnim streljanjima za odmazdu unište jevrejsko muško stanovništvo, čime su se one uključile u 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' u njegovoj najranijoj fazi. Tok događaja je pokazao da su 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' i rešavanje 'srpskog pitanja' bili veoma usko povezani i da se ne mogu razumeti ako se posmatraju izolovano jedno od drugog.

Od početka jula 1941. usledilo je stvaranje mreže logora u Srbiji, koji su postali osnova za sprovođenje represivne politike. Oni su formirani u Beogradu na Banjici, u Topovskim šupama, krajem 1941. godine i na Beogradskom sajmištu, u Šapcu, Nišu, Petrogradu (Velikom Bečkereku). U njima su internirani svi stvarni i potencijalni, politički i 'rasni' protivnici okupacionog režima. Oni su

---

²² Hans Ulrich Wehler, *Reichfestung Belgrad, Nationalsozialistische 'Raumordnung' in Suedosteuropa, Vierteljahrshefte fuer Zeitgeschichte*, sv. 1, januar 1963, 72–84; M. Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa*, 101–102.

²³ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd 1979, 101–102.

²⁴ *Апел српском народу*, Ново Време, бр. 86, 13. август 1941; *Поводом Апела противу комунистичких саботажа и злочина*, исто.

²⁵ Vojni arhiv (VA), fond Nemačka arhiva (NA), k-41B, f-1, d-12/544–550.

istovremeno bili pogodan rezervoar talaca okupatoru za masovna streljanja tokom jeseni 1941. Od proleća 1942. ti logori su dobili i funkciju distributivnih centara za slanje zatočenika u radne i koncentracione logore.²⁶

Pokušaji da se sve jači otpor u Srbiji uništi policijskim akcijama i zastrašivanjem tokom jula i avgusta 1941. nisu dali rezultate. Bilo je jasno da je potrebno mnogo veće angažovanje oružanih snaga (Vermahta), reorganizacija i ujedinjavanje komande²⁷ i angažovanje dodatnih operativnih jedinica sa drugih područja okupirane Evrope. Sve veće širenje ustanka ugrožavalo je vitalne nemačke interese u Srbiji, time i na celom Jugoistoku, a Berlin je bio spreman da to spreči svim sredstvima.

Uporedo sa sprovođenjem represivnih mera i planiranjem novih, trajali su naponi vojnookupacione uprave da se u borbi protiv ustanika šire angažuju domaće snage. Rukovodioci vojnookupacione uprave su tokom razgovora sa generalom Milanom Nedićem, od koga se tražilo da formira vladu i organizuje borbu protiv ustanika, zapretili merama koje bi vodile potpunom uništenju srpskog naroda. General Dankelman je 27. avgusta 1941. zapretio generalu Nediću da će i ostatak Srbije biti podeljen susedima: Bugarima, Mađarima, Hrvatima da oni skrše ustanak. Pri tome je pokazao kartu na kojoj je ta podela već bila izvršena. Na njoj je stajalo i da će Beograd ostati pod nemačkom upravom i da će, pod imenom *Prinz Eugen Staat*, biti sedište nemačkog vojnog i upravnog aparata na Balkanu. Stanovnicima Beograda namenjena je užasna sudbina: deo stanovnika postaće taoci i kao takvi će biti streljani, deo će biti deportovan u logore, a preostali će jednostavno biti isterani sa teritorije grada.²⁸ Svoje pretnje generalu Nediću Turner je ponovio u javnoj izjavi povodom formiranja „vlade narodnog spasa“. Štampa je prenela njegove reči da oružani napadi na nemačku oružanu silu mogu da izazovu masovnu odmazdu u kojoj može doći do potpunog uništenja srpskog naroda.²⁹

Da li je zaista postojao plan koji je predložen generalu Nediću i da li su javne pretnje o kažnjavanju celog srpskog naroda imale svoju osnovu? Sudeći po dotadašnjem postupanju sa srpskim narodom u Srbiji i, naročito, van nje, takva zastrašujuća pretnja bila je sasvim realna i kao takva je sigurno delovala. Sve se

---

²⁶ Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, revised edition, New York/London 1991, 39–56; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944. godine*, Beograd 1992, 19–32; W. Manoschek, *Serbien ist 'judenfrei'*, passim.

²⁷ Ernest Vishaupt (obradio), „Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942“, *Zbornik NOR-a*, tom XII, knj. 2, Dokumenti Nemačkog Rajha 1942, Beograd 1976, 1002–1009.

²⁸ VA, NA, br. reg. 27/2–5, Saslušanje Haralda Turnera; Станислав Краков, *Генерал Недић*, књ. 1, *На оштрици ножа*, Минхен 1962, 143–144; Венцеслав Глишић, *Услови под којима је Недић пристао да формира српску владу под окупацијом*, Историјски гласник, бр. 1–2, 1993, 144–145.

²⁹ *Задатак нове српске владе. Говор државног саветника г. др. Турнера*, Обнова, бр. 49, 30. август 1941.

to odigravalo u vreme kada je nemačka ratna mašina bila u punom zamahu, omogućavajući ostvarenje planova o 'novom poretku'.

Razvoj događaja narednih meseci pokazao je spremnost nemačkog okupatora u Srbiji da primeni izuzetno oštre represivne mere, među kojima i one o angažovanju vojnih snaga susednih zemalja. Krajem 1941. na nemačko okupaciono područje na jugu Srbije ušle su bugarske jedinice, da bi se kasnije prostor njihovog angažovanja stalno proširivao. Ne može se isključiti pretpostavka da su i Mađarskoj upućeni predlozi za angažovanje trupa u Srbiji.³⁰

U nemačkoj propagandi, za njom i u dirigovanoj srpskoj, stalno su iznošene pretnje da ustanak dovodi u pitanje budućnost celog srpskog naroda.³¹ Istovremeno, celi srpski narod je od svojih suseda optuživan kao glavni neprijatelj „novog poretka“. Takav nezavidan položaj Srba bio je dobrodošao argument hrvatskim, mađarskim i bugarskim vlastima za sprovođenje politike „desrbizacije“ i uništenja srpskog naroda na njihovim okupacionim područjima.³²

U svom naređenju za „ugušenje srpskog ustaničkog pokreta“ od 5. septembra 1941. zapovednik Vermahta na Jugoistoku feldmaršal Vilhelm List tražio je da se zemlja konačno umiri pre zime. Uz ostale mere, naredio je da se preduzmu „**bezobzirne i neodložne mere protiv ustanika**, njihovih pomagača i srodnika (vešanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportovanje rodbine u koncentracione logore itd).“³³ Na osnovu smernica iz ovog naređenja, Vojni zapovednik Srbije je 12. septembra 1941. izdao naređenje „da se pohapse svi aktivni oficiri, podoficiri, svi Jevreji i Cigani, jer svi oni rade protiv Nemaca tajno, kao špijuni i obaveštajci neprijatelja Nemačke“.³⁴

Od početka septembra 1941. okupacione vlasti su posebno bile uznemirene vestima o saradnji dva ustanička pokreta, komunističkog i legitimističkog, s razlogom smatrajući da je to jedan od razloga širenja ustaničkog pokreta. Dodatno uznemirenje i nervozu izazvalo je približavanje 6. septembra, rođendana kralja Petra II Karađorđevića. Nemačka vojnoobaveštajna služba je dobila obaveštenje da je tog datuma planiran zajednički ustanak komunista i četnika, za šta je u gradu na više mesta pripremljeno oružje. Istraga Operativ-

---

³⁰ Tokom agresije aprila 1941. mađarsko vodstvo nije prihvatilo nemački zahtev da uputi trupe na jugoslovenski (srpski) prostor južno od Dunava, odnosno izvan granica sentištvske Mađarske. To se ponovilo marta 1943. kada je od mađarske vlade traženo da uputi u Srbiju 2–3 divizije, kao pomoć nemačkim snagama. – *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. (dalje: *Zbornik NOR*), tom XV, knj. 1, *O učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941–1945*, Beograd–Budimpešta 1986, 53–54, 55–60; Isto, 375–377.

³¹ I u nemačkoj štampi su povodom ustanka u Srbiji početkom novembra 1941. objavljeni članci u kojima se isticalo da zbog toga „dolazi u pitanje cela srpska budućnost“; *Frankfurter Zeitung*, 2. novembar 1941, prema: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 268, nap. 229.

³² M. Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa*, 87–88.

³³ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, Beograd 1949, 390–392.

³⁴ VA, NA, k-41F, f-1, d-9/3318–3319.

ne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti pokazala je da informacija nije tačna.³⁵

U skladu sa namerom okupatora da se u slamanju ustanka što više angažuju domaće srpske snage, na dan kraljevog rođendana, 6. septembra 1941, počelo je formiranje oružanih formacija pod komandom Vlade generala Nedića.³⁶ Ubrzo se pokazalo da je njihov učinak slab, što je generala Nedića dovelo u težak položaj, sličan onom u kojem se nalazio njegov prethodnik Milan Aćimović. Više uspeha u borbi sa partizanima imali su odredi pripadnika pokreta Zbor Dimitrija Ljotića, formirani od sredine septembra iste godine, koji su bili pod Srpskom dobrovoljačkom komandom.³⁷

O upozorenju nemačkih komandanata generalu Nediću da će ustanak u Srbiji ugušiti trupe susednih naroda govori i jedan nemački izvor, ali u karakterističnom kontekstu. Nemački vojni faktori su bili u dilemi u kojoj meri koristiti snage srpske Vlade za razbijanje ustaničkog pokreta zbog mogućnosti da se one okrenu protiv okupatora. Načelnik štaba Vojnopravnog komandanta Srbije pukovnik Grafenhorst smatrao je da je alternativa korišćenju srpskih snaga dozvoliti ulazak snaga susednih naroda, Mađara, Hrvata, Albanaca i Bugara da unište ustanike i uspostave red. Tu odluku je mogao da donese samo Berlin, pri čemu bi nepovoljna posledica bilo izdvajanje Srbije iz nemačke interesne sfere. Srpskoj vladi je stavljeno do znanja da bi okretanje njenih snaga protiv nemačkih okupacionih snaga značilo ulazak jedinica susednih naroda u Srbiju.³⁸

Saradnja dva ustanička pokreta dovela je u pitanje propagandni stereotip korišćen od početka 'krstaškog rata' protiv boljševizma prema kojem su svi ustanici komunisti, odnosno Jevreji ili oruđe u njihovim rukama.³⁹ Zbog drukčijih prilika u Srbiji, u propagandu je uveden standardan antisemitski stereotip o Svetskom Jevrejstvu koji deluje preko obe svoje poluge: komunista, oličenih u partizanima i plutokrata, oličenih u legitimističkim snagama pukovnika Dragoljuba Mihailovića.⁴⁰

U telegramu Vrhovnoj komandi Vermahta 13. septembra 1941. Zapovednik Vermahta na Jugoistoku List je ocenio da mere Vojnog zapovednika Srbije generala Dankelmana nisu sprečile „uznemirujući razvoj opšte situacije“ i da su potrebne „energične mere“. Srpska vlada nije zadovoljila i žandarmerija je nesi-

³⁵ Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond BdS, B-112, Beljajev Nikolaj; *Logor Banjica. Logoraši, Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica*, Beograd 2009, prvi tom, 110, red. br. 739, Beljajev Nikolajev.

³⁶ E. Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta*, 1007; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011, 48–52, 62–82.

³⁷ Б. Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 62–82.

³⁸ E. Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta*, 1011.

³⁹ Walter Manoschek, „*Wo der Partizan ist, ist die Jude, und wo der Jude ist, ist der Partizan*“. *Die Wehrmacht und die Shoah*, u: Gerhard Paul (hrsg.), *Die Toeter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Goettingen 2002, 170.

⁴⁰ М. Кољанин, *Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србију*, 116–117.

gurna. List je tvrdio da general Dankelman pogrešno naziva ustanike 'komunistima' i da je uspostavljena veza ustanika sa četnicima. Predlagao je da se za uspostavljanje „bezuslovnog autoriteta“ okupacionih snaga u jednim rukama koncentrišu komandovanje trupama i sva izvršna vlast. Kao „naročito povoljnu ličnost“ za ovaj zadatak List je predložio pešadijskog generala Franca Bemea, „koji je ujedno i odličan poznavalac prilika na Balkanu“. Za ostvarenje ciljeva planirane vojne akcije, predlagao je hitno angažovanje jedne operativne divizije pojačane tenkovima.⁴¹

Još eksplicitnije ocene o saradnji „komunističkih i nacionalnih bandi“ iznete su i u izveštaju načelnika štaba Vojnog zapovednika Srbije Grafenhorsta 16. septembra 1941, prema kojem se „obe vrste bandi“ na području zapadne Srbije aktivno i delimično združene bore protiv nemačke oružane sile.⁴²

Saradnja dva ustanička pokreta ojačala je uverenje Berlina da gušenje ustaničkog pokreta treba sprovesti represalijama nad najširim slojevima srpskog naroda. Naređenjem od 16. septembra 1941. Hitler je naložio feldmaršalu Listu gušenje ustaničkog pokreta na Jugoistoku, tražeći da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije, objekti ratne privrede i da se na duže vreme uspostavi poređak. Hitler je celokupnu vlast u Srbiji poverio generalu Bemeu. Kao i nemački vođa, ovaj austrijski Nemač je bio ispunjen osvetničkom mržnjom prema Srbima zbog poraza u Prvom svetskom ratu i gubitaka u borbi sa ustanicima. Pokazalo se da je on bio prava ličnost za takav zadatak i da je dobio na raspolaganje jedinice spremne da ih sprovedu. Nemački oficirski kadar i posadne trupe, kao i 342. pešadijska divizija dovedena u Srbiju, većim delom su se sastojali od austrijskih Nemaca.⁴³

Istog dana, 16. septembra 1941, u ime vođe, načelnik štaba Vrhovne komande Vermahta feldmaršal Vilhelm Kajtel je naredio da se „za suzbijanje tog opšteg komunističkog ustaničkog pokreta“ svuda primene „najoštrije mere“. Za postizanje tog cilja, Kajtel je izdao sledeće smernice: „**Svaki akt** uperen protiv nemačke okupacione vojne sile, bez obzira na bliže okolnosti pojedinih slučajeva, mora se svesti na to da je komunističkog porekla (...) Pri tome imati u vidu da jedan čovečiji život u dotičnim zemljama često ne vredi ništa i da se zastrašujuće dejstvo može postići samo neobičnom svirepošću. **Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo, da odgovara smrtna kazna 50–100 komunista.**“⁴⁴

Kajtel je, očigledno, ostao pri dogmi da je reč o komunističkom ustanku, iako je raspolagao izveštajima da se protiv Nemaca bore i komunistički i legiti-

⁴¹ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, 422–423.

⁴² Isto, 433–435.

⁴³ Isto, 427–428; *Saopštenja o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1947; Walter Manoschek, *Gehst mit juden erschossen? Die Vernichtung der Juden in Serbien*, Hannes Heer/Klaus Naumann (hrsg.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, Hamburg 1995, 43.

⁴⁴ Isto, 431–432.

mistički ustanici. Izjednačavajući ustanike i komuniste, on je upotrebio nacistički ideološki stereotip koji je imao i svoju rasističku konotaciju. Ipak, Kajtel je 28. septembra 1941. proširio spisak kategorija političkih protivnika nacionalsocijalizma koje treba uhapsiti kao taoce. Osim komunista, to su bili i taoци iz nacionalističkih i građansko-demokratskih krugova koje je trebalo streljati zavisno od političke grupe kojoj pripada počinitelj napada na Vermaht.⁴⁵

Dolazak generala Bemea u Srbiju 19. septembra 1941. označio je početak krupnijih vojnih operacija protiv naraslih ustaničkih snaga i početak masovne represije protiv stanovništva celih područja u Srbiji. Pred početak kaznene ekspedicije generala Bemea, Vlada generala Nedića je suočena sa onim šta predstoji. Prema jednom svedočenju, Turner je 17. septembra 1941. pokazao Nediću Kajtelovo naređenje o streljanju 100 (50) talaca za jednog poginulog (ranjenog) nemačkog vojnika i rekao mu da će u samom Beogradu biti preduzeta masovna odmazda nad stanovništvom. Hapšenjem i deportovanjem biće obuhvaćeno 50.000 građana, među njima predstavnici javnog života, intelektualci anglofilni, levičari. Nedić je odgovorio da te mere počnu sa vladom jer će one izazvati opšti ustanak u Srbiji i na Balkanu, što Moskva upravo i želi. Nedić je time, prema ovom svedočenju, uspeo da otkloni ovu pretnju.⁴⁶ Do ovog susreta i novih Turnerovih pretnji Nediću verovatno je došlo, ali je daleko od istine da je Nedić uspeo da spreči njihovo sprovođenje. Dogodilo se upravo suprotno.

Turner je 21. septembra 1941. uputio generalu Bemeu referat u kojem je predložio ukidanje Nedićeve Vlade i niz širokih represivnih mera kako prema stanovništvu na ustaničkim područjima, tako i u prestonici. Predlagao je da u luku Save i Drine kaznu iskusi „celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci“, i da se izvrši „potpuna evakuacija stanovništva“. U Beogradu treba izvršiti velika hapšenja „nepouzdatih elemenata iz redova inteligencije“, koje treba „bezobzirno pozatvarati i likvidirati u datom momentu, zatim hapšenje svih aktivnih oficira i podoficira osim onih koji su se odmah stavili na raspoloženje Nedićevoj vladi“. Predlagao je i da se izvrši „u pooštrenom obliku hapšenje svih Jevreja koje je već u toku, a jednovremeno i hapšenje Cigana.“⁴⁷

Tok „kaznene ekspedicije“ u Srbiji u jesen 1941. pokazao je da je general Beme prihvatio politiku gušenja ustanka najoštrijim merama i da ju je u skladu sa svojim ovlašćenjima izuzetno radikalizovao. Naređenja Bemea o pravcu vojnih operacija i o postupanju sa stanovništvom oslanjaju se na naređenja feldmaršala Lista i generala Badera, kao i, u najvećoj meri, na pomenuti referat Turnera od 21. septembra 1941. Istog dana Beme je izdao naređenje „za čišćenje luka Save“ kojim je predviđeno kažnjavanje celokupnog stanovništva ustaničkih područja. Za „bezuslovno slamanje otpora“ naredio je uništenje svih lica koja učestvuju u borbi u bilo kom vidu, spaljivanje naselja u blizini borbi, interniranje

⁴⁵ VA, NA, K-41B, br. p. 8/1-350; В. Глишић, *Терор и злочини*, 56.

⁴⁶ С. Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 1, 170.

⁴⁷ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 447-448.

celokupnog muškog stanovništva od 15 do 60 godina, korišćenje celokupnog ženskog stanovništva za prinudne radove, potiskivanje ostalog stanovništva ka ustaničkom području na planini Cer, spaljivanje naselja i „prikupljanje“ (pljačku) sve stoke.⁴⁸

U skladu sa već usvojenom politikom vojnookupacione uprave, Bemeova radikalizovana represivna politika obuhvatila je i celokupno muško jevrejsko stanovništvo u Srbiji. Od početka oktobra 1941. Beme je naređivao da za sve veće nemačke gubitke u borbi sa ustanicima kao taoce treba prvenstveno streljati „Jevreje i komuniste“. Zbog pogibije 21 nemačkog vojnika, 4. oktobra 1941. naredio je da se strelja 2.100 zatvorenika „iz koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti)“. Naređenjem generala Bemea od 10. oktobra 1941. date su smernice za celokupnu represivnu politiku u Srbiji: „Munjevitim akcijama treba u svim garnizonima u Srbiji pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvestan broj nacionalističkih ili **demokratski** nastrojenih stanovnika.“ Zatim je ponovljena užasna srazmera o streljanju 100 (50) talaca za ubijenog (ranjenog) nemačkog vojnika ili folksdojčera.⁴⁹

U duhu Bemeovih naređenja i drugi nemački komandanti iznosili su predloge o masovnim represalijama. Komandant 717. divizije general Hinghofer je predlagao generalu Bemeu plan borbe protiv „ustanika i bandi“ po kome je trebalo primeniti „balkanske običaje“. On je tražio „**hvtanje mladih ljudi** koji po gradovima i selima besposleni lutaju“ i njihovo zatvaranje u koncentracioni logor. Tražio je da se u propagandnom delovanju naglašava i sledeće: „Od sada će imati ceo srpski narod da do kraja oseti velikonemačku moć. Samo od držanja svih Srba sad zavisi da li će postojati u budućnosti Srbija ili ne. d) Pri ponavljanju dela sabotaze i tome slično, pripretili primenom **drakonskih** mera, istaći da se ceo srpski narod smatra saučesnikom.“⁵⁰

Naređenja generala Bemea bila su osnova za izuzetno surove represivne mere, naročito tokom oktobra 1941. kada je u masovnim streljanjima ubijeno oko 10.000 ljudi. Najveći zločini su izvršeni u Dragincu, Kraljevu i Kragujevcu i oni su izazvali i najveći užasavajući efekat.⁵¹ Nemački komandanti su tada uvideli i negativne privredne i političke efekte ovako masovnog neselektivnog ubijanja srpskog stanovništva,⁵² ali to nije zaustavilo talas represije. U noći 4/5. novembra 1941. uhapšeno je 169 intelektualaca, velikim delom profesora Beogradskog univerziteta. Oni su kao taoči zatočeni u logoru na Banjici.⁵³ Ovo je moglo da se

⁴⁸ Isto, 450–451.

⁴⁹ Isto, 502.

⁵⁰ Isto, 505.

⁵¹ Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007; Силвија Крејаковић, *У спомен на жртве немачког злочина у Краљеву октобра 1941*, Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Зборник радова, Београд 2009, 249–281.

⁵² В. Глишић, *Терор и злочини*, 63–69.

⁵³ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 594–595.

protumači kao početak uništenja srpskog intelektualnog sloja, što je bila jedna od glavnih mera „polonizacije“.

Uporedo sa streljanjima, za gušenje ustanka bilo je predviđeno i masovno interniranje ustanika i stanovništva sa ustaničkog područja. Ova mera trebalo je pre svega da pogodi stanovništvo sa prostora Mačve, Jadra i Pocerine. Tu je ustanak imao najveće razmere, tu su se zajednički borile partizanske i četničke (pukovnika Mihailovića) jedinice, a na ovom prostoru se, prema saznanjima okupatora, nalazilo i vođstvo ustanika. U *Naređenju za čišćenje luka Save zapadno od Šapca i za opkoljavanje planine Cer* od 18. septembra 1941. general Bader je, uz ostale surove mere, predvideo i hapšenje svih muškaraca starijih od 14 godina i njihovo odvođenje u „koncentracioni logor, koji će obrazovati divizija i tamo ih čuvati“.⁵⁴ Ovo naređenje je poslužilo generalu Bemeu kao osnova da 21. septembra 1941. izda *Naređenje za čišćenje luka Save*. Po njemu je celokupno muško stanovništvo od 15 do 60 godina trebalo uputiti u „sabirne logore za zarobljenike“ koje će urediti novopridošla 342. pešadijska divizija. Naređeno je da se zarobljenici otpreme „u naročite koncentracione logore severno od Save, koje će ustrojiti Vojni zapovednik Srbije“.

Posle dva dana, 23. septembra, general Beme je izdao naređenje 342. diviziji za „evakuaciju Šapca“ po kome će svi pohapšeni Šapčani biti prebačeni u „koncentracioni logor koji će divizija podići severno od Save“.⁵⁵ Toga dana počelo je interniranje svih muškaraca iz Šapca, njih oko 5.000, koji su 26. septembra 1941. u „Krvavom maršu“ oterani u improvizovan logor pod vedrim nebom u sremskom selu Jarak, na teritoriji NDH. Ovaj logor je uredila 342. divizija, mada je kasnije o njemu trebalo da brine Vojni zapovednik Srbije, odnosno Turner.⁵⁶

Pokazalo se da logor u Jarku ne može da posluži za planirano masovno interniranje ustanika i stanovništva. Stoga su zatočenici 30. septembra 1941. prebačeni u novi improvizovani „Prolazni logor Šabac“ u vojnim kasarnama na Senjaku. Tokom oktobra 1941. u ovom logoru internirano je preko 20.000 ljudi iz ustaničkih područja. General Beme je predlagao feldmaršalu Listu da se svi zatočenici logora u Šapcu deportuju u Nemačku. List je to odbio i tražio je da se izvrši razvrstavanje zatočenika: za koga se dokaže da se borio biće streljan, sumnjivi će se zadržati kao taoci za streljanja, a ostali će se pustiti.⁵⁷

Odbijanje feldmaršala Lista da se više hiljada zarobljenih deportuje u Rajh svakako je podstaklo generala Bemea da rešenje za interniranje velikog broja ljudi ponovo potraži u izgradnji jednog koncentracionog logora u samoj Srbiji. U štabu generala Bemea je 6. oktobra 1941. određeno da novi logor bude izgra-

⁵⁴ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 439.

⁵⁵ Isto, 450–451, 454–455. Već sutradan, 24. septembra, Beme je izvestio Lista da se Šabac „raseljava“; isto, 458.

⁵⁶ Isto, 461–462.

⁵⁷ C. R. Browning, *Fateful Months*, 47–48. Puštanje hiljada zatočenika iz logora u Šapcu izazvalo je nezadovoljstvo komandanta 342. divizije generala Hinghofera, koji je smatrao da će ustanički pokret biti bitno olakšan posle odlaska divizije; *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 537–538.

đen kraj sela Zasavice uz reku Savu u blizini Mačvanske Mitrovice gde će 12. i 13. oktobra 1941. biti vršena masovna streljanja Jevreja i Roma. Novi logor je trebalo da zahvata prostor dužine 12 i širine 3,5 kilometara.⁵⁸ Ovako velika površina namenjena novom logoru govori o nameri da se u njemu internira izuzetno veliki broj ljudi.

Više podataka o novom logoru može da se nađe u izveštaju Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti upućenom centrali u Berlin 9. oktobra 1941. Predviđeno je da Organizacija Tot „u luku Save kod Mitrovice“ podigne „jedan sabirni logor (...) po uzoru na nemačke koncentracione logore“. Taj logor će u prvo vreme imati kapacitet za 50.000 ljudi, koji se može povećati na 500.000 (...) Uprava logora je u rukama Operativne grupe Policije bezbednosti i službe bezbednosti“.⁵⁹ Uočljivo je da se u izveštaju navodi da je logor već pod komandom glavne policijske ustanove u Srbiji i da se više ne pominje nadležnost Turnerovog štaba. S obzirom na to da se radilo o koncentracionom logoru, to je i razumljivo.

Navedeni brojevi o interniranju zatočenika planiranog koncentracionog logora govore o tome da je postojala procena da je došlo vreme za ostvarenje pretnji o masovnom kolektivnom kažnjavanju srpskog naroda i u Srbiji. I Turner je u razgovoru sa generalom Nedićem pominjao da predstoji interniranje 50.000 građana, brojka koja se pominje i u navedenom policijskom izveštaju. Tog oktobra 1941. na više masovnih stratišta streljane su hiljade ljudi, razarani su celi krajevi, internirane su na desetine hiljada ljudi. Sve to pokazuje da nemačko komandovanje svakako ne bi prezalo ni od stvaranja jednog tako velikog logora i masovnog interniranja stanovništva u njemu.

Pokazalo se da izgradnja novog logora u Zasavici nije moguća zbog dugotrajne kiše koja je pretvorila zemljište u močvaru. Zbog toga je general Beme 28. oktobra 1941. naredio da se radovi obustave i da se za potrebe planiranog logora upotrebe izložbeni paviljoni Beogradskog sajma.⁶⁰

Sredinom oktobra 1941. između nemačkih okupacionih faktora u Beogradu i njihovih centralnih ustanova iz Berlina postignut je dogovor o 'rešavanju jevrejskog pitanja'. Zaključeno je da se streljaju i preostali jevrejski i romski muškarci u odmazdama, a da se njihove porodice interniraju, kako se navodi, „na srpskom ostrvu Mitrovica“. Tu je trebalo izgraditi dva logora: jedan za Jevreje i Rome, odnosno porodice ubijenih muškaraca, i drugi za „50.000 srpskih talaca“.⁶¹ Pominjanje logora za srpske taoce pokazuje da je predmet ovog savetova-

---

⁵⁸ Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der juidische 'Kladovo-Transport' auf dem Weg nach Palaestina 1939–42*, Wien 1993, 223–224.

⁵⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 489–499; isto, tom XII, knj. 1, 486–487.

⁶⁰ VA, NA, k-44X, f-1, d-7/55, Auszug aus dem Kriegstagebuch des Generalkommando XVIII (Geb.), A. K. (18.941–8.12.41).

⁶¹ C. R. Browning, *Fateful Months*, 51–52; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, 231–232; VA, NA, mf. London, p-1, c-297 105 do 297108, Rademaherov izveštaj o putu u Beograd.

nja bila ne samo sudbina preostalih Jevreja i Roma u Srbiji, nego i da je na njemu prihvaćena ideja o izgradnji velikog logora za „srpske taoce“. Očigledno, radilo se o planiranom logoru u kome je trebalo da bude internirano prvo 50.000, a zatim 500.000 srpskih zatočenika. Nema podataka o tome da su u Zasavici građena dva logora, a i ta lokacija se ubrzo pokazala kao nepogodna.

Naređenje štaba generala Bemea od 5. decembra 1941. pokazuje da su planovi o iseljavanju određenih kategorija neprijatelja odloženi, a da se još uvek „proučava pitanje iseljavanja žena i dece ustanika i ostalih nepouzdanih elemenata. Izgleda da nije celishodno da ovi ljudi ostanu u Srbiji južno od Dunava. Preseeljavanju u Banat stoje zasad na putu još poteškoće oko zbrinjavanja, snabdevanja i čuvanja“.⁶² Možemo da pretpostavimo da bi ovi zatočnici služili kao radna snaga na imanjima domaćih Nemaca ili da bi im Banat bio prolazna stanica za upućivanje u druge logore.

Iako za ostvarivanje ovako krupnih planova nisu postojali uslovi, samo njihovo postojanje pokazuje da se nemačka vojnookupaciona uprava nije odricala od najoštrijih mera protiv srpskog stanovništva. Mada se, verovatno, ne radi o nekom konzistentnom planu, ove mere mogu da se uporede sa onim što je bilo predviđeno „Opštim planom Istok“. Masovne represalije tokom leta i jeseni 1941. davale su uverljivost više puta izrečenim i obznanjenim pretnjama da će nemačka odmazda zbog ustanka pogoditi celokupan srpski narod.

Vesti o zločinima u Jugoslaviji, posebno nad srpskim narodom, dospele su do zapadne javnosti ubrzo posle Aprilskog rata. Jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu je već od početka maja 1941. počela da prikuplja podatke o tim zločinima i da obaveštava savezničke vlade i javnosti o njima.⁶³ U vreme nemačke „kaznene ekspedicije“ u Srbiji tokom jeseni 1941. sve učestalije su bile vesti o masovnim zločinima Vermahta. Iz raznih izvora do Jugoslovenske vlade su stizale vesti o novim, još oštrijim represivnim merama nemačkog okupatora protiv srpskog naroda, među njima i onim koje treba da pogode celokupan srpski narod. Inženjer Branko Šain-Miletić uputio je 14. decembra 1941. iz Lisabona Vladi izveštaj o stanju u Jugoslaviji u kojem je naveo i sledeće: „Po Beogradu se pronose vesti iz nemačkih krugova, da će Nemci da rasele sve Srbe u Sibir i u oktobru mesecu spominjao se čak i mesec januar kao početak tog raseljavanja.“⁶⁴

Među vestima koje su stizale do Vlade veliko uznemirenje izazvala je pretnja da će nemačka odmazda zbog masovnog ustanka posebno teško pogoditi Beograd. Jugoslovenska prestonica je i za saveznike i za okupatora nesumnjivo imala značenje snažnog simbola. Ovako užasna pretnja je izgledala sasvim realna u vreme kada su neprekidno stizale vesti o masovnim zločinima nemačkog oku-

---

⁶² *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 624–625. – U naređenju je najavljeno i hapšenje 1.200 aktivnih oficira u Beogradu i njihovo prebacivanje u zarobljenički logor u Nemačku što je Turner već ranije predlagao. Do toga je uskoro i došlo.

⁶³ Milan Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, Istorija 20. veka, br. 2, 1998, 87–102.

⁶⁴ AJ, 103–27–177, str. 10.

patora, posebno u Srbiji. Na brzo reagovanje Vlade je sigurno uticala i verodostojnost izvora iz kojeg je vest potekla.

Nemački poslanik u Bukureštu Herman Nojbaheer je izjavio jednom strancu sledeće: „To što ste za vreme bombardovanja Beograda preživeli nije ništa prema onome što će tek biti. Mi smo rešili da uništimo Beograd. Vojska će opkoliti grad, za četiri sata biće ostavljen da ga tuku artiljerija i štuke, a ako neko pokuša pobeći biće ubijen od trupa koje opkoljavaju grad.“ Ove reči stigle su do specijalnog izaslanika Jugoslovenske vlade u Carigradu Jovana Đonovića, koji je o tome 21. novembra 1941. poslao telegram predsedniku vlade Simoviću u London. Simović je odmah zatražio da se preduzme hitna intervencija kod engleskog ministarstva inostranih poslova i papskog nuncija u Londonu, kao i kod predsednika Ruzvelta u Vašingtonu.⁶⁵ Vlada je 23. novembra 1941. uputila pisma britanskom ministru Idnu, poslaniku u Vašingtonu Fotiću i poslanstvu pri Svetoj Stolici sa molbom da se učine koraci radi sprečavanja ovog varvarstva.⁶⁶

Američka vlada je brzo delovala; krajem novembra 1941. Stejt department je uputio zahtev poslaniku pri Svetoj Stolici Haroldu Titmanu da se kod pape Pija XII obavesti o zabrinjavajućim glasovima da nemačke trupe nameravaju da unište Beograd. Američka diplomatija je bila obaveštena iz jugoslovenskih zvaničnih izvora da se nemačke diplomate spremaju da topovima opkole Beograd i sravne ga sa zemljom, kao što su to već učinile u Šapcu. Kao povod navedena je aktivnost četničkih snaga.⁶⁷

Kraljevska vlada je nastojala da uzbuni i javno mnjenje pa je general Simović dao izjavu za štampu koju je prenelo više listova.⁶⁸ Tim povodom izjavu je dao i sekretar predsednika Ruzvelta, Stiven Erli. Sledila je izjava Bele kuće da ni tako strašna pretnja o osveti „protiv bespomoćnog gradskog stanovništva (...) neće zaustaviti četnike, niti će prisiliti na predaju njihove drugove po oružju“. Ova izjava, koju je preneo najveći američki list u svom uvodniku, završava se rečima: „Pobedena Srbija još ratuje“.⁶⁹

Da li je reagovanje zapadne javnosti i posebno Sjedinjenih Država, sa kojima Nemačka još uvek nije bila u ratu, delovalo na ublažavanje nemačke represivne politike u Srbiji? U ostvarenju svojih ključnih ciljeva Velikonemački rajh se nije mnogo obazirao na javno mnjenje savezničkih zemalja, ali ga nije ni ignorisao. I prvi veliki poraz Vermahta pod Moskvom početkom decembra 1941. mogao je da sugerise da osim gole sile ciljevi mogu da se ostvaruju i na drugi na-

⁶⁵ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret*, 268, nap. 228.

⁶⁶ AJ, fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (oznaka fonda: 103), 114–425, Ministarstvo inostranih poslova, Predsedništvu Ministarskog saveta – Vojnom kabinetu, London, 24. novembar 1941.

⁶⁷ Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд – Бања Лука 1998, 27.

⁶⁸ *Daily Mail*, London, 24. novembar 1941; *La Patrie*, Kairo, 26. novembar 1941; prema: Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941–1945*, tom I, Beograd 1983, 304–305; AJ, 103–141–496, *La Tribune Juive*, Kairo, 26. i 27. novembar 1941.

⁶⁹ *The New York Times*, Njujork, 27. novembar 1941, prema: Slobodan Nešović, *Svet o nama*, 305.

čin. Svakako nije slučajno što je vest o planiranom razaranju Beograda potekla od poslanika Nojbahera, koji je u rešavanju problema na Jugoistoku prednost davao političkim sredstvima. U svakom slučaju, jasno je da su okupacioni faktori posle slamanja ustanka ublažili represivnu politiku što se videlo i u odlaganju planova o masovnom interniranju i deportovanju, dok je užasna kvota o streljanju talaca krajem 1941. godine prepolovljena.⁷⁰

Ustanak u Srbiji u jesen 1941. ponovo je, bez sumnje, aktuelizovao pitanje mesta Srba u „novom poretku“. Pretnje i glasovi o merama koje će dovesti u pitanje i sam opstanak srpskog naroda u Srbiji, bile su izraz jednog generalno negativnog stava prema Srbima u politici Velikonemačkog rajha čiji rezultat su bili planovi za rešenje 'srpskog pitanja'. Iako je plan o „Tvrđavi Rajha Beograd“ napušten, stručnjaci za Jugoistok su predlagali nove slične planove. Jedna takva grupa stručnjaka iz Beča je krajem 1941. godine uputila nemačkom Ministarstvu inostranih poslova dokument pod naslovom *Novi poredak Jugoistočne Evrope*. U njemu je „srpski problem“ predstavljen kao ključno pitanje bezbednosti celog prostora. Na osnovu kriterijuma odanosti nemačkoj politici, ocenjeno je da Srbi ne treba da imaju nezavisnu državu. Preporučeno je da se obodne srpske oblasti pripoje susednim državama i Srbi istisnu sa obale Dunava, pri čemu „ni preseljavanje u većoj meri neće biti zaobiđeno“. Kao i u drugim nemačkim planovima, istaknutu ulogu u izgradnji poretka trebalo je da dobiju folksdojčeri, „faktor sigurnosti i kulture najvišeg ranga“.⁷¹ Pretnja o podeli Srbije među susedima je dobila na uverljivosti posle ulaska bugarske vojske u južni deo Srbije krajem 1941. godine.

Da li su početkom 1942. godine ponovo aktuelizovani planovi o stvaranju neke države podunavskih Nemaca što bi praktično značilo uništenje bilo kakve Srbije? Krajem marta 1942. opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu Feliks Bencler javio je da je general Nedić obavesthen od Italijana kako postoji nemačka namera o stvaranju „jedne nemačke dunavske države od delova Srbije, Srema, Bačke i Banata“.⁷² Ove vesti verovatno nisu bile bez osnova i mogu da se povežu sa dolaskom SS-generalu Augusta Majsnera u Srbiju krajem januara 1942. U njegovim rukama koncentrisane su sve policijske službe u Srbiji, a njegovo nadležstvo je direktno podređeno Hajnrihu Himleru u Berlinu. Majsner, još jedan austrijski Nemaac u Srbiji, bio je poznat po ekstremno antisrpskim stavovima, a u njegov delokrug je spadala i briga o jačanju nemačke nacionalne manjine.

---

⁷⁰ Prema naređenju generala Badera od 20. decembra 1941. streljanja za odmazdu će se nastaviti, a razlikovao je tri grupe zarobljenika. U prvoj su bili „zarobljenici za odmazdu“ koje je definisao kao „lica koja su, na osnovu njihovog ubedenja ili držanja određena za odmazdu za nemačke živote, na primer komunisti uhvaćeni bez oružja, Cigani Jevreji, zločinci i sl.“; *Zbornik NOR*, tom XII, knj. 1, 803. – Novim naređenjem od 22. decembra 1941. general Bader je odredio da se, počev od 5. decembra, za poginulog nemačkog vojnika ili folksdojčera strelja 50, a za ranjenog 25 „zarobljenika za odmazdu“. – Isto, 804.

⁷¹ M. Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa*, 58–60.

⁷² Isto, 104.

Stavovi i namere generala Majnsnera mogli su da se osete u Srbiji i posebno Beogradu ubrzo po njegovom dolasku. Bugarski general Stančev je posle razgovora sa Majnsnerom zabeležio da on namerava da uvede kolektivnu odgovornost u Beogradu. „U toku ovih dana Gestapo sprema masovna hapšenja od 5 do 6.000 ljudi i to samo iz Beograda (...) Nemci otvoreno sada iznose tezu da Beograd nije srpska varoš i da Srbima ne pripada po samim načelima životnog prostora, na koji nemaju uticaja istorijski argumenti.“⁷³ Iako bi Majnsnerovim željama svakako najviše odgovaralo ostvarenje plana o „Tvrđavi Rajha Beograd“, njegov dolazak je označio početak jednog drukčijeg, suprotnog procesa. U skladu sa planovima o germanizaciji delova Poljske odakle je proterano ili uništeno poljsko i jevrejsko stanovništvo, početkom 1942. počelo je preseljavanje folksdojčera iz Srbije, a zatim i iz nekih drugih jugoslovenskih oblasti.⁷⁴

Prema pojedinim izvorima, i u nemačkim planovima o posleratnom uređenju Evrope bile su predviđene mere prema srpskom narodu koje bi mu donele delimično ili potpuno uništenje. Prilikom razgovora sa hrvatskim poslanikom u Berlinu Milom Budakom, 23. marta 1942, nemački ministar finansija Šverin fon Krosik pokrenuo je pitanje budućeg uređenja Evrope. Pri tome je pomenuo i mogućnost „nove velike seobe naroda“, odnosno preseljenje „onih koji se ne mogu uživjeti u novi poredak (Česi, Srbi, Poljaci)“.⁷⁵

Nemački ministar nije bez razloga izneo hrvatskom poslaniku ovakve planove, koji su mogli samo da ga obraduju. Ustaška NDH je bila nepomirljiv protivnik kako Srba u svojoj državi, tako i svih Srba, i protivila se postojanju bilo kakve srpske države. To se videlo već posle obrazovanja Vlade generala Nedića što je izazvalo veliko uznemirenje i proteste u Zagrebu.⁷⁶

Verovatno je upravo stvaranje „vlade narodnog spasa“ u Beogradu iniciralo diplomatsku akciju ustaške vlade kod svog nemačkog pokrovitelja. O njoj saznajemo nešto više iz dopisa koji je hrvatski ministar inostranih poslova Mladen Lorković u leto 1942. uputio jednom diplomatskom predstavniku ustaške države. Tu je navedeno i sledeće: „Hrvatska država ne može postojati ako u njoj živi 1.800.000 Srba, i ako mi za leđima imademo snažnu srpsku državu (...) mi stoga nastojimo da nestane Srba iz naših zemalja i u tom pravcu je već mnogo učinjeno. (...) No mi mislimo i na pitanje srpske države preko Drine. Ni to ne može ostati. I stoga sam ja još prošle godine stupio u službene pregovore s predstavnicima Rajha, kod kojih sam naišao na puno razumijevanje, pa je odlučeno da će, nakon pobjede, Srbi biti iseljeni u Sibiriju“.⁷⁷

⁷³ Citat prema: В. Глишић, *Терор и злочини*, 72.

⁷⁴ М. Ристовић, *Немачки 'нови поредак' и Југоistočna Европа*, 88–89.

⁷⁵ Исто, 89.

⁷⁶ Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, Београд 1994, 177.

⁷⁷ Citat prema: Slavko Odić, *Ustaški pokret i Katolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Srednja Bosna u NOB, Beograd 1976, 269. Videti i: Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 90.

Krajem 1941. nemački komandanti su smatrali da je poraz ustanika samo privremen i da će proleće doneti obnavljanje ustanka. Prema oceni generala Badera od 20. decembra 1941, Mihailovičeva grupa je razbijena, komunistički pokret je u opadanju, „ali još nije ugušen. (...) Sa nastupanjem toplijih dana mora da se računa sa ponovnim oživljavanjem nemira i ustaničke delatnosti (...)“.⁷⁸ Tokom marta 1942. došlo je do promene u odnosu nemačkih nadležnih komandi prema ustanicima. Zbog sve veće gladi za radnom snagom, u drugoj polovini marta 1942. izdata su naređenja da ne treba streljati sve zarobljene ustanike nego ih treba koristiti u logorima u „nemačkim interesnim područjima“. Predviđeno je da će kao koncentracioni logori za prikupljanje i dalje upućivanje ustanika poslužiti logori u Šapcu, Beogradu (logor na Banjici) i Nišu, „a kasnije i logor u Zemunu“.⁷⁹ Istovremeno, planirana je i velika nemačko-italijansko-hrvatska vojna operacija protiv ustanika u istočnoj Bosni (operacija „Trio“) tako da se i sa tog područja očekivao veliki broj zarobljenika. Do 10. maja 1942. ubijeni su svi jevrejski zatočenici logora u Zemunu (na Beogradskom sajmištu), čime je okončano 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' u Srbiji. Pod novim imenom, logor na Beogradskom sajmištu je postao centralni nemački logor na evropskom Jugoistoku za interniranje zarobljenih pripadnika pokreta otpora i radno sposobnog stanovništva sa ustaničkih područja, koji su odatle upućivani u koncentracione i radne logore u Trećem rajhu i okupiranim zemljama.⁸⁰

I pored stalnih bojazni nemačkih komandanata da u proleće 1942. može doći do novog rasplamsavanja ustanka u Srbiji, to se nije dogodilo. To je uticalo na relativno smirivanje i sređivanje prilika u Srbiji, mada nije značajnije delovalo na njen opšti položaj. Iako mesto Srbije u 'novom poretku' nikada nije do kraja definisano, ono je prvih meseci 1942. dobilo oblik koji je uglavnom ostao do kraja nemačke okupacije. Dolaskom višeg vođe SS-a i policije Augusta Majsnera krajem januara 1942, usledila je promena u nemačkoj vojnookupacionoj upravi u Srbiji. Njime je označen početak dominacije policijsko-bezbednosnog faktora, čime je napuštena Turnerova koncepcija srpske uprave pod nemačkom kontrolom. Stvoren je krut režim neposredne i pune nemačke kontrole. Izvršena je reorganizacija srpske policije i oružanih jedinica formiranjem Srpske državne straže početkom marta 1942. To je, inače, bio jedan od zadataka koji je Majsner dobio od Hitlera.⁸¹

Slika o statusu Srbije može da se stekne i na osnovu *Sporazuma o imovinsko-pravnom razdvajanju bivše jugoslovenske države* zaključenog 22. jula 1942. u Berlinu. Kako je određeno da su „države sticateljke“ Nemački Rajh, Italija (uključivo Albanija i Crna Gora), Mađarska, Bugarska, Hrvatska i Srbija (ko-

⁷⁸ *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, 799.

⁷⁹ VA, NA, κ-27/II, φ-4, д-19; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 107–111.

⁸⁰ M. Koljanin, *n. d.*, 128.

⁸¹ M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1, 286–292; Б. Б. Димитријевић, *Војска Хедушеве Србије*, 155–160.

ju zastupa nemačka vlada), sporazum su potpisali predstavnici nemačke, italijanske, bugarske, hrvatske i mađarske vlade.⁸²

Relativno stabilizovana okupacija omogućila je nemačkim komandantima da svoje reorganizovane divizije prebace iz Srbije u srpske krajeve NDH, gde je partizanska borba bila u stalnom usponu. Ovakva situacija je doprinela smanjenju nemačkih represalija u Srbiji, naročito posle kapitulacije Italije i početka misije specijalnog opunomoćenika za Jugoistok Hermana Nojbahera krajem leta 1943.⁸³ Posle 1942. izvori ne govore ništa o radikalnom rešenju „srpskog pitanja“ na način kako se planiralo i delimično realizovalo 1941. godine. Pokušaj Nojbahera da osnaži srpski faktor na Jugoistoku bio je osuđen na neuspeh suočen sa generalnim Hitlerovim stavom o mestu Srba u 'novom poretku' zasnovanom na ideološkim projekcijama, ali i realnim političkim procenama.

---

⁸² *Објава о Споразуму о имовинско-правном раздвајању бивше југословенске државе и неким другим финансијским питањима која су с тиме у вези од 12. маја 1943, Службене новине, бр. 83, Београд, 22. октобар 1943, 1–12. Posle ratifikovanja od Nemačke, Mađarske, Bugarske, Italije i Hrvatske, sporazum je stupio na snagu 21. aprila 1943.*

⁸³ Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004, 130–151.

Milan Koljanin

SERBIA IN THE GERMAN'S „NEW ORDER“ 1941–1942

Summary

After the Hitler's seizure of power, ideology and principles of the National-socialism received much important place and steadily, concept of the „New Order“ was developed. In light of that foreign policy approach, Yugoslavia was treated as a part of the Versailles system. Opponents of that system, questioned its existence as the New Order became main Germany's strategy. Some of the Gertman-Italian talks in 1940, already analyzed the position of the Serbia and Serbian people in that light. After the Coup d'Etat on 27th of March 1941, a negative trend of events for Yugoslavia became obvious. After the defeat Yugoslavia was split between the Axis powers and their Balkan Allies. Position of the Serbs and occupied Serbia in the „New Order“ was outlined by the Nazi ideological projections, and plans of the rebuilding of the Europe, formed on the new hierarchy of the nations and states. This perception was mainly negative for the occupied Serbia, and this position and perception even deteriorated after the uprising in 1941. Huge German military efforts to crush the uprising in autumn 1941, produced the situation where a pure existence of the Serbian nation was under question. Those efforts included mass reprisals, internation of the population in concentration camps, and even plans of resettlement of the whole Serbia's population, and dividing the territory between the the Third Reich allies in Southeastern Europe. After the crush of the Serbian resistance and with the changes in occupation and security apparatus, position of the Serbia in „New Order“ was stabilised, and mainly remained unchanged until the end the defeat and retreat of the German forces from the Serbia in late 1944.

NASTANAK NACIONALNIH POKRETA OTPORA U SRBIJI 1941. GODINE*

APSTRAKT: Članak se bavi nastankom i razvojem nacionalnih pokreta otpora u Srbiji tokom 1941. godine: delovima Jugoslovenske vojske pod komandom pukovnika Mihailovića koji je odbio kapitulaciju i četničke organizacije vojvode Pećanca. Takođe, i naporima Vlade generala Nedića da uspostavi vezu i koordiniše svoje oružane akcije sa tim grupama. Tekst je napisan na osnovu arhivske građe i literature.

Ključne reči: Nacionalni pokreti, Draža Mihailović, Ravna Gora, Kosta Pećanac

Posle kapitulacije Jugoslovenske vojske 17. aprila 1941, mnogi njeni pripadnici su izbegli zarobljavanje i odlazak u nemačke zarobljeničke logore. I pored celovitosti poraza JV, nemačka vojska nije uspjela da pohvata sve begunce koji su se kretali po terenu sa oružjem ili bez njega, ali je računala na primenu oštrih mera kao preventivu. Većina njih je bila van komunikacija, po selima ili u njihovoj blizini, pojedinačno ili u manjim grupama. Jedan deo ovih ljudi se bojavao povratka u prethodna boravišta odbijajući da živi uz okupatore, ili jednostavno plašeći se hapšenja. Stanovništvo ih je zvalo „šumski ljudi“ ili „šumci“, bez mnogo ulaženja u njihove pređašnje orijentacije.

Prvo su se čule glasine o ljudima Koste Pećanca („četnicima“) i pukovnika Dragoljuba Mihailovića („nepredata vojska“). Zatim, pominjali su general Ljubo Novaković i drugi oficiri. Pored njih terenom su se kretali i pojedini kriminalci ili bivši robijaši, koji su takođe nosili oružje.

Nepredata vojska na Ravnoj Gori

Posle aprilske katastrofe Jugoslovenske vojske, generalštabni pukovnik Dragoljub M. Mihailović stigao je iz Bosne sa svojim *Brzim odredom 2. armije* 11. maja na Ravnu Goru, gde je uspostavio sedište za organizovanje otpora u

---

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

okupiranoj otadžbini. Mihailović je bio veteran Balkanskih i Prvog svetskog rata. U vojnoj karijeri, koja je počela od upisa u Vojnu akademiju 1910. godine, prošao je niz trupnih i štabnih dužnosti, a u sam Aprilski rat 1941. ušao je kao načelnik operativnog odeljenja 2. armije. Ova armija je prošla mučan ratni put iz centralne Bosne, preko Slavonije i Posavine, da bi neslavno završila opet u predelima srednje Bosne, predajući se okupatoru i raspadajući se po nacionalnim šavovima. Niz događaja, kojima je bio svedok, uverio je pukovnika Mihailovića u nemogućnost otpora na terenu koji je pokrivala njegova armija. Stoga je na prve glasine o pregovorima o kapitulaciji rešio da sa vojskom kojom je raspolagao krene u Srbiju gde se nadao stabilnijem frontu. Inspirisan je bio očajnom situacijom na terenu kojim se kretao tih aprilskih dana, ali bez sumnje i svojim predratnim projektima dok je radio u Generalštabu na uputstvima za jedinice koje se nađu odsečene od svoje glavnine.¹

Krećući se od Ševarlija kod Doboja ka Drini, grupa pukovnika Mihailovića saznala je vesti o definitivnoj kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije. U svojim kasnijim izjavama Mihailović kaže da je po dolasku na Drinu odlučio da posle prelaska u Srbiju počne sa otporom okupatoru. Pre svega računao je na ljude u zapadnoj Srbiji, gde je nameravao da pokrene prve oružane akcije. Mihailovićev Brzi odred 2. armije je po dolasku na Ravnu Goru brojao 26–27 oficira, podoficira, vojnika i žandarma, i kao takav nije predstavljao nikakvu borbenu i vojnu vrednost, osim simboličnu. Stoga je pukovnik Mihailović odlučio da se prvo sa svojim odredom smesti na sigurno mesto, gde ne bi bili izloženi pretnji od Nemaca, i sa kog bi mogao da u tišini uspostavlja organizaciju pokreta. ~~Siporaj~~ vođe Živojina Mišića, Aleksandar, bio je od prvog momenta uključen u organizaciju pokreta otpora. Dragoljub Mihailović i Aleksandar Mišić su bili bliski kućni prijatelji. Iako različitih karaktera i ponašanja, negovali su čvrsto prijateljstvo i posle Mišićevog penzionisanja. U momentu dolaska na Ravnu Goru, pukovnik Mihailović je odmah otišao kod svog prijatelja koji je u tom trenutku bio u Struganiku i izložio mu svoje planove. U prvim danima organizovanja pukovnik Mihailović poverio je majoru Mišiću organizatorsku i komandnu dužnost u rejonu Kolubare, severno od Valjeva.³

U političkom smislu, možda bi bilo bolje da je ustaničko središte izabrano na nekoj od lokacija na kojoj će biti ugrožen srpski narod, pre svega u Bosni i Hercegovini. „Da se Draža smestio u Herceg Bosni, nikad Tito ne bi održavao važne komunističke sastanke u Bihacu i krojio sudbinu naše zemlje u Jajcu“, jetko primećuje Ratko Parežanin.⁴ U vojnom smislu, izbor Ravne Gore za sedište bio je relativno dobar. Ova crvenozemljasta visoravan, koja će kasnije dati svoje ime čitavoj Mihailovićevoj vojsci i političkom pokretu, prostire se blizu nekoliko srpskih

¹ Bojan Dimitrijević, *Генерал Михаиловић*, Биографија I део, Београд 1996, 169–208.

² Исто, 209–237

³ Исто, 163–164, 233–236.

⁴ Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001, 409.

varošica, pa i Beograda, a opet je bila vrlo nepristupačna za iznenadne posetioce. U tim uslovima grupa „nepredate vojske“ mogla je na miru da se konsoliduje. Glavni oslonac pukovnika Mihailovića bila su okolna sela Kačera, Kolubare, Valjeva, Takova, gde je saznanje o „nepredatoj vojsci“ raslo iz dana u dan. Prisustvo generalštabnog pukovnika na do tada pustoj i zabačenoj Ravnoj Gori, koji je nastavljao otpor sa snagama neodređene jačine (a koja je u razgovorima od usta do usta narastala u čitavu armiju), postalo je ubrzo poznato po čitavoj zapadnoj Srbiji. Već posle nekoliko nedelja od dolaska iz Bosne sedište pukovnika Mihailovića počeli su da obilaze različiti posetioci. Najveći deo njih bili su mlađi oficiri i podoficiri koji su se privučeni glasinama, ali i patriotskim nabojem i pomućenim osećanjima proisteklim iz aprilskog poraza, koji je zahtevao osvetu, pojavljivali na Ravnoj Gori i priključivali Mihailovićevoj organizaciji. Jedan deo onih koji su stizali na Ravnu Goru u tim danima od ranije su znali za pukovnika Mihailovića. To su bili njegovi bivši potčinjeni, slušaoci iz Vojne akademije, saborci iz prošlog rata, porodični prijatelji i njihova deca, ili oni koji su pak znali o njemu ponešto što su čuli od njegovih prijatelja.⁵

Mihailović je zadržao samo nekolicinu pridošlica, uvrstivši ih u svoju ravnogorsku družinu. Ostale je upućivao na rad u matični kraj da šire organizaciju otpora, zasnivajući je na striktnim uputstvima o tajnosti rada. Bezbednosni i ekonomski razlozi nisu omogućavali da se na Ravnoj Gori stvori snažnija ustanička formacija. Ubrzo su sela smeštena na levoj i desnoj strani od Ravne Gore postala zona u kojoj su krstarili Mihailovićeви organizatori i stvarali tanku strukturu budućeg pokreta otpora. Njihovi zadaci su bili da po selima popišu sva aktivna i rezervna vojna lica koja su izbegla kapitulaciju i odvođenje u zarobljeničke logore. Zatim, trebalo je pronaći veterane prošlih ratova, imućne seljake i druge ljude čija bi aktivnost pomogla organizaciju otpora; popisati ili sakupiti sakriveno oružje i vojnu opremu, napraviti nove spiskove regruta koje je po stasavanju trebalo uključiti u organizaciju, stvoriti obaveštajnu mrežu, širiti vesti koje bi podigle moral stanovništva drastično poljuljan porazom i raspadom Kraljevine.⁶ Zadatak koji su imali Mihailovićeви organizatori nije bio jednostavan. Seljaci, pod dubokim utiskom sloma i prepuni rezignacije, bili su odbojni i sumnjičavi prema oficirima koje su krivili za aprilski slom. Strah od Nemaca je takođe otežavao rad, jer je Vermaht bio nemilosrdan prema onima koji su zaticani sa oružjem. Pojava naoružanih razbojnika na terenu takođe je pogodovala nesigurnosti.

Četnička organizacija vojvode Koste Pećanca

O četničkoj organizaciji na čijem je čelu stajao vojvoda Kosta Pećanac čulo se najranije i znalo se još iz predratnih vremena. Njene podružnice bile su

---

⁵ Lucien Karchmar, *Draza Mihailovic and the Rise of the Cetnik Movement 1941/1942*, Garland Publishing Inc, New York and London 1987, 82–84.

⁶ Isto, 84.

prisutne u svim delovima Srbije i u svakom od njih se znalo ko su vodeći četnici. Ova organizacija gotovo da nije prekidala dejstva od početka rata, pa je to poslužilo nekima od njenih prvaka da kasnije ističu svoje ustaničko prvenstvo. Posle rata, na toj osnovi pojedini propartizanski istoričari su navodili da je ta organizacija „prva nacionalna oružana formacija u okupiranoj Srbiji“.⁷ Postojanje četničke organizacije Koste Pećanca i njena aktivnost na mobilizaciji i stvaranju odbora po selima čini sliku tadašnje Srbije znatno složenijom nego što je ona u istoriografiji i literaturi predstavljana. Tu sliku otežava znatan nedostatak arhivske građe za tu fazu postojanja četničkih snaga Koste Pećanca.⁸

Legendarno ime Koste Pećanca pominjalo se dosta u danima posle aprilskog sloma. Bez sumnje delovi njegove organizacije nastali su tokom rata u aprilu 1941. i deo je zadržao aktivan stav i narednih meseci, pogotovo u zoni gde je počeo arnautski ili bugarski teror nad srpskim stanovništvom.⁹ U periodu do 19. do 29. aprila, Pećanac je izdao nekoliko naređenja o postavljenjima pojedinaca za komandante četničkih odreda koje je trebalo formirati pod njihovom komandom. Cela ova aktivnost isključivo je bila vezana za jug Srbije: Kosanicu, Toplicu, Jablanicu, obode Kopaonika i okolne zone prema Kosovu.¹⁰ U kasnijim dokumentima pominje se nekoliko takvih odreda, koji su postojali i 1942. godine (Korvinski, Vlasotinački, Bruski, Vrnjački, Vučitnanski).¹¹

Koje su bile kompetencije ove organizacije da krene u organizaciju otpora? Pećancu je dato ovlašćenje da formira oružane četničke odred u smislu naređenja ministra vojnog (36/41) i komandanta V armijske oblasti Vojske Kraljevine Jugoslavije (1816/41). Na ova naređenja Pećanac se redovno pozivao u svojim dekretima i objavama.¹² Momčilo Pavlović u monografiji o Pećancu ukazuje da ova naredba do danas nije pronađena, ali da se može „pretpostaviti da je postojala“.¹³ Ravnogorska vojna organizacija je tumačila to naređenje samo kao odobrenje za rad na teritoriji te oblasti, odnosno na jugu Srbije.

Ova gerilska organizacija imala je istu ciljnu grupu u stanovništvu kao i „nepredata vojska“, pa je njena konkurencija u prvim danima otpora bila i te kako osetna za organizaciju pukovnika Mihailovića. Prepoznat kao četnički vojvoda iz Svetskog rata, Pećanac kao da je imao neku vrstu nepisanog prava da njemu gravitiraju svi koji su ostali na terenu i nisu se mirili sa okupacijom. Razumljivo, ako nisu bili komunisti. Tako su se u tim danima kapetan Keserović koji je bio u

---

⁷ Драгољуб Петровић, *Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године*, ВИГ, бр. 2, 1968, 173–202.

⁸ Ovo je kolega Dragoljub Petrović uočio još 1968. – Д. Петровић, *н. н.*, 173–202.

⁹ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанец*, Београд 2006, 167–171.

¹⁰ Исто, 183.

¹¹ Архив Војноисторијског института (АВИИ), Недићева архива (Nda), к. 33А, ф. 12; Д. Петровић, *н. н.*, 176

¹² Исто, ф. 14, д. 23; Д. Петровић, *н. н.*, 173,

¹³ М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 173.

zoni Kruševaca ili potpukovnik Milutin Radojević u rejonu Stalać–Žitkovac sa svojim ljudima priključili Pećancu,¹⁴ iako su bili aktivni oficiri. Tada nisu znali ni za kakvu drugu organizaciju otpora. U uslovima prelaska na četnički oblik borbe, aktivnom oficiru je bilo normalno da pristupi četničkoj organizaciji.

U ovom periodu, na terenu je bio aktivan i raniji komandant Komskog odreda Jugoslovenske vojske, general Ljubo Novaković. On se posle Aprilskog rata sklonio u selo Lelić, sa dva niža oficira i određenom količinom novca. Sa grupom svojih pratilaca potom se pojavio na Ravnoj Gori. Tu je Novaković boravio neko vreme, sve dok nije oteran posle jednog problematičnog incidenta koji je izazvao. Nešto kasnije otišao je sa pratnjom na Rudnik gde je ušao u organizaciju Koste Pećanca, koji ga je prihvatio i dodelio mu titulu vojvode šumadijskog.

Okupljajući ljude po rodnoj Toplici, Pećanac još uvek nije pomišljao na bilo kakav ustanički poduhvat, jer mu je katastrofalan ishod Topličkog ustanka 1917. u kome je i sam uzeo učešća morao biti na umu. Stoga je posle aprila 1941. samo naimenovao četničke vojvode u svim krajevima Srbije. Njihova regrutna baza bili su članovi četničkih udruženja. Smatrajući sebe ekskluzivnim vođom nove četničke akcije, Pećanac je odbijao kontakte sa svim emisarima koje su upućivali pukovnik Mihailović ili general Ljuba Novaković.

Nemačke vojne vlasti su zazirale od četnika i njihove pojave, iako sporadične, u prvim danima okupacije. Komunisti još nisu bili protivnici, a od članova četničkih organizacija se moglo očekivati da spremaju akciju. „Moglo bi se reći da je okupator sve do 22. juna rigoroznije mere sprovodio prema četnicima nego prema komunistima“, zaključio je partizanski istoričar Dragoljub Petrović još 1968. godine.¹⁵

Koristeći iste simbole, zalažući se za istu ideju, a uglavnom se izgledom ne razlikujući od Mihailovićevih ljudi, organizacija četnika Koste Pećanca ne samo da je nudila još jednu alternativu stanovništvu već je i povećala konfuziju na terenu. U toj situaciji razni kriminalci i probisveti koristili su istu simboliku i za svoj račun su krstarili terenom i vršili razbojništva.¹⁶

Na Vidovdan 28. juna 1941, Pećanac je naredio ljudstvu da položi zakletvu, što je i obavljeno na istaknutim mestima na terenu. Istog dana on je kao „predsednik Glavnog odbora i komandant svih četničkih odreda“ objavio naredbu u kojoj se navodi da se nemačke i italijanske snage ne smeju napadati ili ubijati sve dok se pristojno i čovečanski ponašaju prema srpskom narodu.¹⁷ Do tog trenutka Pećanac nije davao vojvodске titule. Svega nekoliko njegovih vojvoda nosilo je te titule iz vremena Prvog svetskog rata (Mašan Đurović – vojvoda ibarski, Stojan – vojvoda vrnjački, Nikčević – vojvoda kosmajski). Na Vidovdan su

---

¹⁴ Јелена Ђиновски, *Организација Косте Пећанца у крушевачком округу, јун 1941 – децембар 1942*, Расински анали, 1/2003, 225–230; Д. Петровић, *н. н.*, 178.

¹⁵ Д. Петровић, *н. н.*, 181.

¹⁶ L. Karchmar, *n. d.*, 108–112.

¹⁷ AVII, Nda, k. 33, f. 13, dok. 3; Д. Петровић, *н. н.*, 181; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 184.

dodeljene nove titule, kao i preciznije naznačeni delovi Srbije u kojima su te vojvode trebale da četuju i organizuju četnike.¹⁸

Više izvora (osim arhivskih, tu je i pisanje Rade Drainca) potvrđuju da je raspoloženje u redovima i vrhu Pećančeve organizacije bilo patriotsko, borbeno, pa čak i rusofilsko do sredine leta 1941, kao i da je ta organizacija nameravala da se intenzivnije angažuje u borbi protiv arnautskih grupa nego protiv ostalih na terenu. U isto vreme Pećančeve organizacije počinju da niču i u ostalim delovima Srbije. To se često dešavalo paralelno sa ravnogorskim organizacijama, zahvatajući mnogo više teritorije, ako je suditi po titulama i broju vojvoda sa kojima Pećanac komunicira leta 1941. godine. Primetno je, međutim, da su njegovi organizatori na terenu često imali znatno manje ljudi od ravnogorskih organizatora: tek po nekoliko njih, dok su se ostali vodili na papiru.¹⁹

Miloš Mladenović, jedan od učesnika ratnih događaja iz Toplice, slikovito opisuje pojavu Pećančevih ljudi na terenu svoga kraja.

„U to vreme Pećančevi četnici zalazili (su) po svim selima i tražili državnu opremu i oružje a uz to pretresali sve odreda i uzimali sve što im se svidelo. Onaj ko bi se tome usprotivio, i odbio da dâ, bio bi premlaćen kao pas. Zbog toga jedan dobar broj ljudi, da bi zaštitili sebe i svoje, organizovali su se u takozvane „mesne četnike“. To je bio jedini način da se sačuvaju od Pećančevih četnika, koji su silazili iz njegovog glavnog štaba na Sokolovici planini. Ti četnici koji su silazili iz „glavnog štaba“, bili su mahom izbeglice sa Kosova i iz Metohije, i sve što su ukrali i opljačkali nosili su svojim novozasnovanim kućama ili sklanjali kod raznih domaćina. Izvesne izbeglice, koji su se svrstali u Pećančeve četnike, nisu bili poštteni izgnanici kao što su bili Srbi preko Dunava i Drine ili Slovenci iz Slovenije, već dobrim delom siledžije i pljačkaši sa Kosova i Metohije, koji su godinama iza Prvog svetskog rata otimali od muslimanskog i šiptarskog stanovništva sve što su hteli, natresali se i šamarali ljude ni za šta ili zbog nasilja koje je car Murat na Kosovu počinio. Takvi ljudi su u novoj situaciji bežali od osvete, i sad im nanovo sa Kostinom objavom džepu i oružjem u ruci zapalo da tobože održavaju red kod nas u Toplici, pa su na sopstveni narod primenili ono isto kako su uređivali „Turke“, po Kosovu. Pećanac, iako je znao, a možda i gledao sve to, ćutao je i unapređivao ih, kako bi vezao koga uza se, jer ga je ceo narod prozreo i omrzao usled saradnje sa okupatorskim vlastima. Ako se protivu njih nije hteo boriti, nije morao ni saradivati, već ćutati u nekom selu. Za njega je bar imalo dosta mesta u Toplici. Pećanac je u Toplici razočarao sve i od čestitih domaćina sa njim niko nije hteo poći kao što su nekad ljudi polazili sa Kostom Vojnovićem, čijim se perjem Pećanac po Jugoslaviji kitio. To je bio razlog da je Pećanac davao vojvodske titule svakome ko bi hteo da ih primi... Teško je tada bilo naći domaćina kome Pećančevi pljačkaši nisu prečistili sve iz kuće.“²⁰

¹⁸ AVII, Nda, k. 33, f. 13, dok. 3.

¹⁹ Isto; Д. Петровић, *н. н.*, 183.

²⁰ Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, прир. Иван Ивановић, Београд 2004, 69–70.

Izlazak komunista na teren posle 22. juna 1941, njihova oružana akcija i nemačke represalije koje su usledile u severozapadnoj Srbiji, uključuje i Pećanca u ratni vrtlog na srpskom prostoru.

Žandarmerija i vojno-četnički odredi pukovnika Mihailovića

Komunisti su se nadali da će podizanjem bune u Srbiji odvući deo snaga Vermahta sa sovjetskog ratišta koje je postalo realnost posle nemačkog napada na SSSR 22. juna 1941. Ovom naivnom i pogubnom verovanju bio je u početku protivan i pukovnik Mihailović, koji je svoj stav saopštio pojedinim komunističkim emisarima u kontaktu sa njima. Znajući da se sa slabim ustaničkim snagama ne može krenuti u uspešan ustanak na Nemce, on je sugerisao komunistima da se sačeka poboljšanje opšte situacije na svetskim ratištima pa tek onda da se ide u boj. Tako suprotstavljeno viđenje ratne realnosti prouzrokovalo je snažnu sumnjičavost između dve organizacije.

Na drugoj strani, pukovnik Mihailović je aktivno nastojao da uspostavi veze sa okolnim žandarmerijskim stanicama i ostacima lokalnog aparata, apelujući na nacionalnu i patriotsku svest koju je trebalo ispoljiti u tim teškim danima. Žandarmi su posebno bili od važnosti kao jedini Srbi kojima je u tom periodu bilo dozvoljeno da nose naoružanje.²¹ Jedan deo njih je bio uključen u ilegalnu organizaciju otpora, kako pokazuje struktura ravnogorskih organizatora iz 1941. u pojedinim krajevima.²²

Vrhu srpske žandarmerije je već tada postalo jasno da pojedine njene snage u zapadnoj Srbiji i Šumadiji održavaju vezu sa ustaničkim štabom na Ravnoj Gori i da u principu svoje aktivnosti usklađuju sa njima. Posle nekoliko sastanka sa komunistima, jedan od Mihailovićevih ljudi, poručnik Neško Nedić, stupio je u kontakt sa predstavnicima komesarske vlasti u Mionici, gde je 14. jula 1941. održan sastanak između njega i sreskog načelnika, dvojice žandarmerijskih oficira i predstavnika Komesarijata u Beogradu. Poručnik Nedić je izvestio ovu delegaciju da ljudi pukovnika Mihailovića nemaju nikakve veze sa terorističkim akcijama koje su započeli komunisti. Pored toga, dao je prisutnima i neke podatke o komunističkim grupama – verovatno onim koje je sretao po terenu i sa kojima su vođeni pregovori.²³ Mada ranija historiografija na temelju ovih razgovora

²¹ *Књига о Дражи*, ур. Радоје Кнежевић, том I, Виндзор 1956; L. Karchmar, *n. d.*, 85.

²² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затмњена прошлост (историја рavnогораца чачанског краја)* књига I, Чачак–Краљево 2002, 124.

²³ О томе говори и сећање pukovnika Јова Тришића, који је у Мionicу дошао са Илијом Параносом и жандармерijsким потпukovником Миланом Цветковићем. „Још тако рећи нисмо ни сели, кад ми водник мioničkog жандармерijskog вода саопшти да ме у водној kancelariји очекују неки официри из Дражиног штаба. Тamo сам затекао поручника Нешка Недића и рез. поручника Воју Поповића. Обојица су били одевени у лепим новим народним ношњama. Изјавили су ми да су послати да присуствују сastankу и виде се са мном. Договорили смо се да ја сутрадан одем у Струганик на сastanak с Дражом. У пратњи двојице-тројице официра одем у Струганик где нас је дочекао мајор А. Мишић. Дража је био спречен да дође. Сastanak смо одржали у стану удове пок. војводе Мишића...“ – Јован

imputira neiskrenost Mihailovićevoj organizaciji koja je istovremeno pregovarala i sa komunističkom organizacijom, čini se da su ovakvi razgovori Mihailovićeveih ljudi sa organima vlasti bili nužni u momentu kada se na tih i neupadljiv način stvarala ravnogorska organizacija otpora. Talas komunističkih akcija na terenu Srbije mogao je samo da šteti Mihailovićevoj organizaciji, jer su zbog tih akcija u pokret bile stavljene nemačke jedinice. Njihovo prisustvo na terenu nimalo nije bilo dobrodošlo za razvoj Mihailovićevoг pokreta otpora. Napadi na žandarmerijske stanice i paljevine opštinskih i seoskih arhiva takođe su nanosili štetu Mihailovićevoj organizaciji, jer su žandarmi smatrani za potencijalne učesnike otpora, a mnogi su i bili na raznolike načine uključeni u organizaciju pukovnika Mihailovića.

Istoričar Lisjen Karčmar je odlično primetio da je kod partizana iz trena u tren rasla svojevrsna frustracija, prouzrokovana činjenicom da su oni morali da tretiraju pukovnika Mihailovića kao ravnog sebi. Po njihovom mišljenju Mihailović je bio običan vođa organizacije uglavnom ograničene na zapadnu Srbiju, dok su svoj pokret videli kao superiorniji jer je imao razgranatu mrežu po celoj državi. Uz to, višegodišnja konspirativna, politička i propagandna aktivnost davala je komunistima dodatnu nadmenost. Istorijat pregovora govori da su komunisti tokom leta i rane jeseni 1941. godine posmatrali organizaciju pukovnika Mihailovića kao minoran i lokalni fenomen sa kojim se moglo pregovarati na nivou lokalnih komandanata odreda. Takva situacija, međutim, ubrzo će se izmeniti rastom i širenjem Mihailovićeve organizacije otpora. Mihailoviću su postepeno upućivani, po funkciji, sve viši komunistički prvaci da bi se na kraju u pregovore sa njim morao da upusti i sam generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije – Josip Broz Tito.²⁴

Partizane je mogla da čini ogorčenim i oštrim u pregovorima još jedna činjenica. Oni nisu rado gledali na uključivanje žandarma u Mihailovićevu organizaciju i njihovo stalno prisustvo u štabu na Ravnoj Gori, jer su prema žandarima gajili mržnju još iz doba ilegalnog partijskog rada. O tome piše i Dragojlo Dudić: „Odgovorili smo na adresu pukovnika Mihailovića: da smo prilikom razoružanja (25. avgusta – prim. B. D.) rekli da ćemo im vratiti oružje samo ako pukovnik Mihailović pošalje svoje ljude, jer mi žandarmima ne verujemo.“²⁵ Mnogi žandarmi koji su prilazili Mihailoviću bili su takođe odbojni prema komunistima, a takav stav se pojačavao serijom napada partizana na žandarmerijske stanice. Njihova mržnja prema komunistima bila je jača nego kod aktivnih oficira, a nekoliko žandara će kasnije postati strah i trepet za partizane.

П. Тришић, *Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету Драже Михаиловића*, Гласник Српско историско-културног друштва „Нjegoш“, свеска десета, децембар 1962, 87.

²⁴ L. Karchmar, *n. d.*, 189–194.

²⁵ Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, Београд 1988, 105.

Pokušaj dogovora generala Nedića sa pukovnikom Mihailovićem

Odmah po obrazovanju Vlade, predsednik Nedić je prvih dana septembra 1941. dao nalog šefu svog kabineta da stupi u vezu sa pukovnikom Mihailovićem kako bi mu uputio hitnu poruku. Prema Stanislavu Krakovu, pismo je bilo kratko i oprezno. Nedić je zahtevao od Mihailovića da se sretnu u Beogradu i usklade svoju akciju. Mihailović je kasnije izjavio da nije otišao na sastanak, ali je u Beograd uputio svoje saradnike, majora Mišića i potpukovnika Pavlovića. U toku razgovora sa izaslanicima pukovnika Mihailovića, Nedić je govorio o smrtnoj opasnosti koja se nadvila nad srpskim narodom i Srbijom, koju su Nemci nameurali da podele između neprijateljskih suseda, ističući da je to presudno uticalo da se on prihvati vlasti. Opasnost po Srbiju nije prestajala zbog komunističke akcije ali i zbog eksplozije opštenarodnog ustanka, kojem je kao vođa figurirao pukovnik Mihailović, ocenio je general Nedić.²⁶

General Nedić je smatrao da je za opstanak srpskog naroda neophodno da se Mihailović sa svim odredima odmah prebaci na teritoriju Bosne i Hercegovine, organizuje borbu protiv ustaškog terora i tako pruži zaštitu srpskom življu. Na tom terenu je trebalo da organizuje srpski nacionalni element u okviru svojih vojnih formacija i stvori moćnu osnovu za opštu akciju kada za nju dođe povoljan momenat. Za to vreme Nedić bi sa svojim trupama očistio Srbiju od komunizma koji je najveća opasnost za srpski narod u sadašnjosti i još više u budućnosti, i to upravo onda kada Nemci budu izgubili rat, jer se komunisti ne bore za slobodu Jugoslavije „već za njeno potpadanje pod Sovjete“. Nedić je ponudio da finansijski i oružjem pomogne takvu Mihailovićevu akciju, u okviru svog dogovora sa Nemcima. Sličnu poruku, po majoru Paloševiću, iz manastira Ljubostinja poslao je i episkop Nikolaj Velimirović.

Drugi Nedićev predlog bio je da se bar akcija protiv komunista koordinira na neki način. Nedić je predviđao da njegova tri oružana odreda koja su se zaputila u severozapadnu Srbiju uhvate vezu sa „četničkim odredima koji su pod komandom generalštabnog pukovnika g. Draže Mihailovića“ i na toj liniji sačekaju naredbu za dalja dejstva.²⁷ Kako objašnjava pukovnik Trišić, „general Panta Draškić (ministar rada, ali sa zadatkom da vodi računa o oružanim snagama) bio je razradio plan za borbu protiv komunista u kome je predvideo i snage Draže Mihailovića, ali bez prethodnog znanja i odobrenja Dražinog“²⁸ Naime, Draškić je ovaj plan napravio sa nekoliko vodećih ličnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (šefom javne bezbednosti Cekom Đorđevićem, višim savetnikom Aleksandrom Joksićem, pukovnikom Slavkom Jakovljevićem, šefom Draškovićeveg kabineta), ali i sa komandantom žandarmerije Trišićem. Međutim, Trišić

²⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, Минхен 1963, 151–153; Мирко Бојић, *Југославенски народни покрет „ЗБОР“, 1935–1945, један критички приказ*, Београд 1996, 177.

²⁷ С. Краков, *н. д.*, књ. 1, 160.

²⁸ Ј. Тришић, *н. н.*, 79–90.

je plan poslao Mihailoviću po poručniku Pipanu i žandarmerijskom potpukovniku Olujeviću. On sam nije mogao da krene, jer je u to vreme predavao dužnost generalu Radovanoviću. Partizani su, međutim, kod Ljiga uspeali da zarobe auto u kome su bili Pipan i Olujević. Potpukovnika Olujevića su streljali, dok su poručnik Pipan i šofer uspeali da im pobegnu. Plan je tako bio izgubljen, a čitava stvar dekonspirirana.²⁹

Na Ravnoj Gori, predlog predsednika Vlade generala Nedića nije ozbiljno razmatran. Bilo je više podsmeha i ocena o Nedićevoj „izdaji“ nego stvarnog pokušaja da se definiše dublja nacionalna strategija. Žaleći se kasnije zbog Mihailovićevog ćutanja na ovakve konstruktivne predloge, general Nedić je ukazao na njegovu okolinu (pre svega na Dragišu Vasića) pod čijim je uticajem četnički vođa odbacio njegov plan. U svom objašnjenju Nedić je tom prilikom uzeo u obzir i Mihailovićevu ljutnju što ga je on pre rata, kao pukovnika, kaznio sa 30 dana pritvora. U svakom slučaju, tako je propuštena prilika da se usaglasi nacionalni i borbeni elemenat na celom prostoru srpstva. Tada je, kako se čini, učinjena sudbonosna greška, a komunistima dat zamah da svoju glavnu bazu formiraju na području srpskih krajeva van matice Srbije.³⁰

Umesto dogovora Nedić–Mihailović, na pomolu je bio savez Tito–Mihailović. Njih dvojica su se 19. septembra 1941. sastali u kući majora Mišića u Struganiku, radi dogovora o zajedničkoj ustaničkoj akciji.³¹

Stav Pećančevih četnika prema ustanku

Vlada generala Nedića takođe je započela akciju radi koordinacije sa snagama vojvode Pećanca. Nasuprot pukovniku Mihailoviću i njegovim vojnočetničkim snagama koje su sa komunistima već učestvovala u ustanku, Kosta Pećanac je odlučio da se suprotstavi komunistima.

²⁹ Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, Београд 1993, 102–103. – Сам pukovnik Тришић је касније био ухапшен и од Немача упућен у заробљеништво. Stanislav Krakov objašnjava da je na terenu kod žandarma koji je bio uhvaćen kao pripadnik ravnogorske organizacije nađena legitimacija sa potpisom pomoćnika komandanta žandarmerije, pukovnika Trišića. Gestapo je, nastojeći da izbegne hapšenje visokog službenika Vlade, naložio Specijalnoj policiji da diskretno uhapsi Trišića. Trišić je uhapšen u prisustvu generala Radovanovića, a prilikom pretresa njegove kancelarije nađena je velika količina praznih legitimacija, spiskovi sa 1.200 imena saradnika ravnogorske organizacije i drugi kompromitujući materijal, iz koga se videlo da Trišić održava aktivnu vezu sa Mihailovićevom organizacijom. Šef specijalne policije Ilija Paranos je izbegao da o ovome obavesti svog šefa Dragog Jovanovića, već je odmah tražio prijem kod generala Nedića. Odlučeno je da se sav kompromitujući materijal uništi, ali je sam čin da je bio uhvaćen u ilegalnoj aktivnosti bio dovoljan da Gestapo odredi Trišića za streljanje. Tek posle odlaska generala Nedića do generala Bemea ta odluka je preinačena i Trišić je upućen u zarobljništvo. Sam Nedić je bio kivan na pukovnika Trišića, jer mu je svojom neoprežnošću pričinio velike teškoće. – Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 1, Београд 1995, 267–268.

³⁰ Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2000, 163–168.

³¹ М. Бојић, н. д., 177.

Tokom leta 1941, u južnoj i severoistočnoj Srbiji Pećančeve grupe su imale kontakte sa komunističkim grupama na terenu, pa je jedan broj njih bio raspoložen za međusobnu saradnju.³² Međutim, u vreme obrazovanja Srpske vlade krajem avgusta 1941, vojvoda Pećanac se definitivno okrenuo protiv ustanika. Prema pisanju savremenika, u tome je određenu ulogu odigrao i Dimitrije Ljotić. On je uputio Kosti Pećancu zajedničkog poznanika Zorana Vukovića, a ovaj je sa vojvodom Blaškom Mihajlovićem izneo Ljotićevo viđenje situacije i želju da Pećanac pride Vladi koja je trebalo da bude obnarodovana za koji dan.³³

U drugoj polovini avgusta usledila je preko drugih ljudi akcija nemačkih vlasti i srpske komesarske uprave prema Pećancu, sa idejom da se ograde od komunističke akcije koja je već na terenu prouzrokovala ubijanja žandarima i nemačkih vojnika, drastične represalije u znak odmazde, kao i razaranja imovine od malog značaja za nemačku vojnu silu. To okretanje od relativno tolerantnog stava do protivljenja komunističkoj akciji desilo se u periodu od 24. do 27. avgusta. U početnim stavovima Pećanac je prilično nerealno nastupio sa zahtevom da se njemu i njegovim snagama prepusti uprava, naoružanje pa čak i žandarmerija, a da Nemci napuste Srbiju, osim velikih garnizona i prava prolaza. Usledio je proglas od 27. avgusta, naslovljen „Proglas dragom narodu“, prepun prejakih reči i preterivanja kada su Pećančeve moći bile u pitanju. „Svojim autoritetom uspeo sam a po želji celog našeg naroda primio sam se svete dužnosti da u našoj zemlji zavedem red to jest branim živote našeg naroda... Odgovornost koju ja u ovim preteškim danima primam na sebe velika je... rešio sam da Vas sve pozovem pod svetu četničku zastavu...“ Pećanac je „naredio“ da se svi koji su pod oružjem a nisu u njegovoj organizaciji vrate u narednih osam dana svojim kućama i redovnom poslu, odnosno da mogu odmah stupiti u njegove redove. U proglasu je ukazao da je pod pretnjom smrti zabranio napade na državnu i okupatorovu imovinu.³⁴

Potom, Pećanac je krenuo ka Bukulji gde je 28. avgusta trebalo da se sastanu sve uticajne ličnosti njegove organizacije. Usput je njega i njegovu pranju razoružao komandant nemačkog bataljona iz Prokuplja i preteći držao uza zid, sve dok iz Beograda hitno nije doleteo oficir koji je razjasnio ko su i gde idu Pećanac i njegovi pratioci. Na sastanku na Bukulji, u prisustvu oko 300 delegata, Pećančevi stavovi su gotovo jednoglasno prihvaćeni.³⁵

Kombinacijom patetičnih reči u „Proglasu“ Pećanac je postigao suprotan efekat od željenog. Njegove ideje da u Srbiji on treba da odlučuje o pokretu otpora bile su nerealne, i to u trenutku kada je ustanak bio pred eksplozijom u zapadnoj Srbiji i drugde. Neki od njegovih ljudi odmah su se suprotstavili ovakvom stavu. Štaviše, pojedini njegovi komandanti / vojvode počeli su da prelaze na stranu vojno-četničkih odreda pukovnika Mihailovića i da se uključuju u ustanič-

³² Д. Петровић, н. н., 185.

³³ Ј. Томић, *Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији*, Записи из добровољачке борбе 5, Минхен 1955, 7.

³⁴ AVII, Nda, k. 33, f. 11, d. 5.

³⁵ Ј. Томић, н. н., 7–13.

ke akcije. Drugi, pak, nastavili su rad na terenu, ali nisu napadali grupe drugih organizacija.³⁶

U poslednjoj nedelji avgusta, Pećančeve snage imale su sukobe sa albanskim grupama na prostoru od Tulara do Prepolca, kao odgovor na njihove ranije upade sa prostora Kosova. Zbog ovoga događaja, Pećanac je 8. septembra smenio komandanta Jablaničkog četničkog odreda Krstu Mihajlovića. Ovaj potom, sa najvećim delom svog ljudstva, kreće u akciju iz Medveđe 16. septembra i zauzima prostor Lebana i okoline od 17. septembra nadalje, ugrožavajući Leskovac. U tim danima Pećanac vodi živu prepisku sa Mihajlovićem i drugim vojvodama, koja pokazuje nemoć starog vojvode da kontroliše deo svoje organizacije, kao i nepriličan verbalizam, pun neostvarenih pretnji neposlušnom Mihajloviću.³⁷

Posle formiranja Nedićeve Vlade i njenih oružanih snaga usledio je period kada se u Vladi i kod nemačkih vojnoadministrativnih organa ozbiljno počelo računati na Pećančeve snage. Kako nemački izvori navode: „... prema svim vestima kojima raspoložemo treba smatrati da su četničke formacije Koste Pećanca zauzele potpuno lojalan stav prema nemačkim okupacionim snagama.“ Jedan odred Koste Pećanca, kako je navedeno, napao je između 7. i 9. septembra „u planinama zapadno od Lebana jednu komunističku bandu“ i naneo joj značajne gubitke. Nemci su, međutim, imali drugi problem na terenu sa ovim snagama: „kao četničke formacije izdaju (se) i druge grupe koje ne pripadaju organizaciji Koste Pećanca“. Trebalo je u „sumnjivim slučajevima“ uvek tražiti objašnjenje od strane lokalne feldkomandanture. Naređenjem Feldkomandanture 809 u Nišu od 11. septembra izdate su smernice za postupak sa ljudstvom Pećančevih četničkih snaga. Problem je prevashodno bio u činjenici da je moglo doći (ili je već dolazilo) do hapšenja naoružanih ljudi, koji nisu mogli da odmah dokažu pripadnost, budući da je trebalo vremena da se obrasci legitimacija izrade i distribuiraju preko nemačkih ili srpskih organa ovim jedinicama. Regulisan je postupak sa ovim licima: „Iz usmeno saopštenih prinudnih razloga sa ovakvim uhapšenim licima, sve dotle dok postoji verovatnoća da se radi o četničkom ljudstvu, ophoditi se u svakom pogledu pristojno. Ukoliko se ispostavi da su podaci neistiniti, odbaciti svake obzire.“ Takođe je regulisano da ukoliko se kod određenog lica pronađe oružje kod kuće, a on izjavi da pripada organizaciji Koste Pećanca, onda se do završene provere trebalo „uzdržati od spaljivanja kuće“. Određene feldkomandanture su bile odredile svoje ljude za vezu. Tako je niška FK odredila untreštrumfirera Engelmana, koji je imao neprekidnu vezu sa ovim snagama na teritoriji FK.³⁸

Posle sastanka sa Pećancem 15. septembra u Kuršumliji, dvojica predstavnika nemačkih oružanih snaga (poručnik Jening i untreštrumfirer Engelman) uverila su ga da je potrebno da dođe u Beograd radi dogovora o saradnji sa nemačkim organima i organima srpske vlade. Oni su potom preko Niša stigli u Be-

³⁶ Б. Карапанџић, *н. д.*, 45–46; *Обнова*, 27. август 1941; L. Karchmar, *н. д.*, 108–112.

³⁷ М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 219.

³⁸ Zbornik 12–1, 379–380.

ograd. Pećanac je za opsežnije angažovanje svojih snaga tražio veću slobodu kretanja, proširenje organizacije ali i obezbeđivanje južne srpske granice.³⁹

Komanda Srbije je 16. septembra 1941. svim svojim sastavima dostavila informaciju da se na području jugoistočne Srbije, odnosno Feldkomandanture u Nišu, nalaze „nacionalne srpske bande Koste Pećanca“. Navedeno je da on stoji iza Nedićeve vlade sa svojim snagama, kao i da želi da Srbiju sačuva od građanskog rata. Feldkomandantura u Nišu je dozvolila nošenje oružja ovim snagama. „Oružje se, međutim, mora otvoreno nositi. Pripadnici Koste Pećanca treba da se što je moguće više uniformišu i imaju legitimacije pomoću kojih se legitimišu kao pripadnici grupa Koste Pećanca. Oni predstavljaju jedine četnike koji su priznati. Oni žele da prihvate borbu protiv komunista, navodno su se u pojedinim slučajevima borili protiv komunista.“ U ustaničkoj oblasti centralne i zapadne Srbije nalaze se „bande koje se delimično takođe nazivaju četnicima, ali koje se nisu potčinile niti vladi niti Kosti Pećancu“. Nemci su zaključili da „ove bande rade zajednički sa komunistima i otvoreno sa oružjem u ruci nastupaju protiv nas kao neprijatelji.“ Pored ostalih opažanja o ustaničkim razlikama, taktici i drugim pitanjima ukazano je da se „trupnim jedinicama mora od sada jasno staviti do znanja da je u ovom rejonu svaki Srbin (osim žandarma i finansijske straže) koji se nađe sa oružjem u ruci ili koji podržava komunističke i druge bande naš neprijatelj i da ga treba uništiti.“⁴⁰

Prema nemačkim svedočenjima, između komandanta Srbije generala Danklemena i komandanta Više komande 65 generala Badera postojala su „oštra razmimoilaženja po pitanju nove srpske vlade i upotrebe srpskih snaga za borbu protiv komunista. Komandant Srbije imao je puno poverenje u Nedićevu vladu kao i četničke odrede pod komandom pukovnika Pećanca (tako je označen u dokumentu). Pukovnik Pećanac je preko posrednika ponudio da se sa svojim snagama bori protiv komunista. Pregovori koji su posle toga vođeni između komandanta (Srbije), nove srpske vlade i četnika doveli su do sporazuma, prema kome k-dant priznaje četnike, i njima daje pravo regrutacije i da se javno pojavljuju naoružani. Četnici su se sa svoje strane obavezali na borbu protiv komunista.“ U tu svrhu stavljeno je od komandanta Srbije Vladi na raspolaganje 15.00 puška i veći broj mitraljeza.

„Kod Više komande 65 mišljenja su da odluka komandanta Srbije da za razbijanje komunističkih bandi koristi srpsku vladu i četnike, može imati za posledicu dve velike opasnosti: da se četnici povežu sa komunistima i da ubrzo, novoformirani i organizovani, istupe protivu nemačkih okupacionih jedinica, i drugo, da srpska vlada, uspostavljajući pomoću četnika red u zemlji, ujedno formira stajaću vojsku, tako da nemačka okupaciona uprava mora uvek da računa sa opasnim ustankom a da mu ne može blagovremeno da stane na put, pošto će vlada i

---

³⁹ Isto, 379–380.

⁴⁰ Isto, 401–403.

četnici polagati pravo na to da su oni u zemlji uspostavili red, pošto Nemci nisu to bili u stanju da urade“.⁴¹

Tokom septembra, i pored svega, postojale su nemačke dileme o uključivanju „pouzdatih“ Pećančevih snaga u „pomoćnu žandarmeriju“. U ovom periodu, sudeći po komunikaciji Feldkomandanture i banske uprave u Nišu, odlučeno je da se formiraju vojnički četnički odredi, koje će kao žandarmerijske snage „u svakom pogledu preuzeti srpska vlada“. Ova Feldkomandantura je tražila adekvatan prostor za uži štab Koste Pećanca, „a gde će on i stanovati, pošto će ubuduće često boraviti ovde“. Prema stavu koji je iznela Feldkomandantura, trebalo je da četnici zamene ove predviđene a neformirane trupe.⁴² Nemci su napustili oblast Toplice i predali je Kosti Pećancu i njegovim snagama na kontrolu, gde je jedan deo njih ušao u pojedina mesta ove oblasti.⁴³

Četničke snage koje su se stavile na raspolaganje Vladi imale su prve borbe sa partizanima u Toplici (njihovi odredi nosili su imena srezova ili lokaliteta na kojima su bili obrazovani, i po tome se nisu razlikovali od drugih ustanika). Prvi takav sukob, prema pisanju lista *Novo vreme*, izbio je u selu Draguški 17/18. septembra. Potom, 18. septembra u selu Rudna Glava kod Majdanpeka snage vojvode Anđelka napale su lokalni partizanski odred. Pećančeve snage i žandarmi zajednički su se suprotstavili partizanskim snagama u Bajinoj Bašti.⁴⁴

Kako su se u rejonu zapadno od Leskovca Pećančeve snage našle u međusobnom raskolu, došlo je do partizanske akcije već od noći 8/9. oktobra u napadu na Lebane i zatim na četnike Krste Mihajlovića, vojvode jablaničkog, u Lapotincu. Potom je 14. oktobra sa Krajskomandanturom u Leskovcu dogovoreno da se njegove snage održavaju na prostoru Jablanice i Puste Reke.⁴⁵ Pećančeve snage su posle toga krenule u akciju na komuniste oko Leskovca i Vlasotinca, gde su preuzele vlast na određeno vreme.

Posebno su efikasne bile četničke snage u istočnoj Srbiji protiv komunističkih snaga u više akcija od 29. septembra do 5. oktobra, gde su zajedno nastupali oružani odred iz Knjaževca, Krajinski, Borski i Zaglavski četnički odred. Posle značajnih gubitaka, partizani su proterani do daljeg iz ove oblasti.⁴⁶

Deo Pećančevih četničkih snaga nije želeo da pristupi Vladinim snagama i nastavio je ustaničku akciju. Usled ustaničkog zamaha, Pećančev ugled u javnosti je posle objavljivanja Proglasa još više opao, a tome su doprineli neaktivnost i nejasan stav njegovih odreda na terenu. Za razliku od komunista ili vojnih četnika, u Pećančevoj organizaciji započeo je u ovom periodu proces polarizacije.

Tokom septembra, kako se ustanak rasplamsavao, neki od Pećančevih ljudi kao što su bili aktivni oficiri Keserovići i Radojević ili rezervni Nikola Ka-

⁴¹ *Zbornik*, tom 12, knjiga 2, 1010–1011.

⁴² *Zbornik* 12–1, 517–518.

⁴³ М. Младеновић, н. д., 214 (И. Ивановић, *Напомена приређивача*).

⁴⁴ *Ново време*, 18, 19. и 23. септембар 1941.

⁴⁵ М. Павловић, Б. Младеновић, н. д., 226–230.

⁴⁶ Д. Петровић, н. н., 199.

labić, prešli su na stranu pukovnika Mihailovića. Naime, na terenu istočno od Kruševca potpukovnik Radojević je imao sporazum sa lokalnim komunističkim snagama; 23. septembra on je krenuo u borbu protiv okupatora. Radojević je kao oficir shvatao da predvodi širi nacionalni pokret pa je u svoje redove pozivao i komunističke pristalice, ali i predstavnike vlasti, pre svega žandarmeriju. Tako je od komandira žandarmerijske čete u Velikom Šiljegovcu tražio da ljudstvo sa oružjem pređe Stalačkom četničkom odred. Slično je postupao i kapetan Keserović u rejonu Kruševca. Objedinjene snage Keserovićevih četnika i partizana pokušale su 23–24. septembra da uđu u Kruševac, ali je napad propao uz veće gubitke na obe strane, i zbog neslaganja i neusklađenosti napadača (neki autori ukazuju na netrpeljivost Keserovića i Radojevića, itd.). Nemcima je pristiglo i pojačanje. Deo četničkih snaga koje nisu uspele da stignu u napad (Gočki četnički odred) ostao je veran Pećancu. Ubrzo, oko 500 njihovih četnika je raspoređeno u grad. U toku borbe oko grada, Pećanac se založio da se napad suzbije i prekine savezništvo četnika i partizana. Prvo naredbom od 23. septembra, a potom i apelom srpskom narodu od 24. septembra, on je nastupio protiv sopstvenih snaga koje su sa partizanima napale Kruševac. Protivrečna naređenja Pećanca (delom i generala Novakovića) izazvala su pometnju kod četnika u tom delu Srbije. Obojica oficira su izdala proglas javnosti u kojem su iskazali protivljenje bratoubilačkoj borbi i objavili da ustaju „u borbu za slobodu, za Otadžbinu protivu okupatora i njihovih slugu“. Oni su kao izdajnike napali Pećanca i Nedića i pozvali narod da masovno pristupa „nacionalno-oslobodilačkim četničkim odredima“. Pećanac je ovu dvojicu osudio na smrt, kao i neke od partizanskih vođa.

Septembarske ustaničke dane general Ljubo Novaković je iskoristio za povod da se stavi na čelo Pećančevih odreda u svojoj okolini, kojima je razaslao poziv na ustanak. Novaković je u zoni gde se kretao pokušavao da stvori veću organizaciju i tada se definitivno okrenuo borbi protiv Nemaca. Protiveći se vojno-četničkoj organizaciji Mihailovića, paktirao je sa partizanskim snagama. Posle ovoga istupa, Kosta Pećanac ga je 20. septembra smenio i „odjurio od sebe“. Nakon nekoliko bombastičnih naređenja o napadu na Kragujevac, pa čak i Beograd, sa preostalim ljudima (vojvodama) Novaković se povukao u zonu oko Kruševca. Komandant Trstenika, u to vreme vojvoda Ljubostinjski, piše 26. septembra „zahvaljujući se Bogu“ što je obustavio borbu povodeći se za naređenjem Novakovića i susednih vojvoda. Sedmog oktobra Keserović, Radojević, potom general Novaković, ali i partizani, ukupno oko 120 ljudi, ušli su u Aleksandrovac. Pet dana kasnije, 12. oktobra, četničke snage Koste Pećanca pod komandom vojvode Rode zauzele su to mesto u kome su bile „nacionalnooslobodilačke četničke“ snage. Potom su se Keserović i Radojević povukli na Kopaočnik i priključili se vojno-četničkim snagama, a general Novaković se kasnije priključio partizanima.⁴⁷

---

⁴⁷ AVII, k. 33, f. 13, d. 10, 14, 25; Isto, k. 33, f. 11, d. 21; Д. Петровић, *н. н.*, 197–198; Ј. Ђиновски, *н. н.*, 225–230; Кузман Николић, *Збивања међу четницима у крушевачком крају*

Pojedine Pećančeve vojvode su figurirali sa svojim odredima kao nezavisni, saradujući na terenu sa partizanima. Takvi su bili: Jovan Škava i Mašan Đurović u zapadnoj Srbiji, Leonida Plješković, Anđelko Krajinski i Voja Tribrođanin u istočnoj Srbiji. pojedini, kao Boža Matić ili Milorad Radić – Pinda u valjevskom kraju, ostali su neaktivni, ali su u narednom periodu krenuli u borbu protiv ustanika kao deo oružanih snaga Vlade generala Nedića.

Septembar 1941. označava definitivnu prekretnicu u opredeljenjima dva nacionalna pokreta otpora (gerilske organizacije) prema ustanku i borbi sa okupatorskim snagama. Vojno-četnički odredi pukovnika Mihailovića stali su na stanovište aktivnog otpora, odbili koordinaciju aktivnosti sa Nedićevom Vladom i uključili se u borbe zajedno sa komunističkim (partizanskim) grupama. Četnička organizacija Koste Pećanca doživela je delimičnu diferencijaciju, ali je njen najveći deo stao na stranu Vlade generala Nedića i nemačkog vojno-okupacionog aparata i aktivno se uključio u borbe protiv ustanika.

Bojan B. Dimitrijević

THE EMERGENCE OF THE NATIONAL RESISTANCE MOVEMENTS IN OCCUPIED SERBIA 1941

Summary

The article provides an account to emergence of the national resistance movements in occupied Serbia 1941. Two organisations were present. The remnants of the Yugoslav Army, which refused to accept the act of capitulation and to surrender their arms, led by the Colonel Dragoljub Mihailović. And the other one: the Chetnik organisation led by the First World War resistance hero and reserve officer Kosta Pećanac. After the creation of the Serbian government with General Milan Nedić in early September 1941, their officials followed Nedić's instructions to establish the contact with national resistance groups. The main effort was to stop the Communist action, which caused brutal German reprisals. But unfortunately, those efforts led to the firm division between the Mihailović military organisation which maintained the inheritance of the pre-army and the Nedić government.

On the other side, Pećanac Chetnik organisation, after the differentiation in some areas, joined the Nedić's government side, and German occupation apparatus, and started to fight against the Communist and Mihailović's resisters.

пре напада на Крушевца септембра 1941. године, Расински анали, 4/2006, 55–68. U Nikolićevom tekstu data je detaljnija analiza odnosa Keserovića, Radojevića i Pećančeve organizacije. – Добриновић Секуловић Малиша, *Жуна у народоослободилачкој борби 1941–1945*, Александаровац 1995.

PROPAGANDNA SLIKA „NOVE SRBIJE“ U LISTU „NOVO VREME“ TOKOM LETA 1941*

APSTRAKT: U članku je predstavljena slika „nove Srbije“ koju je stvarala propaganda Saveta komesara na početku nemačke okupacije tokom leta 1941. u listu „Novo vreme“. Radilo se o slici Srbije koju su pristalice domaćeg upravnog aparata pod nadzorom i smernicama Nemaca zasnivale na saradnji sa okupatorom i postavkama organske misli i ideologije fašizma, uklapanjem u „nemački novi poredak“ u Evropi kao krajnjim ciljem.

Ključne reči: propaganda, štampa, ideologija, fašizam, okupacija, „nova Srbija“, „Novo vreme“, „nemački novi poredak“

Po završetku Aprilskog rata 1941. godine teritorija Kraljevine Jugoslavije je okupirana i podeljena. Teritorija Srbije, bez vranjskog i pirotskog okruga, sa kosovskomitrovačkim okrugom i Banatom, našla se pod upravom Nemačke. Već tokom aprila Nemci su formirali vojnoupravni aparat na čelu sa vojnim zapovednikom Srbije, sastavljen od upravnih, privrednih, bezbednosno-obaveštajnih i propagandnih službi koje su imale zadatak da privredno iskorišćavaju i drže pod strogom kontrolom i propagandnim pritiskom osvojenju teritoriju. Radi efikasnijeg ispunjavanja postavljenih ciljeva i zadataka i kontakta sa stanovništvom Nemci su krajem aprila pristupili formiranju potpuno potčinjenog domaćeg upravnog aparata, sastavljenog od predratnih ideološko-političkih pristalica, progermanski i profašistički orijentisanih ličnosti, sa raznim motivima opredeljenih za saradnju na realizaciji nemačkih interesa u Srbiji. Početkom maja je počeo sa radom Savet komesara, administrativni organ na čelu sa Milanom Aćimovićem, sastavljen od deset resora, bez nadležnosti u vojnim i spoljnopoličkim poslovima i potpuno potčinjen nadzoru i naredbama nemačkog vojnoupravnog aparata. Savet je uz velike teškoće i prepreke, sa uskim ovlašćenjima, slabim autoritetom i pod kontrolom Nemaca, delovao tokom leta 1941,

---

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

da bi, posle razbuktavanja ustanka krajem avgusta bio ukinut i zamenjen Vladom Milana Nedića.¹

Savet komesara je trebalo da odigra važnu ulogu u obavljanju prvih poslova posle Aprilskog rata: u raščišćavanju ruševina, pokretanju aktivnosti i života u zemlji, pomaganju nemačkim organima u uspostavljanju kontakta sa stanovništvom, privrednom iskorišćavanju, održavanju reda i mira, itd. Posebna važnost je pridavana propagandnoj delatnosti, koja se odvijala pod upravom i kontrolom nemačkog aparata i kojom je trebalo okriviti Srbe za Aprilski rat i sopstveni slom, kritikovati ponašanje Srba u prošlosti, predstaviti Nemce u najboljem svetlu, prikazati neminovnost pobeđe Nemačke u svetskom ratu i pridobiti stanovništvo Srbije za saradnju. Nemačku propagandu je uobličavao Propagandni odred Srbija, kao deo Propagandnog oseka Jugoistok, pri upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije. Nemci su, uprkos mržnji i nepoverenju prema Srbima i njihovoj ulozi u nedavnim događajima, kreirali propagandnu sliku po kojoj bi posle obnove, uvođenja reda, održavanja mira i pokazivanja lojalnosti okupatoru Srbija zaslužila i dobila dostojno mesto u „novom poretku“ koji je nemački Rajh izgrađivao u Evropi. Domaći propagandisti su samo prenosili i razrađivali nemačke stavove, nametane kroz direktne naredbe, cenzuru i policijski nadzor, i u svojim istupanjima kritikovali srpske „greške“ u prošlosti, slavili nemačke pobeđe, zastupali postavke nacističke ideologije, pozivali narod na saradnju i ocrtavali sliku „nove Srbije“ u nemačkom „novom poretku“, bez otkrivanja stvarnog odnosa nacizma prema Slovenima i Srbima i stvarnog položaja koji su Nemci namenjivali Srbiji i Srbima i tom novom poretku.²

Važan instrument u propagandnom delovanju bio je dnevni list *Novo vreme* koji je počeo da izlazi od 16. maja 1941. i predstavljao zvaničan organ Saveta komesara, a potom i vlade Milana Nedića. List je u tiražu od 20.000 primeraka izdavalo novoosnovano Srpsko izdavačko preduzeće A. D. Glavni urednik je do avgusta 1941. bio Predrag Milojević, a potom dr Miloš Mladenović. Za *Novo vreme* su pisali novinari preuzeti iz predratnih novina, pisci, propagandisti, komesari, predratni političari i javne ličnosti koji su, vođeni raznim motivima, zastupali potpunu saradnju sa okupatorom. Za većinu njih je karakterističan nemački uticaj i zastupanje nemačkih interesa i pre rata, bliskost sa nemačkom politikom i kultu-

¹ Videti: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, 15–19, 79–90; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1991, 111–114, 132–138; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991, 34–46; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd 1998, 30–45, 79–95; Kosta Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine: svakodnevni život pod okupacijom*, Beograd 2002, 31–35; Dragan Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 2002, 128–159 Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009, 54–68; Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945*, Beograd 2011, 13–16.

² B. Petranović, *n. d.*, 144; B. Božović, *n. d.*, 45, 79–101; M. Ristović, *n. d.*, 47–48, 88; K. Nikolić, *Strah i nada u Srbiji*, 32, 35; Isti, *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2001, 15–16.

rom, a često i sa ideologijom nacizma i fašizma i organskom filozofijom.³ U *Novom vremenu* su objavljivane izjave, govori i članci članova Saveta komesara, počev od Milana Aćimovića (komesara unutrašnjih poslova), Milosava Vasiljevića (komesara privrede), Stevana Ivanića (komesara socijalne politike i narodnog zdravlja), Momčila Jankovića (komesara pravde), Velibora Jonića (komesara prosvete), i drugih, zatim i Dimitrija Ljotića, vođe pokreta „Zbor“, a naročito novinara i propagandista Đorđa Perića, Lazara Prokića, Milana Banića, Miloša Đ. Popovića, Dragutina Jankovića, Svetislava Stefanovića, Đoke Slijepčevića, itd.⁴ Pored vesti o nemačkim ratnim poredama, izveštaja sa fronta, izjava i govora nemačkih i domaćih zvaničnika, opisa i obrazlaganja trenutnog stanja u Srbiji, kritičkog razmatranja bliže i dalje istorije i srpskih „grešaka i zabluda“, otvorenih poziva na „raskid sa prošlošću“, održavanje reda i mira i saradnju sa okupatorom, *Novo vreme* je već u prvim brojevima i tokom letnjih meseci 1941. sadržavalo i propagandnu sliku „nove Srbije“ u nemačkom „novom poretku“, koja je kasnije tokom okupacije i dalje nametana, ponavljana i razrađivana. U okvirima i pod nadzorom nemačke propagande u *Novom vremenu* je kreirana propagandna slika kako „nova Srbija“ treba da izgleda u ideološkom, političkom, privrednom, kulturno-prosvetnom pogledu. Propagirano je i šta srpski narod treba da čini, kako da se ponaša i koga da sluša, da bi dobio mogućnost da pod upravom nemačkog okupatora izgrađuje „novu Srbiju“ i da bi zaslužio da „nova Srbija“ dobije dostojno mesto u nemačkom „novom poretku“, bez i najmanjeg nagoveštavanja kakvo je stvarno mesto Srbiji u nemačkom fašističkom novom poretku namenivano.

Na stranicama *Novog vremena* tokom leta 1941. prevashodno je davano do znanja da je u Evropi u toku velika borba za stvaranje „novog evropskog poretka“. Pored redovnih izveštaja i vesti o stanju na frontovima, prenetih od nemačkih agencija i štampe, u kojima je propagirana nadmoć nemačkog oružja i uverenost u konačnu pobjedu, saradnici *Novog vremena* su se redovno trudili da kroz članke i komentare daju sliku sukoba prema smernicama nemačke propagande. Prema toj slici, Nemački Rajh je vodio borbu protiv kapitalističke Velike Britanije i komunističkog Sovjetskog Saveza iza kojih je stajala internacionalistička „judeomasonska“ svetska zavera protiv Evrope i hrišćanskih vrednosti. U pitanju je bio sukob „novog svetskog poretka“ protiv „izrođenog antihrišćanskog, judeomasonskog, deformisanog i u kapitalističkim porocima ogrezlog Zapada udruženog sa otvoreno bezbožničkim, antihrišćanskim judeomasonskim boljševizmom koji je izdao sve dosadašnje svetinje civilizovanog čovečanstva (religiju, Boga, dom, porodicu, rasu, slovenstvo, otadžbinu i Evropu) i stavio se u službu svetskog kapitalizma“.⁵ Prema tome, Nemački Rajh se za ostvarenje svojih cilje-

---

³ *Novo vreme*, br. 1, 16. maj 1941, 1; B. Petranović, *n. d.*, 144–146; B. Božović, *n. d.*, 96; N. Damjanović, *Novo vreme, prilog za monografiju*, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije, br. 24, Beograd 1987, 87–90.

⁴ O životu i radu pomenutih ličnosti videti u: Sima C. Ćirković, *Ko je ko u Nedicevoj Srbiji 1941–1944*, Beograd 2009. Većina njih se pominje i u: Dragoljub Jovanović, *Medaljoni*, knj. I–IV, Beograd 2008.

⁵ *Zapis letopisca na Vidovdan 1941*, *Novo vreme*, br. 47, 3. jul 1941, 3.

va borio protiv „svetske zavere“ tri internacionalne ideologije, jevrejstva, komunizma i masonstva.⁶

Lazar Prokić je u članku „Tri Internacionale“ objašnjavao da se „demokratija degenerisala i da bi opstala stvorila je čitav niz internacionala koje su „bile boj“ za njen račun. Glavna je bila *jevrejska – žuta internacionala* koja je držala u svojim rukama ogroman kapital i vlast u demokratskim zemljama što joj je pomagalo da se bori sa arijevcima, za osvetu hrišćanima i izgradnju „svetske jevrejske države“, odnosno osvajanje vlasti nad celim svetom. U tom cilju međunarodno jevrejstvo se služilo *plavom internacionalom – masonima*, koji su takođe imali ogroman kapital i koristili ga za ostvarenje svojih, odnosno jevrejskih interesa. Treća je bila *crvena – komunistička internacionala*, koju je takođe stvorilo jevrejstvo, za slučaj da se kapitalizam okrene protiv njegovih interesa.⁷ Slično je objašnjavao svetski sukob i Svetislav Stefanović, smatrajući da je kapitalističku i boljševičku internacionalu u borbi protiv Nemačke vezala treća „tajna i mučka internacionalna sila – judeomasonstvo celoga sveta“.⁸ Posebno slikovitu predstavu „svetske zavere“ nudio je u svojim antisemitističkim i antikomunističkim nastupima sa dosta religioznog misticizma vođa „Zbora“ Dimitrije Ljotić.⁹

Posle napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. nemačka propaganda je preko *Novog vremena* posebno insistirala na objašnjavanju tog sukoba. Činilo se da su se, posle pakta Molotova i Ribentropa 1939, nacional-socijalizam i boljševizam mogli udružiti protiv svetskog kapitalizma, plutokratije, i judeomasonerije i zajedno krenuti ka novom poretku u Evropi, a zatim i u svetu. U Moskvi, međutim, nadvladali su internacionalizam i „judeomasonstvo“ i boljševizam je pristupio zaveri za ovladavanje svetom i uništenje „svih tekovina civilizacije“ i „pozitivnih vrednosti“, smatrali su saradnici *Novog vremena*. S druge strane, isticano je da je Nemačka u taj sukob uvučena protiv svoje volje i da u njemu brani celu Evropu i njene vrednosti i kulturu protiv „jevrejske strategije svetske revolucije“ koju sprovodi Moskva uz pomoć Velike Britanije.¹⁰

⁶ O stereotipu zavere protiv Nemačke piše Todor Kuljić povezujući u njemu bitne i postojane delove fašističke ideologije – antisemitizam i antikomunizam. Tragajući za socioekonomskim i socijalno psihološkim korenima ovih komponenti on smatra da je agresivni fašistički rasizam imao potrebu da nađe zajedničkog neprijatelja i to je našao u međunarodnom jevrejstvu, jedinstvenom jevrejskom zlu. Komunizam je istovremeno bio „prvi neprijatelj sveta“ i rat protiv njega je imao „svetsko istorijski sudbinski karakter“, s tim da je u toj borbi antikomunizam pojačavan „tradicionalnim hoencolerskim porodom na istok“. – Todor Kuljić, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija*, Beograd 1987, 209–217.

⁷ Lazar Prokić, *Tri Internacionale*, Novo vreme, br. 69. 25. jul 1941, 3. – Prokić je napominjao da sve tri internacionalne postoje i kod Srba, da su zaslužne za događaje u martu i aprilu 1941. i da i dalje ne miruju već podstiču sabotaže u Srbiji.

⁸ Svetislav Stefanović, *O nemačko-sovjetskom sukobu*, Novo vreme, br. 51, 7. jul 1941, 3.

⁹ *Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe i Srbiju – govor D. Ljotića*, Novo vreme, br. 50, 6. jul 1941, 1–2.

¹⁰ *O nemačko-sovjetskom sukobu*, Novo vreme, br. 51, 7. jul 1941, 3; *Rezultati sovjetske propagande*, Isto, br. 63, 19. jul. 1941. 3; *Krug je potpuno zatvoren*, Isto, br. 72, 28. jul 1941, 3; Đorđe Perić, *Nemačko-sovjetski sukob i mi*, Isto, br. 42, 28. jun 1941, 3; *Obračun sa boljševizmom*, Isto, br.

Što se tiče ishoda te borbe *Novo vreme* je diktiralo potpunu uverenost u pobedu Nemačke i slom boljševizma. Poraz Sovjeta je po saradnicima lista bio neminovan i trebalo je da predstavlja „sudbonosan prelom u životu evropskih naroda“ koji će pokazati ispravnost nemačkog društvenog sistema i snagu duha, reda i hrabrosti koji su na strani nemačke vojske. Potvrda za to je nalažena i u izveštajima sa Istočnog fronta koji su svakodnevno svedočili o napretku nemačkih snaga.¹¹ Slikovit primer propagandnog širenja uverenja u nemačku pobedu i njen značaj predstavlja akcija „Victoria“ koja je u leto 1941. vođena u Evropi i našla svoje mesto na stranama *Novog vremena*. U nizu članaka tokom jula i avgusta isticano je da su u tom trenutku svi evropski narodi (sem Srba – žali *Novo vreme*) uz Nemačku i Italiju protiv neprijatelja „nove Evrope“ i da je to bilo posledica neospornog uverenja u nemačku konačnu pobedu, koja je simbolički predstavljana rečju „Victoria“ i slovom „V“. Tom znaku su širom Evrope, pa i u okupiranoj Srbiji, pridavani veliki propagandni značaj i simbolika. O toj akciji *Novo vreme* je prenosilo vesti stranih listova iz evropskih zemalja i svedočilo o pojavi slova „V“ u Beogradu kao simbolu „pouzdanja u nemačku pobedu nad boljševizmom“; donosilo je slike simbola „V“ koji je bio ispisan na tramvajima, zgradama, plakatima na ulicama Beograda; od 23. jula 1941. na naslovnoj strani pisalo je „Victoria – Nemačka pobeđuje na svima frontovima“ i „Victoria – nemačka pobjeda, pobjeda Evrope“.¹²

Paralelno sa uverenjem da Nemačka pobeđuje u *Novom vremenu* je objašnjavano i kuda vodi i šta svetu, Evropi i Srbiji donosi nemačka pobjeda. Početkom jula je preneti izjava predsednika Saveta komesara Milana Aćimovića prema kojoj „uskoro predstoji pad boljševizma“ te se otvaraju perspektive za novu, „konstruktivnu izgradnju Evrope“ gde će „svako imati svoje mesto“ i „posvetiti se mirnoj izgradnji“.¹³ Radilo se o „novom poretku“ u kojem je prema nemačkoj propagandi postojalo mesto i za Rusiju oslobođenu od komunizma, internacionalizma i judeomasonstva, i za sve druge evropske narode, „osvešćene“ „pročišćene nacističkom revolucijom“ i predvođene Nemačkim Rajhom. Po S. Stefanoviću, „osvešćeni“ evropski narodi će, pošto sruše „kapitalistički internacionalizam“ i „judeomasonsku ideologiju“, na istoj platformi ostvariti saradnju klasa, sklad i harmoniju naroda za „višu socijalnu pravdu“ i „pravedniju raspodelu materijalnih i duhovnih dobara“.¹⁴

38, 24. jun 1941, 3; *Govor komesara unutrašnjih dela*, Isto, br. 47, 3. jul 1941, 1; *Za pravu pobedu*, Isto, br. 65, 21. jul 1941, 3; Milan Banić, *Fatalne greške Čerčilove*, Isto, br. 71, 27. jul 1941, 3.

¹¹ *Političko istorijski značaj sovjetskog poraza*, *Novo vreme*, br. 95, 23. avgust 1941, 3; *Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetskog rata za Srbe i Srbiju – govor D. Ljotića*, Isto, br. 50, 6. jul 1941, 1–2.

¹² *Victoria*, *Novo vreme*, br. 63, 19. jul 1941, 2; *Simbol solidarnosti Evrope*, Isto, br. 66, 1, 22. jul 1941, 1; *Ratni poklič Evrope*, Isto, br. 67, 23. jul 1941, 1; *Slovo V u Beogradu*, Isto, br. 69, 25. jul 1941, 3; itd.

¹³ *Govor komesara unutrašnjih dela*, *Novo vreme*, br. 47, 3. jul 1941, 1.

¹⁴ S. Stefanović, *O nemačko-sovjetskom sukobu*, *Novo vreme*, br. 51, 7. jul 1941, 3. – Milan Banić, govoreći o mestu Rusije u „novom poretku“ posle pada boljševizma, nagoveštava da će

Razumljivo, u centru pažnje *Novog vremena* bilo je mesto Srbije u nemačkom „novom poretku“. Već u uvodniku prvog broja lista pisalo je da srpski narod mora izgrađivati „novu državu reda, rada i pravice koja će biti na visini novih zadataka u duhu tradicija našeg naroda, ali i u skladu sa tendencijama novog vremena i u harmoniji sa životnim zakonima naših suseda“.¹⁵ Prvo se postavljalo pitanje: kako se može zaslužiti i dobiti mesto u „novom poretku“, uprkos nedavnim zbivanjima i stanju u Srbiji i srpskom narodu posle aprilskog sloma i na početku okupacije.

Posle opisa i kritike dešavanja tokom martovskog prevrata i Aprilskog rata (pri čemu su, pored „klike zaverenika“, za prevrat i slom takođe optuživani judeomasonstvo i boljševizam), propagandisti *Novog vremena* su kao prvi zadatak postavljali normalizaciju prilika u zemlji i održavanje mira, reda i bezbednosti, a kao važan korak nametali i uspostavljanje privrednog života radi eksploatacije resursa kao jednog od glavnih ciljeva okupatora. Put ka „novoj Srbiji“ je, pre svega, bio put lojalnosti i saradnje sa nemačkim okupatorom. *Novo vreme* je u izjavama nemačkih zvaničnika i komesara, komentarima i tekstovima isticalo ove stavove i ciljeve i pozivalo stanovništvo da ih prihvati i pomogne u njihovom sprovođenju. Od tih polazišta stvarane su smernice za „nov put“ koji je trebalo da odvede Srbiju do „časnog i dostojnog mesta među stvaralačkim narodima“ u novom „evropskom poretku“.¹⁶

Propagandni zadatak *Novog vremena* je bio i da pokaže srpskom stanovništvu da Nemci kao okupatori zaslužuju lojalnost i saradnju. Šireno je uverenje da su Nemci protiv svoje volje uvučeni u rat sa Jugoslavijom i da su se potom kao pobednici ponašali korektno prema stanovništvu, dali Srbima domaću upravu, pružali pomoć u obnovi i normalizaciji zemlje i priliku da saraduju i nudili mogućnost da se uklupe u „nemačku evropsku zajednicu“.¹⁷ Prenošene su izjave nemačkih funkcionera koji su srpskoj upravi i srpskom narodu obećavali svesrdnu pomoć na putu „otrežnjenja od zabluda prošlosti“, obnove i izgradnje svetlije budućnosti. Sve aktivnosti nemačkih vlasti na normalizaciji života, obnovi zemlje i pokretanju privrede u Srbiji predstavljane su kao trud da se narod „umiri i privede novom budućem evropskom poretku“.¹⁸ S druge strane, bilo je potrebno i

---

na kraju rata Evropa dobiti „mogućnost da se neograničeno snabdeva ogromnim prirodnim bogatstvima ruskih ravnica i planina, sve tamo do Altaja i Pamira“, nagoveštavajući tako stvarno značenje projekta „novog evropskog poretka“ nacističke Nemačke (M. Banić, *Fatalne greške Čerčilove*, Isto, br. 71, 27. jul 1941, 3). O ustrojstvu „nove Evrope“ videti više u: M. Ristović, *n. d.*, 24–95.

¹⁵ *Nova Srbija*, Novo vreme, br. 1, 16. maj 1941, 1.

¹⁶ *Izjava komesara za unutrašnju upravu u Srbiji*, Novo vreme, br. 1, 16. maj 1941, 1; *Najmenovanje komesara*, Isto, br. 1, 16. maj 1941, 1; L. Prokić, *Dva rata*, Isto, br. 9, 24. maj 1941, 1; *Zadaci upravne vlasti u Srbiji – govor dr Turnera*, Isto, br. 17, 1. jun 1941, 1; *Glavni vojni zapovednik primio je komesare srpskih ministarstava*, Isto, br. 55, 11. jul 1941, 1; *Naš novi put*, Isto, br. 55, 11. jul 1941, 3; *Govor komesara saobraćaja D. Avramovića*, Isto, br. 71, 27. jul 1941, 4; *Izjava feldkomandanta fon Kajzenberga*, Isto, br. 78, 3. avgust 1941, 1.

¹⁷ *Naš put*, Novo vreme, br. 2, 17. maj 1941, 1; *Red i rad*, Isto, br. 1, 16. maj 1941, 6.

¹⁸ *Zadaci upravne vlasti u Srbiji – izjava dr Turnera*, Novo vreme, br. 17, 1. jun 1941, 1.

kreirati sliku prema kojoj je takvo držanje Nemaca zaista primećeno i prihvaćeno od velike većine stanovništva koja ja pristajala na saradnju, što je *Novo vreme* intenzivno činilo kroz komentare, reportaže i fotografije (nemački vojnik u igri sa srpskom decom, itd.).¹⁹

Pripadnici domaćeg upravnog aparata kao nosioci saradnje i propagiranja saradnje sa okupatorom u svakoj prilici su izražavali zahvalnost Nemcima „za sve što čine za srpski narod i olakšavaju mu tešku sudbinu“, pomažući mu da „izađe iz tragedije u koju je zapao kako bi mogao gledati u novi evropski poredak koji se stvara pod vođstvom Firera, a za koji poredak srpski narod vezuje i svoju budućnost“. Oni su obećavali svoju lojalnost i zahvalnost, kao i lojalnost celokupnog srpskog naroda, tvrdeći da njihova saradnja potiče iz dubokog uverenja a ne iz prinude.²⁰ Istovremeno su pozivali narod da im pomogne u izvršavanju teškog zadatka obnove, da prihvati „pruženu ruku viteškog pobednika“, ubeđujući ga da mu nemački narod nije bio neprijatelj već samo protivnik u jednom nesrećnom ratu.²¹ Šireno je uverenje da je saradnja sa Nemcima „bila i ostaje najbolja i jedina politika“ za Srbiju i da joj je to najbrži i najsigurniji put za srećniju i bolju budućnost, put ka ostvarenju „visokih nacionalnih ciljeva“ oličenih u uklapanju Srbije u nemački novi poredak i zauzimanje mesta koje joj „po snazi i vrednosti pripada“.²²

Paralelno sa smirivanjem stanja, rešavanjem konkretnih zadataka, održavanjem mira i reda, pokretanjem privrede i podsticanjem saradnje i lojalnosti, komesarski režim je ocrtavao ideološke osnove vizije „nove Srbije“ u „novoj Evropi“. Osnovne crte te ideološke koncepcije su bile uslovljene podređenom ulogom u kojoj se našla Srbija, sveobuhvatnim nadzorom i pritiskom nemačkih vlasti, ali i ideološkim ubeđenjima pripadnika domaće uprave i drugih saradnika okupatora.²³ Na neke od njih je delovala nemačka politička i kulturna tradicija i sam nacional-socijalizam što se odražavalo i na stranicama *Novog vremena*. Nosioci takve ideologije su u Savetu komesara bili pripadnici Ljotičevog pokreta „Zbor“, koji je još pre rata bio pod ideološkim uticajem nacizma.²⁴ To su bili komesar privrede Milosav Vasiljević, komesar socijalne politike Stevan Ivanić i komesar prosvete Velibor Jonić. I drugi saradnici *Novog vremena* odražavali su uticaj nemačke kulture i nacističkih ideja, u čemu su se posebno isticali L. Prokić, M. Đ. Popović, D. Janković i Đ. Perić.

U propagandnoj slici „nove Srbije“ koju je tokom leta 1941. kreiralo *Novo vreme* uočava se nekoliko ideoloških motiva, utemeljenih u organskoj filozofiji

¹⁹ *Novo vreme*, br. 22, 6. jun 1941, 3; *Isto*, br. 63, 19. jul 1941, 1; *Isto*, br. 68, 24. jul 1941, 3; *Isto*, br. 73, 29. jul 1941, 1; *Isto*, br. 80, 6. avgust 1941, 1.

²⁰ *Glavni vojni zapovednik primio je komesare srpskih ministarstava*, *Novo vreme*, br. 55, 11. jul 1941, 1.

²¹ *Budućnost naše zemlje nalazi se u našim rukama*, *Novo vreme*, br. 62, 18. jul 1941, 3.

²² *Govor komesara unutrašnjih dela*, *Novo vreme*, br. 11, 26. maj 1941, 1.

²³ Videti: Lj. Škodrić, *n. d.*, 21–41.

²⁴ Videti više u: T. Kuljić, *n. d.*, 218–255; Lj. Škodrić, *n. d.*, 28–40.

ji i ideologiji nacional-socijalizma. Jedan od njih je bio nacionalizam, vraćanje korenima i istorijskoj tradiciji.²⁵ Pošto je odbačeno jugoslovensko iskustvo kao greška i pad srpskog naroda, koje se završilo aprilskim slomom, trebalo je u dubljim naslagama prošlosti pronaći pozitivne vrednosti i ugraditi ih u temelje nove države. Isticani su primeri srpskih uspeha u prošlosti (Nemanjići, Karađorđe, itd.), hvaljena „vidovdanska tradicija“ i narodni moral i karakter.²⁶ Smatrano je da je „povratak Srba srpstvu preduslov za izgradnju srpske budućnosti“ i da se u borbi za „novu Srbiju“ mora potražiti nadahnuće „u duhu rodnog tla“ i u „duhu i velikim delima naše slavne prošlosti“.²⁷ I Milan Aćimović i ostali komesari su se pozivali na „moralnu snagu našeg naroda“ zahvaljujući kojoj je opstao u prošlosti (čak i u turskom ropstvu) i tražili povratak istoriji i narodnoj tradiciji.²⁸

„Novu Srbiju“ je trebalo urediti po uzoru na nemačku nacističku državu, na potpuno suprotnom modelu od onih koje su nudili vojni i ideološko-politički neprijatelji nemačkog Rajha – boljševizam i parlamentarna demokratija.²⁹ Stoga je važan segment propagandne slike u *Novom vremenu* bio kritika zapadne parlamentarne demokratije i vrednosti koje je ona promovisala. Po propagandistima *Novog vremena* sistem parlamentarne demokratije su karakterisala politička trvenja, nadglasavanje, politikantstvo, partijski sukobi, birokratija, korupcija, nered, zadovoljavanje ličnih interesa, zapostavljanje interesa zajednice i države, neresavanje konkretnih socijalnih i nacionalnih problema. Prema njima, neefikasnost i štetnost demokratskog sistema se pokazala kroz istoriju, što je dokazivano na primeru Jugoslavije. Demokratskom uređenju je predskazivan slom i nestanak posle tekućeg rata i smenjivanje nacionalsocijalističkim poretkom u čitavoj Evropi. Zbog svega toga, „nova Srbija“ je morala odbaciti političko iskustvo iz prošlosti, ugledati se na nemački nacistički poredak, vrednosti i načela i formirati „korporativno-zadružnu državu“ utemeljenu na radu, organizaciji, disciplini, „zdravoj utakmici pod svestranom kontrolom države koja bi vodila računa o interesima zajednice, a tek u tim okvirima o potrebama pojedinaca i užih grupa“. Na putu uklapanja u „novi evropski poredak“ Milan Aćimović je tražio da Srbi ujedine sve narodne snage i ne troše ih u „besplodnim političko-partijskim trvenjima i obračunima“.³⁰

²⁵ T. Kuljić, *n. d.*, 223–224, 241–242.

²⁶ P. Milojević, *Vidovdan*, *Novo vreme*, br. 42, 28. jun 1941, 3; L. Prokić, *Smena ili promena*, Isto, br. 78, 3. avgust 1941, 3

²⁷ *Mesto u širinu u dubinu*, Isto, br. 3, 18. maj 1941, 1; Đ. Slijepčević, *Bespočvenišvo*, br. 91, 19. avgust 1941, 3.

²⁸ *Govor komesara unutrašnjih dela*, *Novo vreme*, br. 11, 26. maj 1941, 1; *Izjava komesara PTT-a*, Isto, br. 44, 30. jun 1941, 3, itd.

²⁹ T. Kuljić, *n. d.*, 224, 225.

³⁰ *Govor komesara unutrašnjih dela*, *Novo vreme*, br. 11, 26. maj 1941, 1; Isto, br. 56, 12. jul 1941, 1, 3; S. Stefanović, *Sa zapadnoevropskom revolucijom – naš jedini put*, Isto, br. 58, 14. jul 1941. 1. – L. Prokić ide i dalje napominjući da se treba kretati „putem radne totalitarne rasno čiste i planske države“ i da samo „rasno čista društva, radno i nacionalno vaspitana mogu se uzdići do jedne zapažene državne individualnosti“ (L. Prokić, *Smena ili promena*, Isto, br. 78, 3. avgust 1941, 3).

Među vrednostima nemačke nacističke države, poseban značaj u propagandi *Novog vremena* pridavan je radu. Po rečima generalnog opunomoćenika za privredu Srbije rad je „čarobna reč“ na putu obnove i izgradnje zemlje, na putu za „novu Srbiju“.³¹ Naspram parlamentarne demokratije u kojoj je glavna vrednost bio kapital i zlato, u nacionalsocijalizmu je osnovna vrednost bio rad, smatrali su propagatori „nove Srbije“, i stoga pozivali na nemački primer i promovisali rad kao dužnost i obavezu svakog pojedinca, koje mu određuje mesto u zajednici. Aćimović je gledao na rad kao „svetu dužnost prema otadžbini“ i poručivao da „neradnicima neće biti mesta u novom društvenom sklopu“.³² Komesar socijalne politike Stevan Ivanić je posmatrao rad kao „moralnu vrednost“, „najveću čast“ i „najviši zakon narodne zajednice“ i tražio da se u „novoj Srbiji“ svi od malena vaspitavaju za rad i da se izgradi jaka socijalna politika i zaštita radnika.³³ Ivanić je stavove o radu i novoj socijalnoj politici izneo i na skupštini Radničke komore u Beogradu, na kojoj je doneta rezolucija u kojoj se zaključuje da država mora svakom ko radi da obezbedi pravo života i zarade, a „ko ne radi ne mora ni da jede“. Za prepreku u ostvarivanju ovakvog stava prema radu smatrana je „jevrejsko-komunistička misao o suprotstavljenosti klasa koja razara jedinstvo nacije“, koju je hitno trebalo odstraniti. Sliku radnika Jevreja, komuniste, siromašnog beskućnika punog mržnje morala je zameniti slika radnika, domaćina, oca porodice i „zdrave jedinice svoga srpskog naroda“.³⁴

Važna karakteristika „nove Srbije“ koja je propagirana bilo je podređivanje pojedinačnih interesa interesima zajednice, za razliku od liberalne demokratije koja je insistirala na pojedincu. Individualizam je smatran potpuno štetnim jer slabi snagu naroda i države. Interes zajednice je stavljan na prvo mesto, a potčinjavanje pojedinca je smatrano dužnošću, ali i opravdavano „blagostanjem celine u kojoj leži i dobrobit pojedinca“.³⁵ Odnos prema tradiciji, radu i zajednici posmatran je u propagandi *Novog vremena* kao „moralna podloga“ za novo uređenje Srbije prema nemačkom uzoru, ali su ovi elementi sažimani u modelu za uređenje države i društva kakav je već postojao kod Srba, u srpskoj patrijarhalnoj zadruzi. I ovu ideju je zastupao S. Ivanić, koji je u zadruzi video „osnovu našeg socijalnog uređenja“, koja je ukorenjena u srpskom narodu, poštuje interese zajednice i pridaje veliki značaj radu, odgovornosti i starešinstvu.³⁶

Pošto je kolevka zadrugarstva bilo srpsko selo, u njemu je trebalo tražiti primer organizacije cele države i posebno socijalno-ekonomske politike „nove

---

³¹ *Ciljevi i načela generalnog opunomoćenika za privredu u radu na obnovi zemlje*, Novo vreme, br. 3, 18. maj 1941, 1.

³² *Govor komesara unutrašnjih dela*, Novo vreme, br. 11, 26. maj 1941, 1; *Govor komesara za privredu*, Isto, br. 14, 29. maj 1941, 1.

³³ *Govor komesara socijalne politike*, Novo vreme, br. 22, 6. jun 1941, 1.

³⁴ *Skupština radničke komore u Beogradu*, Novo vreme, br. 67, 23. jul 1941, 3.

³⁵ *Ciljevi i načela generalnog opunomoćenika za privredu u radu na obnovi zemlje*, Novo vreme, br. 3, 18. maj 1941, 1.

³⁶ *Govor komesara socijalne politike*, Novo vreme, br. 22, 6. jun 1941, 1.

Srbije“. Još u početnom periodu saradnje sa okupatorom tokom leta 1941, pod uticajem konkretnih prilika, ali i nacionalsocijalističke ideologije, temelji novog poretka su stavljeni na selo i seljaka, a u *Novom vremenu* se pojavila ideja o stvaranju srpske zadrugne seljačke države, koja je kasnije razrađivana u domaćem upravnom aparatu tokom okupacije. Cilj ideologa „nove Srbije“ je bio da prikažu značaj i ukorenjenost zadrugarških načela u srpskom narodu, pre svega srpskom selu, kako bi stvorili ubeđenje da je takva organizacija nove države najpodobnija i najprirodnija. „Novu Srbiju“ je trebalo zasnovati na poljoprivredi što je proisticalo iz realnog stanja i mogućnosti, prirodnih bogatstava, ali i mesta koje joj je davao okupator u svojim planovima. Ukazivano je na dugotrajnu zapostavljenost i zaostalost sela koje je trebalo prevazići, rešiti brojne ekonomske, socijalne, zdravstvene i prosvetne probleme i postaviti selo i seljaka u „centar nove Srbije“. ³⁷ U propagiranju novog uređenja i osmišljavanju zdravstveno-prosvetnih mera i drugih akcija na selu posebno se isticao Ivanić, po struci lekar. Njegova briga o zdravlju naroda je imala i rasnu pozadinu, pošto je govorio o potrebi osnivanja „zavoda za rasno-biološka ispitivanja i zaštitu naroda od rđavog uticaja nasleđa i nepravilnih mešavina“, isticao da Srbi pripadaju dinarskoj rasi, „jednoj od najboljih“, i da to „bogomdano nasleđe“ moraju čuvati i unapređivati „svim naučnim sredstvima“. ³⁸

Ideolozi „nove Srbije“ i kreatori njene propagande slike u *Novom vremenu* i javnosti okupirane Srbije tokom leta 1941. posebnu pažnju su posvećivali organizaciji i reformisanju prosvete i školstva i vaspitavanju omladine, upravo radi širenja i popularisanja te slike i izgradnje „nove Srbije“. Za razliku od neorganizovanog školstva Kraljevine Jugoslavije koje je vodilo formiranju materijalističke i internacionalne misli, ateizmu, odnarodavanju i kvarenju omladine, širenju „zapadnjačkih“ ideja i naročito komunizma, zapostavljanju rada, discipline, zajedništva, sela, tradicije i nacije – prosvetni sistem „nove Srbije“ je trebalo da bude ustrojen tako da razvija one osobine i načela na kojima se zasnivala „nova Srbija“ i nemački „novi poredak“ i dovede do formiranja „novih ljudi“. Tako bi bila izvršena moralna obnova i veliki preobražaj srpskog naroda i njegovo uklapanje u „novi poredak“. Škola je morala da vaspitava omladinu u duhu nacionalizma, tradicije, religije, „starih ideala“, rada, discipline, odgovornosti, podređenosti pojedinca zajednici, zadrugarstva, i da utiče na odbacivanje svih ideja sa demokratskog Zapada, naročito liberalno-demokratske, masonske i komunističke ideje. Jedini strani uticaj na kojem je trebalo zasnovati novu školu i obrazovanje bio je nemački. U datim okolnostima prosveta je postajala svojevrsan oblik ideološko-

---

³⁷ *Govor komesara socijalne politike*, *Novo vreme*, br. 22, 6. jun 1941, 1; *Komesar socijalne politike i narodnog zdravlja u obnovi Srbije*, Isto, br. 66, 22. jul 1941, 3; *Srpsko selo i seljak*, Isto, br. 78, 3. avgust 1941, 4; *Izjava komesara socijalne politike*, Isto, br. 91, 19. avgust 1941, 3; *Novo vreme*, br. 95, 23. avgust 1941, 3.

³⁸ *Izjava komesara socijalne politike*, Isto, br. 91, 19. avgust 1941, 3. – O mestu zajednice, zadruge, rada, sela i seljaštva, rasizma, itd. u fašizmu, naročito u fašističkim pokretima u seljačkim poljoprivrednim zemljama jugoistočne Evrope videti: T. Kuljić, *n. d.*, 228–250.

propagandne delatnosti, za dnevopolitičke interese nemačkog okupatora i njegovih saradnika.³⁹

Određene postavke nove prosvetne politike i ideologije sprovedene su već tokom leta 1941. Trebalo je da nastavni programi i udžbenici budu pod strogom cenzurom i planskim nadzorom države; iz njih je trebalo izbaciti sve nepodobne i anacionalne sadržaje, a takve nastavnike je trebalo izbaciti iz škola; trebalo je napisati nove programe i udžbenike.⁴⁰ Učiteljima je sugerisano da tokom leta organizuju analfabetske tečajeve radi suzbijanja nepismenosti, koja je bila veoma raširena.⁴¹ Najveću brigu je trebalo posvetiti selu kao najnerazvijenijem i najzaostalijem delu zajednice. Posvećivana je pažnja radnom vaspitanju omladine, pa su davani predlozi za formiranje radnih bataljona školske omladine na čelu sa oficirima i omladinske radne službe.⁴² Insistirano je na organizovanju planskih letovanja školske omladine na selu pri čemu bi se planski radilo na upoznavanju učenika sa seoskim poslovima i selom uopšte, paralelno sa učenjem školskog gradiva.⁴³ Realizacijom ovih predloga omladina bi se odvojila od „štetnih zabava“, popunila deficit radne snage, svesno dala doprinos u obnovi zemlje i sistematskim vaspitanjem razvijana bi bila njena volja za rad, podsticano praktično učenje i stručnost, a potpomagan bi bio i razvoj sela i uključivanje seljaka u nove političke, privredne, socijalne i kulturne tokove.

Deo sprovođenja novog prosvetnog programa i jedan od prvih koraka za ostvarenje politike i ideologije Saveta komesara bio je i pokušaj reorganizacije Beogradskog univerziteta u julu 1941. Komesar Jonić je istakao da Univerzitet „daje pečat celokupnom duhovnom i intelektualnom životu te ga treba prilagoditi stvarnim državnim potrebama“. Cilj planirane reforme je bio da se nastavnici odgovorno posvete nauci i vaspitanju u duhu novog vremena, da se racionalizuje pristup na univerzitet strogim odbirom i kontrolom studenata, a nastava zasnuje na nacionalnom duhu i tradiciji, bez podražavanja tuđih uticaja.⁴⁴ Međutim, glavni razlozi pritiska na Univerzitet se vide u tekstu u kojem je naglašeno da je zbog nemarnosti predratne države na Univerzitetu i prosveti uopšte omladina bila pre-

---

³⁹ *Kako da vaspitavamo omladinu*, Novo vreme, br. 17, 1. jun 1941, 6; *Preporod srpske omladine*, Isto, br. 36, 22. jun 1941, 4; Velibor Jonić, *Korenita reforma naše prosvetne politike i naših škola*, Isto, br. 65, 21. jul 1941, 1; *Putevima zaboravljenih tradicija*, Isto, br. 74, 30. jul 1941, 3; *Savremeni zadaci naše omladine*, Isto, br. 78, 3. avgust 1941, 4. – U kreiranju novih ideoloških zadatka obrazovanja i vaspitanja već od leta 1941. posebno se isticao komesar, potom ministar prosvete, Velibor Jonić. Videti: V. Jonić, *Komesar prosvete govori*, Beograd 1941; Lj. Škodrić, *n. d.*, 166–172.

⁴⁰ *Kratak plan za hitan prosvetni rad*, Novo vreme, br. 50, 6. jul 1941, 4. „Čišćenje“ škola od nepodobnih nastavnika počelo je već tokom leta 1941. Videti: Lj. Škodrić, *n. d.*, 108–110.

⁴¹ *Naši učitelji treba da neumorno vode borbu protiv analfabetizma*, Novo vreme, br. 50, 6. jul 1941, 4.

⁴² *Novo vreme*, br. 50, 6. jul 1941, 4; *Isto*, br. 78, 3. avgust 1941, 4.

⁴³ *Plansko letovanje naše školske omladine*, Novo vreme, br. 43, 29. jun 1941, 6.

⁴⁴ *Novo vreme*, br. 71, 27. jul 1941, 3; *Isto*, br. 74, 30. jul 1941, 3; *Izjava komesara prosvete V. Jonića o novoj organizaciji univerziteta*, Isto, br. 75, 31. jul 1941, 3.

puštena stranoj propagandi i slobodoumlju pod kojima se u stvari vešto krila „jevrejska ideologija sa svojim razornim semenom, komunizmom“ i tako je trovala „mračnim idealima“ i „pogrešnim predstavama“. Tom zlu je trebalo stati na put sveobuhvatnom reformom Univerziteta. Isticano je da Univerzitet „ne može biti autonomna ustanova jer on ne služi samo nauci, već nauci u službi svoga naroda“.⁴⁵ Tako je i ova najviša nastavna i naučna ustanova u Srbiji trebalo da posluži interesima kreatora slike „nove Srbije“ u „nemačkom novom poretku“, kao poligon za primenu njihovih ideja, obračun sa ideološkim protivnicima i začetak novog sistema. Pored toga, reforma Univerziteta je imala i praktičan cilj: da neutrališe centar slobodoumnih i antiokupatorskih ideja otpora, koje su, međutim, dovele do neuspeha same reforme.⁴⁶

Dragomir Bondžić

THE PROPAGANDA PICTURE OF THE 'NEW SERBIA'
IN „NOVO VREME“ DAILY DURING THE SUMMER OF 1941

Summary

In the occupied Serbia, the Council of Commissars was created in beginning of the May 1941. It was fully subordinated to the German military administration apparatus. Among other aims, one of the important tasks was propaganda efforts and describing of the German interests. Above all, it was propaganda of the law, preder, peace and cooperation between the Serbia's population and the German occupiers. One of the main propaganda tools was the „Novo vreme“ (the New Age) daily. This daily newspaper belonged to the Council of Commissars administration and were under the firm control of the German apparatus. Most of the subject that the daily have deal during the summer of 1941 was propaganda on German military success, dominance of the German weapons, and expectation of the quick German victory. Also, loyalty and cooperative attitude toward the German forces in Serbia was strongly suggested. Beside those objectives, the picture of the „New“ Serbia was created. The „New Serbia“ should be build through the cooperation with the Germans until full inclusion within the „New Order“. Several ideological motives could be traced in this propaganda stream with two basic: organic philosophy and the national-socialism ideology. Beside those main patterns, other included, promotion of the nationalism, traditional values, negative comments on the parliamentary democracy, anti-communism, glorification of the work, collectivism, promotion of the village as basic cell of the future political order, etc. Of the special note was education which was treated as necessary tool of the erection of the New Serbia.

---

⁴⁵ *Pitanje našeg univerziteta*, Novo vreme, br. 82, 8. avgust 1941, 3.

⁴⁶ O sprovođenju i neuspehu reforme videti u: B. Petranović, *n. d.*, 138–144.

POLITIKA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA SRBIJI

APSTRAKT: Prilog prikazuje kako su vlasti Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine pratile razvoj događaja u Srbiji. Također je prikazana vanjska politika tadašnjeg Zagreba, koja je vođena na način da se ne dozvoli eventualno jačanje Srbije, što će ostati trajno obilježje hrvatske vanjske politike do kraja Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, Srbija, 1941. godina

Slomom Kraljevine Jugoslavije i proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) ostvareni su ciljevi ustaškog pokreta koji je Srbe i Srbiju smatrao glavnom preprekom ostvarenju hrvatske državnosti. Zadovoljstvo zbog sloma Jugoslavije, koja je iz ustaške perspektive predstavljala proširenu Srbiju i sredstvo srpskog ugnjetavanja hrvatskog naroda, dobro je izraženo u uvodniku koji je u dnevniku *Hrvatski narod* objavljen povodom Vidovdana 1941. godine. U tom je članku navedeno da je Vidovdan „najveći srpski narodni blagdan“, koji objedinjuje dvije „snage srpstva“, odnosno osvetu Kosova i težnju za obnovom Dušanova carstva. Na kraju Prvog svjetskog rata Srbima je „versailleskim diktatom“ konačno uspjelo obnoviti Dušanovo carstvo. Nakon toga Hrvati su više od 20 godina slušali kako je Kosovo osvećeno kraj Kumanova i na Kajmakčalanu, dok su hrvatska djeca bila prisiljena slaviti Vidovdan, najveći srpski državni blagdan i spomendan srpskog junaštva. No, kako je zaključeno u uvodniku, Vidovdan 1941. Srbi ne mogu slaviti „kao prošlih godina“, jer je „nova Europa“ pod vodstvom Adolfa Hitlera i Benita Mussolinija, „dolično i pravedno kaznila balkansko leglo ubojica i ratnih upaljača“:

„Srušeno je, u Versaillesu i drugim pariškim zamcima obnovljeno i prošireno Dušanovo carstvo, koje je bilo postavljeno kao istočna zaštita zapadnih vevlasti protiv Njemačke. 'Junačka' srpska vojska besmrtno se i za sva vremena osramotila u 'ratu od 8 dana'. Srušena je i uništena Jugoslavija, velika laž i nasilje, Dušanovo carstvo našeg stoljeća. (...) Sada su Srbi prepušteni sebi i svojim vlastitim snagama. Udovoljeno je povijesnoj pravdi i probitku Evrope. (...) Vi-

dovdan god. 1941. hrvatski je narod u svojoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dočeka kao pobjednik, kao osvjetnik Evrope“.¹

Za hrvatsku stranu u tom je razdoblju važno pitanje bilo određivanja novih granica, pa tako i onih prema Srbiji. Njemačka vojna uprava u Srbiji tražila je da zbog praktičnih razloga Zemun, odnosno dijelovi istočnog Srijema ostanu pod njezinom upravom, iako u političkom smislu nije poricano hrvatsko pravo na to područje. No, nakon daljnjih traženja hrvatske strane, koja je imala potporu Siegfrieda Kaschea, njemačkog poslanika u Zagrebu, održani su novi hrvatsko-njemački pregovorima kojima je dogovoreno da to područje u potpunosti prijeđe pod hrvatsku vlast.² U skladu s ovim 10. 10. 1941. kotari Stara Pazova i Zemun stavljeni su pod isključivu upravu NDH.³

Na području južno od rijeke Save granica prema Srbiji određena je činjenicom da je Bosna i Hercegovina ušla u sastav NDH. Odmah nakon što je krajem aprila 1941. hrvatska vlast uspostavljena u Sarajevu, pokrenuta je akcija da hrvatska vojska i oružništvo zaposjednu i Sandžak. Ovo je podržavalo i muslimansko stanovništvo tog područja, koje je insistiralo na svojoj povijesnoj povezanosti s bosansko-hercegovačkim muslimanima, te su tražili da budu priključeni Bosni i Hercegovini, odnosno Hrvatskoj državi. Već početkom maja 1941. hrvatske snage zaposjele su dijelove Sandžaka i tamo uspostavile hrvatsku vlast. Za hrvatske težeje na tom području veliki je problem predstavljala prisutnost Talijana, odnosno činjenica da je upravo tim područjem prolazila demarkaciona crta koja je teritoriju bivše Jugoslavije razdvajala na njemačko i talijansko interesno područje. Rimskim ugovorima od 18. 5. 1941. talijanska strana nametnula je NDH nepovoljno razgraničenje na jadranskom području, kojeg je Zagreb bio prisiljen prihvatiti, a Talijani su krajem lipnja odbili i zahtjev Ante Pavelića za uključenje cijelog Sandžaka u sastav NDH. Nakon toga hrvatska strana morala se povući iz dijelova Sandžaka koji je bio pod njezinim nadzorom, ali su Hrvati zbog izbijanja ustanka u Crnoj Gori ostali na tom području do početka septembra 1941., kada su se povukli na istočnu granicu NDH, odnosno granicu Bosne i Hercegovine prema Crnoj Gori i Srbiji iz 1914. godine.⁴

Na području južno od rijeke Save hrvatske vlasti su za osiguranje granice prema Crnoj Gori i Srbiji 21. 7. 1941. osnovale Zapovjedništvo Vojne krajine u

---

¹ „Obnovljeno Dušanovo Carstvo bilo je djelo Versaillesa, Srpski Vidovdan 1941. godine“, *Hrvatski narod, Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, br. 134, Zagreb, 28. 7. 1941., 1.

² Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu, Uspomene, osvrti, doživljaji*, Knjiga druga, Washington D. C. 2006., 157–171.

³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom I, knjiga 17, Borbe u Vojvodini 1941–1944 god., Beograd 1958., dok. br. 5.

⁴ Opširnije o djelovanju uprave NDH u dijelovima Sandžaka tijekom 1941. vidjeti: Danilo Jauković, „Sandžak u Narodnooslobodilačkom ratu (I deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 4, Beograd 1960., 23–56.; Danilo Jauković, „Sandžak u Narodnooslobodilačkom ratu (II deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 5, Beograd 1960., 3–33.; Bogdan Gledović, „Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1972., 19–60.

Sarajevu, koje je s posebnim postrojbama osiguravalo područje od Bijeljine do Trebinja, odnosno Cavtata.⁵ Predstavnici Zapovjedništva Vojne krajine su 21. 10. 1941. u Zagrebu posjetili vojskovođu Slavka Kvaternika, ministra hrvatskog domobranstva. Tijekom razgovora s Kvaternikom među ostalim je zaključeno da se osiguranje državne granice „prema istoku“ ne može ograničiti isključivo na uski pojas uz granicu. Zato izgradnju i održavanje cesta i putova, kao i drugih objekata koji će služiti obrani istočne granice treba protegnuti sve do crte Brod–Sarajevo–Mostar–Metković. Idućeg dana, 22. 10., predstavnici Vojne krajine primljeni su kod Ante Pavelića koji je zaključio da obrana istočne granice predstavlja jednu od najvažnijih državnih potreba, kojoj treba pokloniti „najveću pažnju“. Iako Zapovjedništvo Vojne krajine neće preuzeti sve ovlasti građanskih vlasti, ono će, zaključio je Pavelić, u okviru svog djelovanja poduzeti potrebno da se „narod Vojne Krajine osposobi za napore hrabrih, otpornih i požrtvovnih krajišnika“.⁶ No, već i prije toga, u devetom mjesecu 1941., predstavnici građanskih vlasti, primjerice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu, žalili su se Zagrebu da ustanova Vojne krajine nije djelotvorna i da, među ostalim, postoji preklapanje ovlasti vojnih i građanskih vlasti na tom području. Zato je već tada iznesen prijedlog o ukidanju Vojne krajine.⁷

Nema sumnje da je Vojna krajina trebala predstavljati poseban način nadzora nad granicom prema Srbiji i Crnoj Gori, što je pokazivalo da Zagreb upravo na tom području vidi mogućnost najveće ugroze NDH. No, s širenjem djelovanja četničkih i partizanskih snaga na tom području ubrzo će se pokazati da Vojna krajina ne može osigurati granicu NDH prema istoku. Početkom maja 1942. ukinuto je Zapovjedništvo Vojne krajine, odnosno preustrojeno je u Zapovjedništvo za utvrđivanje granice na području od Bosanske Rače i uz rijeku Drinu do Višegrada.⁸

Iako je Jugoslavija uništena kao država, a Srbija se našla pod njemačkom okupacijom, Zagreb je i u svojoj vanjskoj politici djelovao na način koji će Srbiju zadržati oslabljenom. NDH u savezništvu protiv Srbije nije mogla računati na suradnju s Mađarskom, budući da su Mađari nakon sloma Jugoslavije okupirali i anketirali Međimurje, što Zagreb nije htio priznati. Nasuprot tome upravo je zajednička suprotstavljenost Mađarskoj omogućila suradnju između NDH i Rumunjske, pri čemu je hrvatska strana pokazivala interes da Banat bude prepušten Rumunjima, nakon čega bi između Srijema i Banata bila uspostavljena nova hrvatsko-rumunjska granica.⁹

---

⁵ Opširnije o Vojnoj krajini u NDH vidjeti: Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska, 1941.*, Beograd 1973., 224–226.; Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb 2003., 112–118.

⁶ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZZ NDH/NOP), III-115/1595–1610, Zapovjedništvo Vojne krajine, Vojni odjel, Taj. Broj: 600/1941.

⁷ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 37, Dopis upućen dr. Andriji Artukoviću, ministru unutarnjih poslova NDH, 10. IX. 1941.

⁸ N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 117.

⁹ Marin Mihanović, „Mađarsko pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2001., 323.–354.

I dobri odnosi NDH s Bugarskom temeljili su se na težnji za slabljenjem Srbije. Kako je 1941. izjavio Mladen Lorković, tada hrvatski ministar vanjskih poslova, „jedna jaka Bugarska“ bit će jamstvo NDH da će Srbija i njezin eventualni utjecaj „biti slabiji“. S druge strane bugarski dužnosnici smatrali su poželjnim da Sandžak uđe u sastav NDH, kako bi, na kraju, daljnjim širenjem Bugarske na jugoistočne dijelove Srbije, na tom području bila uspostavljena zajednička bugarsko-hrvatska granica.¹⁰ U vezi s njemačkim planovima da uguše ustanak koji je izbio u Srbiji, jedan bugarski ministar je krajem septembra 1941. rekao hrvatskom poslaniku u Sofiji da Nijemci nisu „pravo poznavali mentalitet Srba“, pa su pogrešno mislili da će se oni „lojalno ponašati“. Kako je zaključio taj ministar i za Bugare i za Hrvate zapravo je bolje da Srbi „prave nered“, pa će se Nijemci s njima konačno „radikalno obračunati“.¹¹

Hrvatska strana imala je svoje predstavnike koji su pratili stanje u Srbiji i u Beogradu obavljali druge potrebne poslove. Domobranski satnik Josip Lončarević već je u četvrtom mjesecu 1941. oputovao u Beograd kao hrvatski časnik za vezu pri njemačkom Zapovjedništvu 2. oklopne armije, a zatim je imao istu dužnost pri njemačkom zapovjedništvu za Srbiju. Istovremeno je u Zemunu djelovao Prijavni ured hrvatskog domobranstva, na čijem se čelu nalazio potpukovnik Miroslav Schlacher. Do kraja 1941. Schlacher je preuzeo i dužnost časnika za vezu pri njemačkom zapovjedništvu za Srbiju.¹²

Jedna od glavnih dužnosti hrvatskog časnika za vezu pri njemačkim zapovjedništvima u Beogradu, kao i Prijavnog ureda hrvatskog domobranstva u Zemunu, bilo je organizirati preseljenje Hrvata, pripadnika bivše jugoslavenske vojske, odnosno njihovih obitelji, iz Srbije, odnosno istočnih dijelova bivše Jugoslavije u NDH.¹³

Osim toga Ministarstvo vanjskih poslova NDH je 25. 7. 1941. odredilo da djelatnik tog ministarstva Tihomir Vincetić preuzme dužnost ravnatelja ureda za putnice u Beogradu. Tako je u Beogradu uspostavljeno tijelo koje je nosilo naziv „Hrvatski klub – Ured za putnice“, dok je koristilo pečat s natpisom „Konzularno predstavništvo Nezavisne Države Hrvatske – Beograd“.¹⁴ Čini se da se spomenuti ured zapravo nastavljao na „Hrvatski klub“, koji je kao udruženje djelovao u Beogradu za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.¹⁵

---

¹⁰ Nada Kisić Kolanović, *Zagreb - Sofija, Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena, 1941–1945.*, Zagreb 2003., 167.

¹¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji, Diplomatski izvještaji 1941–1945.*, Svezak 1, Priredila Nada Kisić Kolanović, Zagreb 2003., dok. br. 14.

¹² Aleksandar Vojnović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995., 42–46.

¹³ A. Vojnović, *NDH u Beogradu*, 42–46.; V. Vrančić, *Branili smo državu*, Knjiga druga, 157.

¹⁴ A. Vojnović, *NDH u Beogradu*, 47–74.

¹⁵ Nažalost raspoložem s malo podataka o predratnom „Hrvatskom klubu“ u Beogradu. No iz jednog njegovog dopisa od 25. 6. 1935. koji se čuva u fondu „Odjetnička pisarnica Precca Nikola“ u Državnom arhivu u Zagrebu vidljivo je da je predsjednik tog kluba tada bio Pero Blašković. Klub je u istom razdoblju imao sjedište u palači „Luxor“, Balkanska ulica 4, drugi kat.

Nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez u Srbiji započinje djelatnost komunističkih ustanika, a na terenu su prisutne i četničke snage Draže Mihailovića, koje se pridružuju ustanku. Također postoji i četnička organizacija Koste Pećanca, koja nije sudjelovala u ustanku. Nijemci su nakon okupacije Srbije u njoj uspostavili Savjet komesara. Zbog ustanka se stanje u Srbiji pogoršalo, pa je krajem avgusta 1941. osnovana nova vlada na čelu s generalom Milanom Nedićem.¹⁶ Ovi događaji privukli su pažnju spomenutih hrvatskih predstavnika u Beogradu i Zemunu, o čemu su izvještavane nadležne vlasti u Zagrebu.

Domobranski satnik Josip Lončarević je 1. 9. 1941. uputio izvješće vojvodi Slavku Kvaterniku, u vezi s osnivanjem vlade Milana Nedića. On je zaključio da je to u „punom smislu četnička vlada“, jer je navodno osnovana na temelju dogovora između njemačkih predstavnika i četničkog vojvode Koste Pećanca, štoviše zapravo je Pećanac „premier ove vlade“. Istovremeno s ovim ubrzano traje i osnivanje „srbske vojske“. U vezi s ovakvim razvojem stanja Lončarević nije skrivao zabrinutost. On je naveo da postoje sve izraženije „simpatije njemačkih vlasti“ prema Srbima, što je „nevjerovatno, ali je istina“. Lončarević je zaključio da Nijemci znaju za „ustaške akcije“, pri čemu je mislio na zločine i nasilja nad Srbima u NDH, što na njemačkoj strani smanjuje simpatije prema Hrvatima, a povećava njihovu naklonjenost prema Srbima. Štoviše, postoje pouzdani podaci da „srbska vojska“, zajedno s četnicima, priprema prepad na istočnu Bosnu, pri čemu bi glavni pravac napada bio prema Zvorniku, a to bi imalo prešutnu potporu Nijemaca. Lončarević je također upozorio da Tihomir Vincetić, hrvatski vicekonzul u Beogradu, nesavjesno izdaje propusnice osobama koje u NDH namjeravaju ući sa „specijalnim zadacima“. Zaključio je da podaci koje dostavlja, posebno onaj o prepadu koji će se iz Srbije izvršiti prema NDH, možda imaju „fantastičan izgled“, ali je ocijenio da bi ga trebalo shvatiti najozbiljnije, te bi u vezi s tim trebalo poduzeti žurne mjere.¹⁷

Njemački zapovjednik Srbije, general Heinrich Danckelmann, pozvao je 10. 9. 1941. na razgovor bugarskog, hrvatskog, mađarskog i talijanskog časnika za vezu. Tom prilikom on im je službeno priopćio da je po „želji srbskih komesara“ postavio novu vladu, na čelu s časnim vojnikom, armijskim generalom Milanom Nedićem. Zadatak Nedićeve vlade je da u Srbiji uspostavi red i mir, jer nije zadaća njemačkih snaga u Srbiji da se bore protiv komunista. Zato je odobreno pojačanje žandarmerije i osnivanje „milicije“, koja će se suprotstaviti komunistima. Kako je objasnio Danckelmann, u susjednim državama proširile su se glasine da će Srbija dobiti svoju vojsku s teškim naoružanjem. No, „milicija“ u Srbiji imat će samo puške, ručne bombe i lake strojne puške. „Izmišljotina“ je, istaknuo je Danckelmann, da će spomenute snage biti opremljene topništvom ili zrakoplovstvom. Ako tim snagama bude potrebna potpora u teškom naoružanju, nju će

¹⁶ Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije, Oružane snage srpske vlade 1941–1945*, Beograd 2011., 13–131.

¹⁷ A. Vojnović, *NDH u Beogradu*, 60–62.

osigurati njemačka vojska. Formiranje novih snaga vrši se u Beogradu, na prijedlog Nedića i po odobrenju Dankelmana, koji će također određivati kako će se nova „milicija“ raspoređivati na terenu. Kada Srbija bude očišćena od komunista u svakom sjedištu banovine i sreza postojat će po jedno odjeljenje „milicije“, čija će snaga biti 150 ljudi. Ove snage osiguravat će državne zgrade, željezničke pruge, a po potrebi će djelovati i kao pokretne jedinice.¹⁸

Potpukovnik Schlacher, glavar Prijavnog ureda hrvatskog domobranstva u Zemunu, u izvješću od 12. 9. 1941. izvijestio je Glavni stožer domobranstva u Zagrebu o primanju kod generala Dankelmana. I Schlacher, slično kao i satnik Lončarević, nije skrivao zabrinutost zbog činjenice da Srbija stvara nove vojne snage. On je raspolagao podacima da nova „milicija“ odnosno „srpska vojska“ već ima 8000 dobro opremljenih ljudi, dok bi do kraja listopada 1941. taj broj trebala narasti na čak 65.000 ljudi, a Srbima je navodno odobreno da ustroje i 18 topničkih bitnica. Sve je to prelazilo podatak o 4000 ljudi, koje je spomenuo general Dankelmann. Zato je Schlacher zaključio da je osnivanje ovih snaga izvršeno bez njemačkog znanja, ili su Nijemci navodili puno manji broj novih srbijanskih snaga „radi umirenja susjednih zemalja“. Ipak je, na temelju nekih podataka, Schlacher iznio i mišljenje da osnivanje nove vlade i „srbske vojske“ neće imati uspjeha jer su neredi u Srbiji poprimili široke razmjere i ne može se vjerovati da će ih ugušiti trenutno slabe njemačke snage ili nova „srbska milicija“.¹⁹

Prijavni ured hrvatskog domobranstva u Zemunu je u obavještajnom izvješću o stanju u Srbiji od 25. 9. 1941. naveo da se general Ljuba Novaković sukobio s generalštabnim pukovnikom Dražom Mihailovićem, koji je Novakovića optužio da je „komunist i plaćenik Moskve“. Zato je Mihailović navodno osudio Novakovića na smrt, pa je ovaj pobjegao u Crnu Goru.²⁰ U istom je izvješću o samom Mihailoviću navedeno da se nalazi na području Homolja, s namjerom da to područje „očisti od komunističkih bandi“, ali je za to navodno preslab. Prema drugim podacima Mihailović se nalazi na području prema Zvorniku. Tamo navodno organizira četničke jedinice koje prebacuje preko granice u Bosnu. U izvješću je izneseno mišljenje da bi ovaj drugi podatak mogao biti točan jer se „razni četničko komunistički odredi“ u Srbiji nalaze u nepovoljnom položaju i progone ih njemačke snage. Također se raspolagalo s podatkom da se bivši jugoslavenski žandarmerijski major Jezdimir Dangić s 500 „oružnika Srbijanaca prebacio u Bosnu“. O samom Dangiću i njegovom djelovanju hrvatska strana već je imala podataka, a u spomenutom izvješću navedeno je da je o svemu tome obaviještena i njemačka vojna obavještajna služba u Beogradu. Također je bilo podataka da u okolici Šapca traju „veliki neredi“ i da njemačka vojska na tom području

---

¹⁸ Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, Borbe u Srbiji 1941. god., Beograd 1949., dok. br. 153.

¹⁹ Isto.

²⁰ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/661-662, U. N.S., U. O.S., Ured II, Broj: 02550/1941. Za podatke o generalu Ljubi Novakoviću vidjeti: Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.*, Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon, Beograd 2004., 231.

vrši akciju čišćenja terena, dok put između Šapca i Beograda i dalje nije otvoren za promet. Osim toga jedna skupina komunista je dana 24. 9. navodno napala 14. kvart, odnosno policijsku stanicu u Beogradu, kojeg je „zapalila“.²¹

U istom je razdoblju u sklopu njemačkih napora da uguše ustanak u Srbiji u nekim slučajevima došlo i do sudjelovanja hrvatskih snaga. Tako je Zapovjedništvo ustaške bojne u Hrvatskoj Mitrovici u brzozjavu koji je u Zagrebu primljen 25. 9. 1941. navelo:

„Na hitan poziv njemačkog zapovjedništva uputio sam noćas dvije satnije u pomoć u Šabac. Naši su na juriš zauzeli jednu veliku tvornicu i oslobodili Hrvate radnike i namještenike. Sada su došle njemačke motorizirane čete u pomoć. Šabac se bombardira upaljivim bombama i gori. Do sada smo bez gubitaka. Iz Šapca sam se vratio posle podne. Satnije ostale na položaju“.²²

Prijavni ured hrvatskog domobranstva u Zemunu je 5. 1. 1941. izvijestio Ustašku nadzornu službu u Zagrebu o podacima koji su, putem hrvatskog vicekonzula Vincetića, dostavljeni od jednog „agenta“. Prema tim podacima vlakom je iz Beograda za Zagreb prebačena „jedna mala paklena mašina“. Isti agent javljao je da u Srbiji djeluju snažne njemačke snage koje će ubrzo uništiti četnike i komuniste. No, Srbi se ipak mogu nadati pomoći Velike Britanije i oni će čekati povoljan trenutak da se osvete Nijemcima. Potpukovnik Schlacher zaključio je da spomenuti podaci nisu „inteligentni“, odnosno uglavnom su „proizvoljni“ i temelje se na „uličnim pričama“. Zatražio je da se Zagreb u buduću za sve podatke o stanju u Beogradu i sjevernoj Srbiji obraća Prijavnom uredu hrvatskog domobranstva u Zemunu. U slučaju da u Beogradu djeluju hrvatski agenti, odnosno osobe sa „specijalnim misijama“, zatraženo je da Prijavni ured o tome bude obaviješten, odnosno da ti agenti budu upućeni na spomenuti ured, kako bi i on mogao nadzirati njihov rad.²³

Domobranski potpukovnik Adam Petrović, vojni izaslanik pri Poslanstvu NDH u Sofiji, krajem novembra 1941. izvijestio je Zagreb o podacima do kojih je došao, pri čemu je upozorio da su oni samo djelomično provjereni. Tako je naveo da u Srbiji i dalje traju „nemiri u punom opsegu“. „Najkarakterističniju ličnost“ u Srbiji predstavlja pukovnik Draža Mihailović, inače bivši jugoslavenski vojni izaslanik u Bugarskoj. Mihailović je i „četnik i komunist“, a „nesretni i uzbuđeni živalj Srbije“ u njega polaže „mnogo nade“. Mihailovićevo „komunističko-četničko podhvati“ prijete da u Srbiji izazovu „građanski pokolj“, jer su njegovi suparnici i general Milan Nedić i Kosta Pećanac, koji su podjednako željni odigrati „važnu ulogu za spas Srbije“. Tako je Mihailović označen kao vođa komunističke agitacije i organizator svih četničkih akcija, a zaključeno je da će opisana suparništva između spomenutih istaknutih osoba i njihov „egoizam“ imati teške posljedice za samu Srbiju, odnosno njezin narod.²⁴

²¹ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/661–662, U. N.S., U. O.S., Ured II, Broj: 02550/1941.

²² HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, I. A., Broj: 235/1941.

²³ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/719–720, Prijavni ured hrvatskog domobranstva, Zemun, V. T. Broj: 256/1941.

²⁴ A. Vojinović, *NDH u Beogradu*, 72–73.

U sklopu gušenja ustanka u Srbiji njemačka vojska je početkom decembra 1941. izvela napad na Mihailovićev štab na Ravnoj Gori, ali je Mihailović uspio izbjeći zarobljavanje, te se povukao prema Sandžaku.²⁵ Njemačke vojne vlasti u Srbiji o ovome su obavijestile Zagreb, te je Glavni stožer Ministarstva hrvatskog domobranstva 10. 12. 1941. posebnom okružnicom o tome obavijestio i dao upute podređenim zapovjedništvima. U okružnici je navedeno da je stožer Draže Mihailovića zarobljen 20 kilometara jugoistočno od Valjeva. Sam Mihailović navodno je „pobjegao iz Užica“, prema zapadu, odnosno sjeverozapadu. Nagrada za hvatanje Mihailovića iznosi 200.000 dinara, a u slučaju da uđe u NDH treba ga odmah uhititi. U vezi s ovim objašnjeno je da je Mihailović glavnostožerni pukovnik bivše jugoslavenske vojske i zapovjednik „četnih skupina“. Jugoslavenska emigrantska vlada u Londonu promaknula ga je u čin generala i imenovala zapovjednikom „obnovljene jugoslavenske vojske na cijelom području bivše jugoslavenske države“. Prema posljednjim podacima Mihailovićev stožer nalazio se na Ravnoj Gori u Srbiji. Također je upozoreno da su četničke skupine u istočnoj Bosni, kojima zapovijeda Jezdimir Dangić, s Mihailovićem održavale „tjesnu vezu“, te nije isključena mogućnost da će se Mihailović pokušati skloniti upravo na području istočne Bosne.²⁶ Prethodno navedeni podaci, iako nerijetko netočni, pokazuju zanimanje hrvatskih vlasti za razvoj stanja u Srbiji i kako će se događaji u njoj odraziti na stanje u NDH.

Može se reći da je kapitulacija Kraljevine Italije u septembru 1943. donijela određene promjene u politici NDH prema Srbiji. Talijanski slom omogućit će hrvatskoj strani da povрати vlast nad većinom područja koja su Talijanima pripali na temelju Rimskih ugovora.²⁷ Isto tako nestanak talijanskog utjecaja u Crnoj Gori i Albaniji otvorit će za NDH prostor za pokušaj razvijanja vlastite akcije na tom području, čiji je konačni cilj opet bio spriječiti eventualno jačanje Srbije kao političkog i vojnog čimbenika. U istom je razdoblju Hermann Neubacher postavljen za posebnog opunomoćenika njemačkog Ministarstva vanjskih poslova za europski Jugoistok. Na toj dužnosti on je pokazao spremnost za jačanje položaja vlade generala Nedića, odnosno Srbije.²⁸

Tako je Zagreb nakon kapitulacije Italije pružio potporu crnogorskom političaru Sekuli Drljeviću, koji je tada u NDH osnovao Crnogorsko državno vijeće, kao temelj za uspostavu samostalne Crne Gore. U vezi s ovim neka njemačka tijela zaključit će da Hrvati pružaju potporu Drljeviću kako bi spriječili da Nedićeva Srbija preko Crne Gore eventualno izbije na Jadran, čime bi uloga Srbije

---

²⁵ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979., 182–183.

²⁶ HDA, Oružnički vodovi NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Knin, Taj. Broj: 261/1941.

²⁷ O utjecaju kapitulacije Italije na stanje u NDH vidjeti: Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Zagreb 1983.

²⁸ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 284–288. Također vidjeti: Herman Nobjaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005.

ostala beznačajna. Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, bio je spreman Drljeviću pružiti potporu, ali Neubacher za to nije bio zainteresiran.²⁹

Početak 1944. u hrvatskom tisku ponovno je problematizirano i pitanje pripadnosti Sandžaka. Tako se navodilo da Srbija ne smije ovladati Crnom Gorom, nakon čega bi „bacila oko“ na Albaniju. NDH ne smije biti odvojena od Albanije i Crne Gore, te je zato nužno da Sandžak ostane „kopča i veza između Hrvatske, Crne Gore i Albanije, njihov put i njihova obrana“. U tom smislu Sandžak čini dio „dinarsko-hrvatskog geopolitičkog područja“, pa ne može biti prepušten u sastav „moravske Srbije“.³⁰

U vezi s ovim zanimljiv je i problem do kojeg je došlo početkom 1945., kada je Crnogorsko državno vijeće u Zagrebu od sandžačkih muslimana tražilo da se izjasne kao Crnogorci. Zato su se ti muslimani obratili hrvatskim dužnosnicima od kojih su tražili da se njihov položaj u NDH odredi nezavisno od akcije Drljevića i njegovog vijeća. Ubrzo je Ante Pavelić odredio da se muslimani iz Sandžaka trebaju smatrati „inozemnom hrvatskom skupinom“, te će dobiti dozvole boravka u NDH u kojima će biti označeni kao „Sandžaklije“, a ne kao „Crnogorci“.³¹

Nakon talijanske kapitulacije došlo je i do proglašenja nezavisne Albanije, čemu su Nijemci pružili potporu. U vezi s ovim poslanik Kasche je krajem 1943. iz Zagreba izvijestio Berlin da hrvatske vlasti imaju pozitivno stajalište prema nezavisnoj Albaniji. Nasuprot izraženim „velikosrpskim tendencijama“ hrvatske vlasti dobre odnose s Tiranom smatraju korisnima i zato se može očekivati da će Zagreb priznati albansku državnost. Početkom 1944. hrvatska strana zatražila je da u Tirani otvori svoj generalni konzulat. No, Neubacher se ni s ovim nije složio. On je ocijenio da ne postoje opravdani razlozi da NDH u Tirani ima svoje predstavništvo, zaključujući da bi bila riječ isključivo o obavještajnom tijelu, koje na tom području nije poželjno.³²

Uzimajući u obzir sve spomenuto ne iznenađuje da je domobranski pukovnik Dragan Andrić, hrvatski časnik za vezu pri njemačkom Zapovjedništvu jugoistoka u Beogradu, početkom 1944. zaključivao da Nijemci vode dvije politike, „protusrpsku“, čiji je predstavnik SS-general August Meyszner, zapovjednik njemačke policije u Srbiji, i „srbofilsku“, čiji je predstavnik Neubacher.³³ Kada je nedugo kasnije Meyszner iz Srbije povučen u Berlin pukovnik Andrić zaključio je da je njegovim odlaskom hrvatska strana izgubila „velikog prijatelja“, ocjenju-

---

²⁹ Radoje Pajović, „Politička akcija Sekule Drljevića i njegova saradnja sa ustaškim vođstvom i njemačkim poslanstvom u Zagrebu (1943–1945)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1971, 75–89.

³⁰ Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam, 1941–1945.*, Zagreb 2009., 55–57.

³¹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Broj dokumenta: 3943, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Odsjek II B, Broj: V-1703/1945., IV/2.

³² Živko Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija' posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 9, Zagreb 1976., 93–213.

³³ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/477–513, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Izvještajni odjel, Izvj. Taj. Broj: 2919/1944.

jući da bi, kako bi bila održana ravnoteža, Srbiju trebao napustiti i Neubacher, kao vođa „srbofilske politike“.³⁴

U izvješćima pukovnika Andrića iz istog razdoblja neprestano se isticala opasnost od jačanja Srbije i štete koju to može imati za NDH. Tako je u izvješću o stanju u Srbiji tijekom februara 1944. Andrić naveo da politika Nedićeve vlade „ostaje ista“, odnosno ona teži širenju Srbije na račun susjeda. Andrić je zaključio da je to u skladu s tradicionalnom politikom srpskog naroda, koja je bila i ostat će „zavojevačka“, odnosno imperijalistička. Budući da vlada ne može opstajati protiv volje svoga naroda, tako i svaka vlada u Srbiji, bez obzira na to tko su njezini članovi i koje je njihovo političko opredjeljenje, mora težiti „zavojevačkim ciljevima“. U tom smislu taktika svake srbijanske vlade može se samo prividno izmijeniti, ali niti jedna ne može odustati od „zavojevačkih ciljeva“ vlastitog naroda, ako želi zadržati njegovu potporu. Kako bi te ciljeve ostvario Nedić je djelovao i nadalje djeluje „sustavno“, na prvom mjestu novinskom i drugom promidžbom, zatim sređivanjem prilika u Srbiji i jačanjem vlastitih vojnih snaga koje će iskoristiti za ostvarenje svojih ciljeva.³⁵ Slično ovome pukovnik Andrić je i u izvješću o stanju tijekom marta 1944., razmatrajući istaknute osobe u Srbiji naveo:

„U Srbiji ne može postojati ni jedna stranka, koja ne bi vodila izričitu srbsku imperialističku politiku. U tome se slažu [Milan] Nedić i [Draža] Mihailović i [Dimitrije] Ljotić. Da bi to postigli, počinju time, da se služe sva trojica lažnom promidžbom, čisto na bizantinski način. Tako na primjer, Hrvate optužuju kod Niemaca, da su komunisti, kod Rusa Srbi rade panslavističkim smjerom, kod anglo-amerikanaca sa demokracijom“.³⁶

Ovakva razmišljanja postojat će i u posljednjim mjesecima rata. Krajem 1944. Srbija je pala u ruke Titovih partizana. General Nedić povukao se u Beč, dok su Nijemci osigurali da se Srpski dobrovoljački korpus, koji se u Srbiji pokazao pouzdanim u borbama protiv partizana, povuče na područje njemačkog Operativnog područja Jadransko primorje, koje je nakon kapitulacije Italije uspostavljeno na području dotadašnjih sjeveroistočnih talijanskih pokrajina. Nakon povlačenja iz sjeverne Dalmacije i Like, početkom 1945. na to je područje stigla i Dinarska četnička divizija vojvode Momčila Đujića. Postojala je inicijativa da se ove srpske snage udruže sa slovenskim protukomunističkim snagama, kako bi postali temelj obnovljene kraljevske jugoslavenske vojske, koja bi se spojila sa zapadnim saveznicima i zatim suprotstavila Titovim partizanima.³⁷ Hrvatska strana primijetila je ovu mogućnost, a zabrinutost zbog takvog

³⁴ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/415–452, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Izvještajni odjel, Izvj. Taj. Broj: 3825/1944.

³⁵ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/413–475, NDH, Častnik za vezu kod Zapovjednika jugoiztoka, Beograd, Taj. Broj: 103/1944.

³⁶ HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/477–513, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Izvještajni odjel, Izvj. Taj. Broj: 2919/1944.

³⁷ B. B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 446–448.

razvoja događaja jasno je istaknuta u izvješću Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu od 5. 3. 1945., u kojem je zaključeno da koncentracija srpskih i slovenskih protukomunističkih snaga u Operativnom području Jadransko primorje može imati dalekosežne negativne posljedice za NDH. U izvješću je navedeno da je Srbima pošlo za rukom uvjeriti Nijemce da su oni jedini južnoslavenski narod koji je uvjereni protivnik komunizma, pa su ih Nijemci pred napredovanjem partizana smjestili u Operativno područje Jadransko primorje. S druge strane Srbi se pripremaju za trenutak kada će doći do njemačkog sloma i povlačenja s tog područja. Zatim će se srpski i slovenski protukomunisti preustrojiti u novu jugoslavensku vojsku, koja bi na slovenskom području u svoje redove u kratkom vremenu mogla mobilizirati čak 300.000 ljudi. U povoljnom trenutku te će snage krenuti u zauzimanje hrvatskih krajeva, a zatim će pokušati osloboditi i Srbiju od komunističke vlasti, pri čemu se nadaju potpori zapadnih saveznika, koji i sami žele suzbiti sovjetski utjecaj. U skladu s ovim u tom je izvješću zaključeno da prisutnost srpskih snaga na slovenskom području predstavlja najozbiljniju opasnost za „hrvatsku državnu samostalnost, pa i za sam obstanak hrvatskog naroda“.³⁸ No, ova vrsta ugroze NDH na kraju se nije ostvarila, te je njezin slom došao od strane Titovih snaga, dok su istu sudbinu doživjele i srpske i slovenske protukomunističke snage.

Zaključak

Politika NDH prema Srbiji je dosljedno išla za tim da onemogući bilo kakvo jačanje političkog i vojnog položaja tadašnjeg Beograda. Hrvatski predstavnici bili su zabrinuti što su Nijemci 1941. dozvolili osnivanje oružanih snaga srbijanske vlade, iako nije bila riječ o pravoj vojsci. U istom je smjeru vođena je i hrvatska politika dobrih odnosa sa svim čimbenicima kojima je oslabljena Srbija također odgovarala, primjerice s Bugarskom, dok se nakon kapitulacije Kraljevine Italije za Zagreb otvara mogućnost razvoja takvih odnosa i s pojedinim crnogorskim političkim čimbenicima, kao i težnja uspostave veza s obnovljenom albanskom državom. U okolnostima sloma Kraljevine Jugoslavije i njemačke okupacije Srbije nesumnjivo je NDH bila u neusporedivo povoljnijem položaju, kao nova nezavisna država uklopljena u sastav „novog europskog poretka“. Kasnija unutarnja nestabilnost NDH, ekspanzionistička politika njezinog formalnog talijanskog saveznika i sve veće zavisnost tadašnjeg Zagreba od Nijemaca i njihovih vojnih i drugih institucija uveliko su oslabili položaj hrvatske strane. U tom smislu bila je vidljiva zabrinutost da bi određeni dijelovi njemačke politike mogli početi davati veću važnost Srbiji, pa ne iznenađuje nepovjerenje hrvatske strane prema njemačkom predstavniku Hermannu Neubacheru, koji je zastupao stajalište potrebe većeg njemačkog oslonca na srpske protukomunističke snage.

---

³⁸ HDA, Ustaška vojnica, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Stožer Ustaške vojnice, Izvještajni odjel, Broj: 861/1945.

Nikica Barić

INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND SERBIA

Summary

The article presents how the authorities of the Independent State of Croatia (ISC) observed the situation in Serbia during 1941. Throughout the existence of the ISC its foreign policy aimed at preventing any possibly strengthening of Serbia who was, after the collapse of Yugoslavia kept under German occupation. The article gives only the brief presentation of few ISC documents dealing with the situation in Serbia but it can be assumed that a more thorough research of various ISC intelligence reports dealing with Serbia could give new information interesting for the history of Serbia during World War II.

SMEDEREVSKI OKRUG U PROLEĆE 1941. GODINE

APSTRAKT: Pod Smederevskim okrugom 1941. podrazumevaju se srezovi Podunavski, Jasenički i Velikoorški, koji u istim granicama danas odgovaraju Podunavskom okrugu. Ovaj kraj, slabo zastupljen u naučnim istraživanjima, bio je u žiži više istorijskih kontroverzi 1941–45: smederevske eksplozije 5. juna, privremene dominacije Dimitrija Ljotića i njegovih sledbenika u ovoj oblasti, Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Palanci, terora Jugoslovenske vojske u otadžbini u Drugovcu i okolini u aprilu 1944, kao i partizanskog pokreta širom okruga u oktobru 1944. itd. Članak je napisan sa ciljem da razbije stereotipnu sliku o prvim mesecima posle okupacije u ovom delu Šumadije i Podunavlja i da konsultacijom niza izvora pruži objektivnu sliku na terenu u proleće 1941, pre začetka pokreta otpora i građanskog rata. Obrađena su pitanja vezana za Aprilski rat, okupaciju, formiranje srpskih vlasti pod okupacijom, odnos okupatora i okupiranog stanovništva u svakodnevnom životu, iskušenja i stradanja do početka organizovanja ravnogorskog i partizanskog pokreta.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Smederevski okrug, proleće 1941, okupacija, srpske vlasti pod okupacijom

Koncem zime i dolaskom proleća 1941. u Smederevskom okrugu vodile su se među građanstvom i na selu sve češće diskusije i ogorčene rasprave o stanju u *svetu i našim prilikama*. U kući, na polju i u opštini, a posebno u kafani i na pijaci, prosečan Srbin je *bistreći politiku* nastojao da na što jednostavniji način dâ objašnjenje situacije koja je jačanjem nemačkog militarizma pretela da ugrozi mir i unutar granica Jugoslavije i pruži svoje viđenje o što uspešnijem izlasku države iz krize. U svesti ovdašnjeg čoveka, sporazum sa silama Osovine od 25. marta dočekan je kao sinonim za poniženje i inferiornost pred *novim poretkom*; 27. mart prihvaćen kao vraćanje na pravi put i povratak slavi Cera, Kolubare i Solunskog fronta. Dominirali su ljudi obuzeti mitom, antigermanskim duhom i nacionalnim romantizmom. Trezveniji i realniji bili su tihi i u manjini.

Događaji iz Beograda imali su vrlo brzo refleksiju i u Smederevskom okrugu – 25. marta nezadovoljni građani, uglavnom radnici i đaci, organizovali su protestno okupljanje u Palanci. Manifestacije podrške izvršiocima državnog udara 27. marta odigravale su se u Smederevu, Palanci, Velikom Orašju i Velikoj Plani, okolnim selima. U Palanci je, podržavajući puč, gimnazijalcima održao govor njihov direktor, profesor Dragoljub Marković, a potom se masa, pojačana radnicima i građanima, okupila na izletištu na Kiseljaku, gde su uz upaljene baklje i pevanje nacionalnih pesama, ali i čarkanje radikala i komunista, dočekali noć. Paradirali su i pevali zajedno, nekada i nespojivi pojedinci i strukture; radikali i demokrate, pripadnici četničkih udruženja i komunisti. Uz oglašavanje crkvenih zvona u Lugavčini i Suvodolu, seoski učitelji su prekinuli nastavu i izveli osnovce u centar sela, pružajući podršku puču. Centar Velike Plane bio je već oko 9 časova zakrčen radnicima, zanatlijama, seljacima, *sokolima* i žandarmima. Stigla je i muzika i uz mahanje zastavama i klicanje saveznicima, kralju Petru II Karađorđeviću i vojsci razvilo se kolo.¹ U Smederevu su govorili profesor Radenko Savić, sveštenik Milan Milić i seljak Krsta Đorđević; svako na svoj način i sa specifičnim pogledom na nastalu situaciju.²

Posle 27. marta u opštine su počeli svakodnevno da stižu pozivi za vežbe vojnim obveznicima. Narod ih je na železničkim stanicama ispraćao veselo, uz muziku i pesmu, kao da ne idu u rat. Na prilazima Palanci vojnici su kopali robove. Čini se da su pristalice puča potcenile neprijatelja, koji je reagovao munjevit. Nemačka vrhovna komanda je izradila plan (Direktivu broj 25) kojim je bilo predviđeno da se izvrši koncentričan napad iz Austrije i Bugarske opštim pravcem prema Beogradu da bi se uništila jugoslovenska vojska i onemogućilo njeno povlačenje prema Grčkoj. U najvećoj brzini izvršeno je pomeranje nemačkih snaga.

U ovakvoj situaciji, gde su se događaji smenjivali kao na filmskom platnu, mašta je dominirala nad realnošću. Zanos je proizveo katastrofu i za svega devet dana novoizabran put odveo je i državu i narod u ponor. Već 6. aprila 1941. nemački bombarderi obušili su se na Beograd bez prethodne objave rata. Istog dana bombardovano je Smederevo i tom prilikom poginulo je 35 građana, među kojima i direktor fabrike „Ekonom“ Živanović i prota i protinica Krupeževići.³ Podržavane napadima iz vazduha, nemačke snage prešle su jugoslovenske granice – nadirale su ka Smederevskom okrugu nezadrživim naletom, na opšte iznenađenje i užasnutost pristalica puča. Jedinice Jugoslovenske vojske, pod raznim razarajućim uticajima, prosto su se raspadale pre bilo kakvog sukoba sa Nemcima. U punoj meri, međutim, dolazilo je do izražaja herojstvo pojedinaca: ovdašnji ljudi, kao vojnici Jugoslovenske vojske, ginuli su u borbama na položajima od Srbobrana do Skadra; najviše njih na prilazima Beogradu. Peti konjički puk, pre

¹ Borivoje Perić, *Moravska svitanja*, Velika Plana 1986, 116.

² Radoslav Paunović, *Stazama slobode kroz smederevski kraj*, Smederevo 1984, 59.

³ Radomir Milošević, *Smederevski ratni pomenik*, Smederevo 2003, 63–64.

rata stacioniran u Palanci, već se osipao i njegov komandant je samo sa dobrovoljcima nastavio borbu. Predali su se Nemcima posle borbe blizu Topole. Zarobljeni oficiri i vojnici su odvođeni u logore. I sam komandant puka, pukovnik Sergej Skačkov, ranjen u borbi, ubrzo je odveden u logor u Nemačkoj.⁴ Čast otadžbine svetlo se branila u mnogo primera: Živko Mitrović iz Drugovca borio se kao artiljerac do poslednje granate i poslednjeg metka i poginuo u okolini Topole; redov Živan Jovanović iz Male Krsne, narednik Dragoljub Nikodijević iz Azanje i poručnici Đorđe Stevanović iz Suvodola i Slobodan Mihić iz Palanke herojski su izginuli kao vazduhoplovci u vazдушnim borbama protiv nemačke avijacije.

Oko 10. aprila u Palanku su stigli sa okolnih položaja i prvi ranjenici – vojnici Jugoslovenske vojske. Većina njih, u nedostatku adekvatnog prostora i osoblja za medicinsku negu, primljena je u jedno odeljenje gradske gimnazije, gde su im pomoć ukazali pojedini učenici.⁵

U Smederevskom okrugu otpor okupatoru bio je sporadičan i slab, osim u zoni južnog dela Velikoorlašskog sreza. Ovde su delovi 18. pešadijskog puka – *Suvoborskog* blokirali komunikacije i sačekali Nemce na četiri položaja oko Starog Sela, Novog Sela i Markovca. Pre nego što su se sukobili sa Nemcima, komandant puka, pukovnik Milivoje Durbešić, (po nacionalnosti Hrvat), održao je dramatičan govor saborcima, obrativši im se sa „vojnici, sinovi i braćo“: „*Ja vas oslobađam vojničke zakletve koju ste dali kralju i otadžbini! Ko hoće može da ide kući, a ja ću da se borim sam ako niko od vas neće! Ja ne mogu da bacim oružje i bežim! Oružje je narod teškom mukom kupovao! Ko hoće da se bori dobrovoljno, neka istupi korak napred!*“ *Puk je zanemao, a zatim nastade žagor i ceo puk istupi korak napred.*“⁶ U ranu zoru 12. aprila, neprijateljske jedinice su naišle na položaje Jugoslovenske vojske i rasplamsala se bitka koja je potrajala do večeri. Nemci su u ovim borbama navodno pretrpeli gubitke od 32 poginula, dok je na strani Jugoslovenske vojske stradao 81 oficir, podoficir i vojnik, pruživši veličanstven primer domoljublja. Među izginulim braniocima bilo je i Hrvata, Slovenaca, Mađara i muslimana. Zastava puka je sačuvana, za „bolja vremena“. Napredovanje okupatora zaustavljeno je na ovom pravcu, uprkos žilavom otporu, tek za jedan dan.⁷

U sudaru sa realnošću, razvejane su nade i iluzije o snazi odbrane. Seo-sku opštinu Selevac sa preko 7.500 stanovnika okupirao je jedan nemački automobil; u avetinjski pustom centru, na trgovinama i kafanama vijorile su se bele zastave.⁸ I peta kolona odradila je svoje: protivtenkovske mine postavljene u Starom Selu i protivavionske granate koje su ispaljivane iz Smedereva bile su neis-

⁴ Izjava Dušanovog sina Petra Skačkova, data autoru decembra 2009.

⁵ Grupa autora, *50 godina Gimnazije u Smederevskoj Palanci*, Smederevska Palanka 1971, 39.

⁶ B. Perić, *Moravska svitanja*, 117–118 (prema kazivanju narednika 18. pešadijskog puka Čedomira Đorđevića iz Markovca).

⁷ *Isto*.

⁸ Izjava Lepasave Jančić iz Herceg Novog, rođene u Selevcu, data autoru avgusta 2010.

pravne. Jedanaestog aprila nemačke okupacione jedinice ušle su u Palanku. Na njihovim dva mesta pripadnici Jugoslovenske vojske i pri tom ubili jednog nemačkog vojnika. Međutim, ovo su bili tek očajnički potezi retkih branilaca. Oko podneva, Nemci su šetali centrom varoši. Trinaestog aprila, oko 14 časova, okupatori su bez opaljenog metka preko predgrađa Ubilci ušli u Smederevo.⁹ Kratkotrajan *Aprilski rat*, koji je odneo živote oko 120 građana Smederevskog okruga, završen je potpisivanjem kapitulacije 17. aprila. Rat je doneo vojni slom i raspoređivanje jugoslovenske teritorije. Budući da je Novi Sad sa okolinom pripao Mađarskoj, sedište *skraćene* Dunavske banovine izmešteno je u Smederevo, čime je ovaj grad dobio na važnosti i nakon čega se u njega slilo više desetina činovnika i službenika.

*

Nemačke okupacione jedinice zauzimale su odmah po ulasku u varoši kasarne već bivše Jugoslovenske vojske i druge komfornije objekte i zadržavali ih za vojne potrebe. Kasarna 5. konjičkog puka kraljice Marije u Palanci dobila je ime „Valter fon Brauhič“. U školama je prekinuta nastava, a u jednom broju njih, među njima i u obe gimnazije (smederevskoj i palanačkoj), smešteni su nemački vojnici. Pored garnizona u sreskim mestima, nemačke posadne grupe stacionirale su 1941. u još nekim naseljima, birajući za smeštaj uglavnom prostorije osnovnih škola. Zadatak im je bio da obezbeđuju i brane čvorište od životne važnosti – drumove i deonice pruge Beograd–Mala Krsna i Beograd–Niš koje presecaju ovaj kraj. U okolini Smedereva raspoređeni su na sledeći način: u Vranovu i Ralji po jedna manja pozadinska jedinica i posadna grupa, u Kolarima jedan garnizon od 50–60 vojnika; u Maloj Krsni od maja je boravio bataljon koji je posedovao i minobacače i topove, a na prvom koloseku stajao je blindirani voz stalno spreman za intervenciju.¹⁰ Nemački garnizoni obrazovani su i u Glibovcu kod Palanke, u Velikoj Plani itd. Železničke stanice u Velikooroškom srezu obezbeđivali su posle jeseni 1941. pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa.

Odmah po dolasku u Smederevski okrug, Nemcima su pristupili sunarodnici do rata nastanjeni u ovim predelima. Najviše ih je bilo u sreskim mestima, pogotovo u Smederevu. Smederevski folksdojčeri su još u aprilu, prilikom okupacije grada, dočekali nemačke vojnike u špaliru kod Dunavskog keja. Inženjer Hojzer održao je govor u kojem je apelovao da nemačke okupacione jedinice „*svojim postupcima ne poremete ljubav i harmoniju između Srba i nas, domaćih Nemaca*“.¹¹

---

⁹ Značajniji otpor Jugoslovenske vojske beležimo na još dve tačke: kod Kusatka u Jaseničkom srezu pod komandom artiljerijskog kapetana u penziji Vladislava M. Glišića iz Beograda (Tijanje 1877 – Kusadak 13. april 1941); oko Mihajlovca i Dobrog Dola pod komandom artiljerijskog potporučnika Vasilija Lakovića (Kikinda – Mihajlovac 13. april 1941), koji je, ranjen i opkoljen, izvršio samoubistvo. Manjih sukoba još je bilo kod Lugavčine i Osipaonice u Podunavskom srezu.

¹⁰ Videti više: R. Paunović, *Stazama slobode*.

¹¹ Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, 519.

Prvo prelazno administrativno telo koje je okupator formirao u Srbiji, bila je Komesarska uprava na čijem je čelu stajao Milan Aćimović. Za održavanje unutrašnjeg reda, nemački vojnoupravni organi dozvolili su obnavljanje žandarmerije 6. maja 1941, čime su žandarmi postali i prvi Srbi koji su mogli da nose oružje u javnosti. Jedan od prvih zadataka bio je i da se u lokalnim sredinama obrazuju nove opštinske uprave. U Palanci je stariji kmet Milorad Mandić sa uglednim građanima dočekao Nemce sa željom da obavi primopredaju vlasti. Ovi su ga odmah imenovali za predsednika opštine budući da se njegov prethodnik, rezervni kapetan Žarko Stojković, već nalazio u zarobljeničkom logoru.¹² Uz Mandića se kao bitna ličnost u lokalnoj vlasti (tumač sa vrlo širokim ovlašćenjima) našao i Franja Kempf, folksdojčer iz Srema, pre rata nastanjen u Palanci.

U Smederevu, međutim, okupatorski vojnici u gradu nisu zatekli nikoga od nosilaca starih vlasti. „Kako je predsednik Opštine Rajaković umakao zajedno sa sreskim načelnikom, nemački oficir je rekao: 'Žalosni su to tipovi, koji su ostavili za sobom bezvlašće; u celome je svetu običaj da predsednik opštine predaje ključeve svoje varoši' (...) Zatim su Nemci poslali jedan motociklitet i dovezli u varoš Acu, penzionisanog, ranijeg načelnika Sreza. 'Vi ćete vršiti dužnost vašeg nedostojnog naslednika!' [prethodnika] naredio je komandant (...) Tako su uspostavljene vlasti u varoši“, zabeležio je u svom dnevniku Milan Jovanović Stoimirović.¹³ Budući da je SSSR još uvek bio u savezništvu sa Nemačkom, između lokalnih komunista i okupatora nije vladala velika napetost. Neki od njih, čak, uz folksdojčere i svoje predratne političke protivnike, najčešće radikale i zboršaše, ući će u nove upravne strukture. U komandu mesta u Palanci po nalogu KPJ ušao je i Dragoslav Đorđević-Goša, budući narodni heroj.¹⁴ Dužnosti sekretara bana skraćene Dunavske banovine sa sedištem u Smederevu, dr Živadina Somborca, prihvatilo se po direktivi KPJ, kojoj je bio blizak, predratni demokrat Jovan Marić.¹⁵

Za kratko vreme uklonjeni su srpski nacionalni simboli: iz gimnazije u Palanci je oduzeta i uništena spomen-ploča sa imenima palih ratnika 1912–1918, a kasarna je dobila ime „Valter fon Brauhič“; natpisi sa dvoglavim orlovima na sreskim načelstvima završavali su u prašini.

Nemačke vlasti su, oslonjene na domaće strukture, zadavale prve naredbe i odredile pravila ponašanja građana. Krajem aprila svi predsednici opština i delovođe sa teritorije Podunavskog sreza pozvani su na konferenciju u Sreskom načelstvu u Smederevu. Nemački komandant je saopštio da se od sada imaju poštovati sva naređenja okupatorskih vlasti; svaka sabotaža kažnjivaće se smrću.

¹² Nikola Vladislavljević, *Znamenja 2*, Smederevska Palanka 1995, 12.

¹³ M. Jovanović Stoimirović, *n. d.*, 519–520.

¹⁴ Grupa autora, *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, knj. I, Beograd 1957, 189. – U selu Kusadak, već prvih dana okupacije, zboras Živoj Voja Čertić smenio je sa položaja predsednika opštine ratnika i logoraša 1914–17, demokrata Radovana Milosavljevića. U selu su uspostavili vlast ljiotičevci, a na čelo uprave stao je sam Čertić.

¹⁵ Nebojša Jovanović, *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*, Smederevo 2002, 94.

Postavio je i prvi zadatak: sakupljanje oružja, municije i ratne spreme po opštinama. Traženi su i spiskovi vojnih obaveznika i talaca. Petar Jovanović iz Palanke bio je jedan od stotina vojnih obaveznika iz Smederevskog okruga koji su proleća 1941. postali nemački zarobljenici:

„Ispred Glavaševe kafane i duž same ulice, kolona Nemaca i njihova teška artiljerija. Na mene niko i nije obraćao pažnju, jer sam bio neobrijan i tako sam neopaženo stigao do Balkan kafane, gde mi je bila prva žena. Na samom ulasku na kapiju, prvo što sam ugledao bila su dva nemačka vojnika, gde im je neko dodao dva karabina, oni su municiju ispalili, a karabine polomili i pobacali u bunar i ubrzo napustili avliju. Samo što sam proveo jednu noć kod kuće, sutradan već nemačka vojna komanda koja se nalazila u središtu Palanke izdaje naređenje, putem lupanja doboša, da se svi koji su bili mobilisani i učestvovali u ratu jave u komandanturu, tj. Palanačkoj opštini, radi nekog saslušanja. Ko se ne bude javio, biće streljan na licu mesta, tako da smo ja i svi ostali Palančani koji su bili mobilisani otišli na lice mesta i sve su nas zadržali. Došla je nemačka straža i oterala nas na Rudine i zatvorila u logor“.¹⁶

U logoru na Rudinama u maju 1941. nalazilo se oko 1.000 zarobljenika iz Jaseničkog i okolnih srezova, ali i drugih oblasti. Nemci su potom neke otpustili, a oko 700 lica iz Jaseničkog sreza transportovali su u zarobljeničke logore širom Nemačke i Austrije. Iz Velikooaraškog sreza u zarobljeništvo je odvedeno oko 500 vojnih lica. Svi drugi *Jugosloveni*, osim Srba i dela Slovenaca, puštani na slobodu. Pojedini su to koristili, deklarirajući se kao Bugari, Rumuni, „Mačedonci“, „italijanski podanici“... Potporučnici Dobrosav Radojković i Vitomir Dražić, obojica iz Kusatka, deklarirali su se septembra 1941. u logoru Nimberg kao Bugari iz Pirota, kako bi se vratili kući. Pre rata, inače, boravili su određeno vreme kod klasnog druga na bugarskoj granici kod Pirota, pa su donekle poznavali bugarski jezik.¹⁷ Stanoje Petrović iz Lozovika, zarobljen u Uroševcu, bio je jedan od onih koji su nemačkom isledniku na pitanje o nacionalnoj pripadnosti bez dvoumljenja odgovorili: *Srbini*. Kako Stanoje govori, posle izdvajanja svih *ostalih*, u njegovom okruženju ostali su samo Srbi, čak malobrojniji nego što ih je stvarno bilo u jedinici. Ukrčani su u voz Niš–Sofija, pa su preko Rumunije pošli u daleku Nemačku.¹⁸

Pored prikupljanja vojnih lica, imperativ je bio i da se razoruža stanovništvo; u tom cilju 15. maja izdata je naredba koja se posebno odnosila na zonu Velikooaraškog sreza u kojoj su vođene borbe u Aprilskom ratu i gde se sumnjalo da su zaostale veće količine oružja i vojne opreme posle sloma jedinica Jugoslovenske vojske. U slučaju neizvršavanja naređenja, nemačka komanda je zapretila

---

¹⁶ Istorijski arhiv Smederevske Palanke, Mesno udruženje (dalje IA SP, MU...) SUB-NOR-a Smederevska Palanka, MZ Donji grad, *Ratne biografije i sećanja boraca NOR-a*, sećanja Petra Jovanovića.

¹⁷ Izjava Dobrosavljevog sinovca Živadina Radojkovića iz Kusatka, data autoru januaru 2004. Miodrag Milić, *Kusadak*, Smederevska Palanka 1987, 147.

¹⁸ Izjava Stanoja Petrovića iz Lozovika, data autoru oktobra 2003.

smrtnom kaznom. Naređena je i predaja bicikala i radio-aparata i zabranjeno slušanje stranih radio emisija, naročito Londona i Moskve. Opštinske vlasti su bile dužne da redovno izveštavaju nadređene o zbivanjima unutar sela. Propisano je vreme kretanja građana u sreskim mestima, a onda i radno vreme prodavnica i kafana. U Smederevu, Plani, Orašju i Palanci zaveden je policijski čas. U Smederevu se bez *ausvajsa* nije moglo u varoš od 20 do 05, u Plani i Orašju od 21 do 04 časova. Pored ovih obaveza, svako domaćinstvo bilo je u obavezi da na ulaznim vratima kuće ima vidno istaknut spisak stanara. U Velikoj Plani je ustanovljena pijačna policija koja je kontrolisala trgovinski rad i motrila na sumnjiva lica, a stoka se mogla klati samo utorkom i petkom, ako je prethodno prijavljena u klanici preduzeća „Stanišić-Jovanović“ i pregledana od veterinara. Tek posle ovih radnji meso se moglo prodavati u prodavnicama i kafanama. Sreski načelnik iz Velikog Orašja uputio je 24. maja svim opštinama naredbu o načinu ponašanja građana. Zabranio je besposličarenje na javnim mestima, svako veće okupljanje građana, kartanje i kockanje u kafanama i kućama, a strogim kaznama je zapretio i za opijanja, svađe, galamu, krađe i bludničenje.¹⁹

Vojnici Jugoslovenske vojske, zarobljeni tokom Aprilskog rata na teritoriji Podunavskog sreza, prebacivani su u logor na Monopolu u Smederevu, gde su u prvo vreme obavljali radnu službu. Njima su priključeni kao kulučari i vojni obveznici iz okolnih sela. Mahom su radili na prenosu oružja i municije i njihovom deponovanju u Smederevsku tvrđavu. Ovakva vrsta radne obaveze zarobljenika potrajala je tokom celog maja i nastavila se do prvih dana juna.

Petog juna, u Smederevu je bilo živo. Masa seljaka pridošla u grad zbog pijačnog dana i razmene novca pojačana je činovnicima koji su primali zaostale zarade, kao i đacima smederevske gimnazije iz čitave okoline, kojima su toga dana zbog okupacije i vanrednih okolnosti uručivana svedočanstva ranije nego što je to bilo uobičajeno. Tačno u 14 časova i 14 minuta gradom je odjeknula strahovita eksplozija, koja je izazvala katastrofalne posledice i stradanje stanovništva. U vazduh je odletelo, posle paljenja, oko 450 vagona sa municijom i drugim vojnim materijalom. U Smederevu posle eksplozije nije ostala nijedna kuća koja, ukoliko nije čitava razrušena, nije ostala bez krova, vrata ili prozora; stradalo je oko 2.500 domova. Gubici su bili ogromni i gotovo nijedno selo u srezu nije prošlo bez bar nekoliko poginulih. S druge strane, pometnju nastalu u gradu posle eksplozije iskoristila je većina vojnih zarobljenika da se oslobodi i vrati u svoja mesta. Vekovne zidine grada despota Đurđa i njegove tvrde kule sačuvala su Smederevo i Smederevce od još većih stradanja. Uzroci smederevske eksplozije 5. juna,²⁰ kao i broj žrtava,²¹ do danas nisu u potpunosti ispitani. Grad, koji je od

¹⁹ Darko Ivanović, *Velikooraška crkva i parohija*, Veliko Orašje 2009, 205–207.

²⁰ Kao najverovatniji uzroci eksplozije uzimaju se sunčeva toplota ili bačeni opušak koji su izazvali paljenje baruta, te daljeg paljenja vatre koja je dovela do eksplozije. Poznato je, međutim, da su u vreme kada se eksplozija dogodila (posle 14 časova) zarobljenici i radnici bili na ručku, a da je dnevna temperatura iznosila tek nešto više od 25 stepeni. Postoje uverenja i da je eksploziju namerno izazvao neki „rodoljub“, u želji da osujeti plan da municija ode neprijatelju u ruke, ne

tada imao neku vrstu ekskluzivnog statusa, pojedini autori nazvali su „srpskom Hirošimom“.

Radovi u razorenom gradu, sa važnošću kakvo je Smederevo imalo, trebali su da otpočnu što pre, a unesrećeno stanovništvo moralo se zbrinuti u što hitnijem roku. Za nosioca tih radova i koordinatora aktivnosti Komesarska uprava predvidela je advokata i bivšeg ministra Dimitrija Ljotića. On je uz sebe imao kao uporne sledbenike više desetina smederevskih intelektualaca i otprilike toliki broj vrlo uglednih domaćina po selima. Ljotića, čiji su preci, svako u svom dobu, od 19. veka ostavili značajan trag u životu i razvoju Smedereva, savremenici i predratni sledbenici iz redova seljaštva pominju kao uspešnog poljoprivrednika i voćara, čoveka koji je redovno bio prisutan na liturgiji i neretko besplatno zastupao siromašne građane pred sudom. Uzimajući u obzir njegov profil i snagu koju je imao u smederevskom kraju, Komesarska uprava nije napravila pogrešan korak kada ga je postavila na čelo *Izvanrednog komesarijata za obnovu Smedereva*. U Smederevo je vrlo brzo po Ljotićevom imenovanju, a na njegov poziv, došao veći broj arhitekata, inženjera i drugih stručnjaka, koji su pored pregleda postradalih objekata počeli da izrađuju projekte o izgradnji vodovodne i kanalizacione mreže, uređenju toka reke Jezave i dr.²² U fond za obnovu Smedereva prilagali su svi: od građana razorenog grada do feldkomandanta potpukovnika Herbster. U okviru rada Komesarijata, pored izvođenja radova i raščišćavanja ruševina, otvorena je i narodna kuhinja, osnovana gradska knjižnica, deljene su namirnice siromašnim građanima. Ovo telo bavilo se i prihvatanjem i zbrinjavanjem izbeglica; na Carini je sagrađen dom za izbegličku decu – ratnu siročad iz NDH. Nešto kasnije, Komesarijat je proširio svoju delatnost, a pod njegovim nadzorom u periodu mart – avgust 1942. sagrađena je i spomen kosturnica poginulima u petojunskoj eksploziji.²³ Radovi su pogotovo uznapredovali kada je u Smederevo iz Beograda stigla četa od 350 mladića na čijem čelu je stajao Vladimir Lenac. Pod imenom *dobrovoljačke radne službe*, omladinci su delovali do septembra 1941. Posle završetka radova, radna odela su zamenili vojnim uniformama. Omladinci iz radne službe Komesarijata činili su okosnicu *1. dobrovoljačkog odreda* (formiranog 16. septembra), a njihov vođa postao je predstojnik gradske policije.²⁴

---

mogavši da predvidi kakve će razmere i rezultat njegova akcija imati. Sumnje zastupnika ove teze padaju na agenta Kominterne Mustafu Golubića (videti više: Nebojša Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, Smederevo 2001, 35–43).

²¹ Brojka kojom se u jednopartijskoj historiografiji operisalo varirala je od 2.500 do 4.500 poginulih. Po zvaničnom spisku koji je sačinilo Gradsko poglavarstvo 1942, broj poginulih iznosio je 485. Istraživači veruju da je broj nešto veći i da iznosi oko 600 poginulih, što se slaže i sa nemačkim procenama stradalih. U eksploziji je poginulo i 12 nemačkih vojnika; stradali su i sin, snaha i unuka generala Milana Nedića. (*Isto.* 45–47)

²² N. Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, 58.

²³ U sećanje na žrtve, pomen na mestu eksplozije 5. juna 1942. održao je episkop branicevski Venijamin; toga dana ustanovljen je i *zavetni dan* Smedereva.

²⁴ N. Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, 63.

*

Krah čitave države, vojske i uprave i odlazak kralja iz zemlje stvorili su u prvo vreme konfuziju i beznađe. Stanovništvo je strepilo i od nasilja i odmazdi okupatora; postavljalo se pitanje kako će Nemci postupati sa civilnim življem po zauzimanju varoši. Austrougarska okupacija od 1915, teror u selima, vešala u sreskim mestima – sve su to još bila sveža sećanja. Nemci, međutim, nad okupiranim srpskim stanovništvom u Smederevskom okrugu proleća 1941. nisu primenjivali represivne metode. Namirnice kojima su se snabdevali od seljaka uredno su plaćali; nemački lekar zadužen za pregled vojnika u Maloj Krsni pregledao je i znatiželjne seljake koji bi mu se obratili za pomoć. Ispostavilo se da je veća pretinja došla iznutra, od lokalnih kriminalaca i hajduka. Najopasnije razbojničke grupe, koje su počinile i nekoliko ubistava, okupile su se u Mihajlovcu i Lipama. Objieno je više radnji u Palanci, u Kusatku su u nekoliko domaćinstava pokradeni konji. Počela je organizovana seča državne šume širom okruga. Pred navalom razbojnika u Maloj Plani je ubijena starica Pavlija Vasiljević. Uspostavljala se klima u kojoj je bilo jasno da će, osim civilnih vlasti, biti neophodno i pojačavanje žandarmerijskih stanica, budući da Nemci nisu iskazivali interesovanje za vršenje policijske službe po selima.

Posle pada Komesarske uprave, u Beogradu je 29. avgusta 1941. obrazovana srpska Vlada pod okupacijom sa predsednikom generalom Milanom Nedićem, bivšim načelnikom glavnog Generalštaba i ministrom vojske i mornarice, koji je ostao u zemlji posle okupacije. U cilju održavanja reda u zemlji i sprečavanja „destruktivnih akcija“ raznih vrsta (posebno od juna 1941), Vlada generala Nedića formirala je tokom septembra i prve oružane sastave, koji su dobili naziv *Srpski oružani odredi*. Vlada se paralelno oslanjala na četničke odrede Koste Pećanca, kao i na dobrovoljačke odrede, čije su jezgro činili predratni aktivisti JNP Zbor Dimitrija Ljotića.²⁵

U Smederevu i Kolarima u Podunavskom; Azanji, Palanci i Kusatku u Jaseničkom, Velikom Orašju, Velikoj Plani, Lozoviku i Markovcu u Velikooroškom srezu obnovljene su žandarmerijske stanice. Njihova snaga, međutim, bila je tolika da su jedva mogli da se izbore sa razbojnicima i hajdučijom koja je bila u porastu, a kamoli sa organizovanim oružanim odredima, u ovom slučaju komunističkim, koji su već u julu 1941. bili aktivni. Četnički odredi Koste Pećanca formirani su u Podunavskom i Velikooroškom srezu. Podunavski odred vodio je vojvoda Timotije Bijanić, predratni predsednik sreskog četničkog udruženja, a Savskim odredom, stacioniranim u Velikom Orašju, komandovao je vojvoda – kapetan Vuk Vlahović, poreklom Crnogorac.²⁶ Po raspuštanju Pećančevih odreda

---

²⁵ Srpski oružani odredi su transformisani februara 1942: odlučeno je da nova oružana formacija nosi naziv Srpska državna straža (SDS). Izvan strukture SDS (gradske, poljske, granične) ostale su Srpska četnička komanda i Srpska dobrovoljačka komanda. Videti više: Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945*, Beograd 2011.

²⁶ U Jaseničkom srezu, pored manjeg broja ljudi koji su se priključili četničkim odredima u okolini, Pećančeva organizacija nije sprovedena.

1943, deo ovog ljudstva se pasivizirao, deo priključio pokretu D. Mihailovića, a većina, među njima i vojvoda Vlahović, pridružila se dobrovoljcima. Brojnost dobrovoljaca zavisila je 1941–1943. umnogome od predratne snage Zbora u ovim oblastima. Oni su bili ideološki, vojno i duhovno najjače izgrađena i obučena vojska iz sastava vladinih jedinica – njihova gvozdena pesnica u borbi protiv „unutrašnjeg neprijatelja“. Retko kada su iz sukoba u Smederevskom okrugu izlazili poraženi. Po sreskim mestima, a potom po selima, krenuli su tokom septembra u agitaciju i regrutovanje ljudstva. U Smederevu je 8. oktobra izvršena svečana zakletva 1. dobrovoljačkog odreda; na kraju ceremonije, uglednim zvanicama obratio se Dimitrije Ljotić.²⁷

Jevreji su već u prvoj ratnoj godini prošli kroz pakao. Svi oni su stavljeni na posebne spiskove i obeleženi žutim trakama, tako da se na prvi pogled razlikuju od drugih građana. U Smederevu, gde je jevrejska zajednica bila najbrojnija u okrugu, retko ko je uspeo da se prebaci u neko od okolnih sela i time sačuva glavu. Okupatorski vojnici polupali su im trgovine, a stanovništvo je uzimalo robu. Porodice dvojice smederevskih trgovaca iz familije Levi (ukupno 10-ak osoba) u prvo vreme izbegle su hvatanje skrivene u Dobrom Dolu. Leta 1941. i oni su pohapšeni i pridruženi sunarodnicima u logoru.²⁸ Većina njih određena je u prvo vreme za radnu službu, a ubrzo su sprovedeni u Beograd ili deportovani u logore širom Nemačke, odakle se nikada nisu vratili. Ukupno je evidentirano 26 smederevskih Jevreja koji su 1941–42. pobijeni i nestali. Na takav način tragično je skončalo i 12-oro palanačkih Jevreja. Učenica smederevske gimnazije Ana Jakov bila je jedna od retkih koja je izbegla pogrom 1941; sklonila se u prvo vreme u Osipaonicu, a odatle 1942. prešla u Lozovik, gde je primljena u domu Save Jakovljevića, sa čijom je porodicom tokom celog rata delila dobro i zlo. Za vlasti, ona je bila *rođaka Ana Jakovljević*. Posle rata odselila se u Izrael.²⁹

Ubrzo po okupaciji, u Smederevski okrug stigle su izbeglice. U Palanku je 10. jula došlo 573 izbeglica iz Hrvatske i Slovenije. U Velikooraški srez je do kraja godine pristiglo oko 500 lica; u Smederevu je, zbog velikog broja izbeglih, osnovan Dom za izbegličku decu. Tragedija ljudi iz terorom pogođenih oblasti među ovdašnjim življem shvatana je kao posledica okupacione politike i oni su u svim selima okruga nesebično primani. Izbeglice, pogotovo one iz Nezavisne Države Hrvatske, prenosile su iz svojih krajeva jezive priče o zločinima ustaša.

Đura Dragojević iz okoline Podravske Slatine krenuo je u izbeglištvo kao šestogodišnjak: „Kad se zaratilo, otac i brat su bili mobilisani u Jugoslovensku vojsku. Ali, brzo su se vratili kući. Posle nekoliko dana, svi Srbi iz sela su bili pozvani na sastanak i nove vlasti su im saopštile da Srbi mogu da ostanu kod kuća. Ovo se nije odnosilo na dobrovoljce iz Prvog svetskog rata, koji su dobijali po 8 jutara zemlje u susjednim selima Ilmadvor i Martinci. Oni su morali odmah u

²⁷ *Novo vreme*, 9. oktobar 1941.

²⁸ Pisana izjava Radosava Jeremića, ustupljeno autoru septembra 2005.

²⁹ Izjava Živke Drobac iz Toronta, čerke S. Jakovljevića, data autoru februara 2010.

Srbiju. Sutradan, pored naše kuće prolazila je kolona Srba. Otac je neke od njih poznavao, pozdravljao se sa njima. Jedan od ustaša je video ovo i odmah viknuo na njega: „Šta ti čekaš?!“. Upale su ustaše u našu kuću i isterali nas; ništa osim osnovnih stvari nismo smeli da iznesemo iz kuće. Otac je upregao konje i krenuli smo – samo iz naše kuće 11 osoba. Tek što smo odmakli 100 metara od kuće, ustaše su se sjatile i među njima i naše komšije trče, neki hvataju plovke, iznose stvari, a meni kao detetu ostala su urezana u pamćenje dvojica komšija koji se svađaju oko naših stvari i vuku jedan jastuk, koji su pocepali, a iz njega na sve strane leti perje... Stigli smo na železničku stanicu, otac je tu ostavio konje i kola i mi smo se ukrcali u voz. I tada sam prvi put video oca da plače. On je konje gajio, voleo ih, nikada ždrebad nije udario. A jedan naš seljak, neki Vuk, kako smo mi ušli u vagon, ošinuo je oba konja bičem i poterao ih. Otac je tad zajecao, a nije ni za kućom bio zaplakao“.

Dragojević je sa porodicom, posle dramatičnih momenata u Bosni i na Drini, napokon stigao u Srbiju:

„Kolona od 600 ljudi krenula je neznano gde. Kiša nas je već pratila, ljudi su izgledali onako mokri, izgladneli i neobrijani strašno, avetinski. Stigli smo na jednu železničku stanicu, tu seli u voz i sledeća stanica nam je bila Smederevska Palanka. Tu smo se okupili u crkvenom dvorištu. Skupio se tu silan narod, razvukli su bele čaršave i na njih postavili hleba i još neke namirnice. Zapregom smo prebačeni u Azanju i tu je moja porodica podeljena u dve grupe, smešteni smo u dva domaćinstva. Domaćini su nas primili divno, toliko toplo da to ni sami nismo očekivali.“³⁰

Sa porodicama koje su ih primile, izbeglice su delile dobro i zlo do kraja rata. U Velikom Orašju smešteno je po seoskim domovima 50-ak izbeglih iz sela Veliki Grđevac u Slavoniji.³¹ Predsednik opštine Drugovac, veleposednik Branko Milosavljević, smestio je u svojoj porodičnoj zadrugi čak 20 manjih izbegličkih porodica. „Šta ćete, Srbi smo, pa ako sami sebi ne pomognemo, ko će nam pomoći?“, govorio je Milosavljević novinarima iz Beograda kada su posetili njegovo domaćinstvo. U njegovoj kući rodilo se i dvoje izbegličke dece, kojima je kumovao njegov najstariji sin Obrad.³²

Stanovništvo se nije lako mirilo sa ropstvom i okupacijom; kapitulacija i poraz smatrani su za prolaznu nesreću. Svetozar Vesić iz Ratara je pred ulazak nemačkih vojnika izvršio samoubistvo uz reči: „*Bio sam u jednom švapskom ropstvu i neću u drugom*“.³³ U primere koji slikovito govore o nacionalnoj svesti starijih ljudi može se ubrojati i onaj koji je zabeležen maja 1941. u Osipaonici. Nemački vojnici, skoro pristigli u ovaj kraj, žele da demonstriraju silu; jedan od njih vrši pretres kuća Šošića. Iznosi uramljenu sliku kralja Petra I Karađorđevića, u

³⁰ Izjava Đura Dragojevića iz Palanke, data autoru februara 2009.

³¹ Veliki Grđevac i Veliko Orašje nastavili su dobre odnose i posle rata, pa su se ova dva mesta i pobratimila 1965 (podaci Darka Ivanovića iz Velike Plane dati autoru avgusta 2010).

³² *Novo vreme*, 25. februar 1943.

³³ Milija Đorđević, *Ratari*, monografija sela, neobjavljen rukopis.

želji da je uništi. A domaćin, nenaoružani i bar 20 godina stariji solunac Filip Šošić, otima je i tuče se sa njim, ne da sliku „njegovog kralja Pere, sa kojim je prešao Albaniju“.³⁴ Neki su i bez obzira na posledice hteli nastavak „borbe sa Švabama“. Takvih ljudi u okrugu nije bilo malo, a kao primer može da posluži drugi solunac, Milosav Cokić iz Ratara. Cokić, koji je tokom Prvog svetskog rata zbog svoje lude hrabrosti i unapređivan i ražalovan, čekao je Nemce aprila 1941. u centru sela, pod oružjem i sa šlemom na glavi. Jedva su ga odgovorili da napusti *položaj*. Kasnije je meštanima pokazivao skrivene bombe, govoreći da će ih baciti na nemačku komandu u Palanci, zbog čega su ga opštinske vlasti lišile slobode.³⁵

Oblici otpora stanovništva u prvim momentima su se ispoljavali na različite načine. U fabrikama koje su nedugo po okupaciji ponovo proradile počelo se sa sitnijim sabotazama poput namernog odugovlačenja sa poslom (npr. „Jasenica“ u Palanci), pa i ozbiljnijim (radnici smederevskog „Sartida“ zapalili su u krugu fabrike benzinske cisterne). Stanovnici Vodica u Jaseničkom srezu čak su se oglasili o naredbu da iznesu konjsko đubre iz kasarne 5. konjičkog puka. U znak odmazde, Nemci su topovima gađali selo. Ljudskih kao ni većih materijalnih žrtava nije bilo, ali su Vodičani već sutradan disciplinovano izvršili naredbu, pojavljujući se u kasarni u većem broju no što je bilo predviđeno. U maju, za vreme zabave koje je nemačka vojna komanda organizovala u hotelu „Kruna“ u Palanci, nepoznata lica polupala su kamenicama stakla hotela. Nešto kasnije, u istoj varoši, prilikom polaganja prijemnog ispita za upis u gimnaziju, Nemci su po panoima ispisali parole i postavili fotografije, popularišući i veličajući svoju oružanu silu. Maturanti su kao odgovor preko panoa na nemačkom jeziku napisali: „*Nije istina*“.³⁶

Od kraja juna 1941. u Smederevskom okrugu su se, tu i tamo, primećivali određeni pokreti i inicijative koji su remetili uspostavljen poredak i pozivali narod na borbu protiv okupatora. Najpre se u to vreme u Velikooraskom pojavio konjički kapetan Borivoje Jovanović, koji je otpočeo organizaciju Ravnogorskog pokreta. Od jula 1941, na terenu su se pojavili i naoružani članovi KPJ i njihove pristalice. Svojim akcijama, uperenim podjednako i protiv okupatora i protiv domaćih vladajućih struktura, komunisti su u nekoliko slučajeva tokom jeseni prvi put izazvali i nemačke odmazde nad civilnim stanovništvom. Bilo je to i vreme kada je u Smederevskom okrugu otpočeo i trodimenzionalan građanski rat, koji se u određenim periodima pretvorio u sukob koji se vodio i do istrebljenja.

---

³⁴ Izjava Filipovog unuka Radosava Šošića iz Osipaonice, data autoru jula 2006.

³⁵ IASP, MU SUBNOR-a, Ratari, *Ratne biografije i sećanja boraca NOR-a*, sećanja Vitomira – Ride Đurđevića. Milosav Cokić je ubrzo stupio u partizane.

³⁶ N. Vladislavjević, *Znamenja 2*, 14.

Nemanja Dević

THE SMEDEREVO DISTRICT IN SPRING 1941

Summary

After the April War defeat and capitulation of the Yugoslav Army on 17th April 1941, Kingdom of Yugoslavia was occupied and divided among Axis powers. One of the dozen of the districts that belonged to the German-occupied Serbia, was Smederevo district in northeastern Serbia at Danube river. This article provides the information on creation of the occupying apparatus, and other aspects of life under the occupation until the communist-led uprising on the summer of 1941. It outlines the return of the people to the normal life, adjustment to the new patterns of daily life and reemergence of the Serbian security forces in district. Whole period was marked by huge and catastrophic explosion of the captured stocks of ammunition inside of the Smederevo Fortress on 5th June 1941 which caused hundreds of casualties among the civilians. After this tragical event, a specific Serbian institution was created: Commissariat for the rebuilding of the Smederevo, led by the pre-war right wing politician Dimitrije Ljotić.

„GLASNIK SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE“ – OPŠTE INFORMACIJE I TEMATSKA ANALIZA SADRŽAJA

APSTRAKT: Članak se bavi analizom Glasnika Srpske državne straže – zvaničnog časopisa oružanih snaga kvislinške vlade Milana Nedića. Časopis je objavljivan od sredine 1942. do kraja 1943. godine i izašlo je ukupno 19 brojeva u 16 svezaka. Na njegovim stranicama je obrađivan veliki broj tema, čime je pretendovao da utiče na sve sfere života pripadnika Srpske državne straže. Članke smo podelili na 6 grupacija i pojedinačno svaku analizirali.

Ključne reči: Srbija, Drugi svetski rat, okupacija, Milan Nedić, štampa, Srpska državna straža, ideologija, propaganda, moral, kriminalistika

Dolaskom nemačkog generala policije i SS Majsnera (Hohere SS- und Polizeiführer August von Meyszner) u Srbiju krajem januara 1942. i grupiranjem svih nemačkih obaveštajno-poliucijskih struktura u njegovim rukama došlo je do reorganizacije i konsolidacije srpskog kvislinškog sistema bezbednosti.¹

Već početkom februara 1942. vlada Milana Nedića donela je odluku o formiranju Srpske državne straže, a ta odluka je ozvaničena 3. marta 1942. donošenjem Uredbe o ustrojstvu.²

U novu oružanu formaciju ušli su dotadašnji oružani odredi, žandarmerija, policijske straže i pogranični organi finansijske kontrole, a za njenog prvog komandanta određen je divizijski general Stevan M. Radovanović. Uredbom o stvaranju, Srpska državna straža je definisana kao uniformisana i naoružana grupa i delila se na: gradsku državnu stražu, koja vrši dužnosti u Beogradu, sedištimu okruga i drugim gradovima; poljsku državnu stražu, koja je zadužena za celu Srbiju (osim za veće gradove koji su pokriveni gradskom stražom) i graničnu državnu stražu, koja je bila zadužena za graničnu službu. SDS je prevashodno imala policijsku funkciju: da bude „čuvar reda u gradovima i selima i čuvar granica okupirane Srbije“, ali je u zavisnosti od situacije prerastala u pokretne vojne formacije. Komanda Srpske državne straže, na čijem čelu je stajao komandant, bila

---

¹ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, 188.

² *Uredba o ustrojstvu Srpske državne straže*, Službene novine, 3. mart 1942.

je podređena ministru unutrašnjih poslova. U njen sastav su ušle i sve vatrogasne jedinice.³

Nekoliko meseci posle stvaranja SDS, kao njeno zvanično glasilo, pokrenut je *Glasnik Srpske državne straže*. Prvi broj je izašao juna 1942, pod uredništvom pukovnika Borivoja Jonića, a predviđeno je da izlazi na mesec dana. Pored urednika i članova Uređivačkog odbora, o sadržaju *Glasnika* starale su se i pretpostavljene starešine (predsednik Srpske vlade, ministar unutrašnjih poslova i komandant SDS), kako je to naveo B. Jonić u prvom obraćanju čitaocima.⁴

U uputstvu saradnicima i čitaocima precizirani su ciljevi i sadržaj novog časopisa: „Izdavanjem *Glasnika Srpske državne straže* želelo se da se stvori jedan časopis koji bi bio od koristi svima pripadnicima Srpske državne straže i to kako u pogledu njihovog nacionalnog tako i stručnog vaspitavanja i usavršavanja. Obzirom na ovo sastavljen je sadržaj ovoga glasnika i izvršena njegova podela na: 1. Moralno vaspitni deo; 2. Stručni deo; 3. Različnosti; 4. Novosti i beleške; 5. Pitanja i odgovori i 6. Nekrolozi“.⁵

Uredništvo je podsticalo sve čitaoce, a posebno pripadnike Srpske državne straže, da šalju priloge i članke: „Praktično vršenje službe daje mnoga korisna – ponekad i vrlo skupa iskustva pa je neophodno da se svako ovakvo iskustvo i iskoristi stavljajući ga drugome do znanja“. Članci su morali biti pisani ćirilicom, po mogućstvu pisaočom mašinom, ili čitko napisani rukom. Autori su bili u obavezi i da uredno slože napomene, priloge i crteže, isprave sve daktilografske greške i uz 3 primerka rada dostave i kratak sadržaj radi službene upotrebe. Rukopisi koje Uredništvo odabere za objavljivanje bili su i honorisani sa, u to doba, vrlo pristojnim honorarima. Tako je za originalne članke bilo plaćano 300–400, kompilacije 200–250, za prevode 100–150, za nekrologe i ostale sastave 150–200 dinara.⁶

Svi pripadnici SDS su bili dužni da se pretplate na *Glasnik*, a pretplata je iznosila: mesečna – za oficire 25, za ostale 20, tromesečna – 75, odnosno 60, polugodišnja 150 (120) i godišnja 300 (240) dinara. Za ostale čitaoce cena je bila nešto veća.⁷

Grafičko rešenje naslovne strane *Glasnika* bilo je u skladu sa propagiranom nacionalnom ideologijom srpske kvislinške vlade. U prvom planu je vojnik (stražar) kao čuvar „nove“ Srbije, iza njega se nalazi seljak (koji je uz „zdravu“

---

³ Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945*, Beograd 2011, 155–157; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. I, Beograd 1979, 289, 295.

⁴ Borivoje Jonić, *Glasnik Srpske državne straže svojim čitaocima*, *Glasnik Srpske državne straže* (u daljem tekstu: *Glasnik SDS*), 1/1942, 19–20.

⁵ *Saopštenje i uputstva saradnicima, pretplatnicima i čitaocima Glasnika*, *Glasnik SDS*, 1/1942, 71.

⁶ Isto, 72–73. – Plata običnog stražara sredinom 1942. iznosila je 2200 dinara, podoficira 2300–2900, a oficira 3100–8000 dinara.

⁷ Milan Matić, *Štampa u Srbiji u drugom svetskom ratu*, doktorska disertacija, Beograd 1990, 225–226.

omladinu predstavljao „temelj srpske zemlje“ i „srpske seljačke države“), dvo-glavi orao (bez krune), a srpska vojna tradicija i žrtve u ratovima su predstavljene spomenikom Neznamom junaku na Avali. U pozadini se nalazi sunce koje izlazi sa kracima obojenim u boje srpske trobojke što bi trebalo da predstavlja novi početak Srbije.⁸

Autori članaka i priloga u *Glasniku* su se većinom potpisivali inicijalima ili pseudonimom, ali je bilo i onih koji su se potpisivali punim imenom i prezimenom (Milan Nedić, Milan Aćimović, Stevan Radovanović, Borivoje K. Jonić, Radojica G. Medenica, dr Adam M. Miljković, Franc F. Jesenko, Branimir Živković, Dragi Jovanović, Gligor Đ. Koprivica, Toma J. Burković...⁹).

Ukupno je izašlo 19 brojeva u 16 svezaka (za oktobar – novembar 1942, januar – februar 1943, april – maj 1943. objavljeni su dvobrojevi). Nema podataka da li je izlazio i u 1944. godini, mada se iz poslednjeg sačuvanog broja iz decembra 1943. može zaključiti da je dalje izlaženje bilo planirano. M. Matić smatra da je izdavanje nastavljeno, ali do sada časopisi nisu pronađeni.¹⁰

Analiza sadržaja

Članci u *Glasniku* su veoma raznoliki po tematici kojom se bave. Očigledna je želja izdavača i uredništva da na taj način nadoknade nedostatke u obrazovanju i stručnoj spremi pripadnika SDS. Možemo ih svrstati u veće grupe: propagandno-ideološka; stručna; sportska; saopštenja, uputstva i pohvale; poezija; foto-reportaže i nekrolozi.

Tip članka	Broj članaka
Propagandno-ideološki	26
Stručni	96
Sportski	9
Saopštenja, uputstva, pohvale	9
Foto reportaže	6
Pesme	8
Nekrolozi	12

Podela članaka po tematici

Propagandno-ideološki tekstovi su najzastupljeniji u prvom broju u kome čine gotovo trećinu svih članaka (5 od 16). U obraćanju pripadnicima SDS, M. Nedić navodi razloge stvaranja ovakve formacije, njenu ulogu i funkciju:

⁸ O ideologiji srpskih kvislinga i idejama o „srpskoj seljačkoj zadržanoj državi“ više u: Milan Ristović, *Rural 'anti-utopia' in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War*, European Review of History, 2/2008, 181–188; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 464–469; Slobodan Đ. Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Niš 2004, 340–351; i dr.

⁹ M. Matić, *Štampa u Srbiji...*, 227–228.

¹⁰ Milan Matić, „Srpski narod“ i „Glasnik Srpske državne straže“ o kvislinškim vojnim jedinicama u Srbiji, Leskovački zbornik, XXXIV, 1994, 38.

„Danas je najsvečaniji dan u vašem životu, kad stupate u redove naše Srpske državne straže. Vi postajete naši branioci reda, zakonitosti i sigurnosti u našoj mnogo namučenoj Otadžbini, majci Srbiji... Da bi ovo izvršili, vi morate biti elitna trupa, sa gvozdenom disciplinom, najstrožijim izvršivanjem svih zapovedi zakonitih pretpostavljenih vam starešina, koji u ime Otadžbine i postojećih zakona zapovedaju i naređuju...“.

O tome ko su im najveći neprijatelji i kako s njima postupati, Nedić dalje u tekstu, u ne baš hrišćanskom tonu, kaže:

„Najveća opasnost koju danas naši dušmani, a naročito komunisti upotrebljavaju, to je lažna podmukla propaganda. Oni hoće njome da vas zavedu, od dužnosti odvoje i demorališu, da bi svoje mračne ciljeve postigli. To su sada naši najveći neprijatelji. Odmah ih ubijajte... Zovu sebe oslobođiocima, partizanima i tome podobno. A to su sve zlikovci u jagnjećoj koži. Oni ne misle dobro ni Bogu, ni Srbiji, ni narodu, ni vama. Satirite ih i ubijajte i trebite taj šljam, taj kukolj iz srpske narodne njive. Vaša će se ruka posvetiti, a ime ovekovječiti kao branioca Otadžbine“.¹¹

U sličnom tonu su i obraćanja M. Aćimovića, S. Radovanovića i B. Jonića u prvom broju. Teme karakteristične za celokupnu kvislinšku štampu pominju se i u njihovim porukama. Osuđuju se „Jugosloveni iz Londona“ koji „uvedoše Srbe u besciljni rat, napustiše i vojsku i zemlju“, upozorava se na „crvenu opasnost“ i razornost „komunističke propagande iz Moskve“, a ovenčavaju slavom Milan Nedić i „pravi Srbi [koji] u septembru 1941. godine, obrazovaše Srpsku vladu, Vladu Narodnog Spasa“.¹²

Pored ovakvih obraćanja u vidu propagandnih govora, u ovu grupu smo svrstali i članke koji su pisani u formi eseja, a predstavljaju politička razmatranja ili ideološke poglede autora koji se uglavnom nisu potpisivali punim imenom. Opravdavanje kolaboracije egzistencijalnim motivima je jedna od najčešćih tema: „Kad je stradanje našeg naroda zapretilo da uzme katastrofalne razmere pa čak najozbiljnije zapretilo i budućnosti i opstanku celog srpskog naroda, preuzima krmilo u svoje ruke sadanji predsednik vlade Narodnog spasa, armiski đeneral Milan Đ. Nedić...“; „Kako može biti izdajnik onaj koji živi, radi i trpi skupa sa svojim narodom u njegovom teškom i najtežem periodu istorije?! Koga ti ljudi izdaju i kome? Zar može biti izdaja naroda kad se gine za taj narod, da mu bude bolje i da se sačuvaju njegova lična dobra i opstanak?“¹³ Izdajnicima se proglašavaju oni „...koji sa svoga bezumlja ruše i pale, seju pustoš i smrt, ruše javna dobra i željezničke pruge kojima snabdevamo hranom i ogrevom naše gradove. Oni, koji svojim provokacijama, koliko besciljnim, toliko i glupim, doprinose da se naš živalj odvodi u zarobljeničke i koncentracione lo-

¹¹ Milan Đ. Nedić, *Junaci*, Glasnik SDS, 1/1942, 5–6.

¹² Stevan M. Radovanović, *Oficiri, podoficiri, kaplari i stražari Srpske državne straže*, Glasnik SDS, 1/1942, 9–21.

¹³ *Naš nađeni put*, Glasnik SDS, 3/1943, 121–122.

gore, ili dovode kaznene ekspedicije, kojima se uništava srpsko ime i srpski narod...“¹⁴

Najveći neprijatelj – komunizam, definisan je kao „...zlosrećna, kobna i zločinačka teorija mržnje i rušenja“, „nauka zla, ubijanja i mržnje“ koju je stvorio „antihrist“ Karlo Mardohej Marks, a sprovodi „čifutska mafija“ i „čivutski gadovi“. U istom tekstu se navodi protiv čega se komunizam bori (protiv Boga, kralja i monarhije, braka i porodice, nacije i srpstva, privatne svojine).¹⁵

U skladu sa pogledima kvislinških ideologa glorifikovana je i idealizovana Nemačka i njeni postupci prema Srbima:

„Nemačka nam je više puta stavila do znanja da nas ne mrzi, a mi do danas nikada nismo mogli utvrditi da Nemačka govori neistinu... Okupacija Nemačke je korektna i mnogi su javno priznali, pre nego što su naši bezumnici počeli izazivati i ubijati Nemce, da se okupacija nije ni osećala. Nemačka i danas želi našu saradnju i svojim prisustvom brani nas od komunizma i građanskog rata... Da li ovakvo držanje dolazi kao plod mržnje? Svakako ne! Ko ovako radi, on ne mrzi. Naprotiv, rekli bismo da nas Nemci cene više, nego što mi sami sebe cenimo i da hoće da nam veruju. Hiljade naših radnika i omladinaca, koji rade i gostuju u Nemačkoj potvrđuju, da su lepo primljeni, srdačno primljeni i počašćeni. Iz njihovih usta se može čuti, da je Nemačka danas jedini garant reda i mira u Evropi, posle ovoga rata, i jedini garant jednog boljeg života i uređenja društva. A naše stalno povećavanje oružanih snaga daje neoborivi dokaz dobre volje Nemačke, ne samo da nam veruje, nego i da nas u punoj državnoj nezavisnosti primi kao člana Nove Evrope“.¹⁶

U *Glasniku Srpske državne straže* dominirali su *stručni članci* (96 od 166), što je i bila prevashodna uloga časopisa. Ovim tipom priloga objašnjavao se širok spektar dužnosti, obaveza i praktičnih postupanja stražara, ali i nadoknađivao nedostatak legislativne i propisa.

Najbrojniji među stručnim tekstovima bavili su se policijsko-kriminalističkom tematikom. Iz njih su pripadnici SDS dobijali najrazličitije informacije. Savetovano im je kako treba da vrše ispitivanje;¹⁷ postupaju prema osumnjičeni-
ma;¹⁸ traže krivce i isleđuju krivično delo;¹⁹ postavljaju zasede;²⁰ traže saradnike

¹⁴ *Ko je izdajnik*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 285.

¹⁵ *O komunizmu*, Glasnik SDS, 9/1943, 569–574.

¹⁶ *Za koga? Zašto?*, Glasnik SDS, 10/1943, 598–599.

¹⁷ *Ispitivanje svedoka*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 72–75; *Nešto o važnosti postavljanja unakrsnih pitanja osumnjičeniku pri vođenju izvida*, Glasnik SDS, 3/1943, 165–169; *O nepouzdanosti svedoka*, Glasnik SDS, 3/1943, 169–174;

¹⁸ *Ophođenje stražara u opšte i postupak prema krivcima*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 389–405; *O priznanju krivičnog dela pred patrolom bez prisutnih svedoka*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 67–72.

¹⁹ *Uvod u kriminalnu taktiku*, Glasnik SDS, 2/1942, 111–121; *Značaj daktiloskopije*, Glasnik SDS, 3/1943, 157–158; *Nešto iz prakse u službi javne bezbednosti i izviđanja krivičnih dela*, Glasnik SDS, 3/1943, 174–185; *Nešto o važnosti tragova u vezi izviđanja krivičnih dela*, Glasnik SDS, 12/1943, 707–716.

za obaveštajnu službu;²¹ identifikuju nepoznate osobe ili leševe²² i rešavaju mnoge druge policijske zadatke. Takođe, skretana im je pažnja kako da se bore protiv „društvenih zâla“, poput „crne berze“²³ ili „ciganske skitnje“.²⁴

I moralnom vaspitanju je posvećena znatna pažnja na stranicama *Glasnika*.²⁵ Dobar stražar trebalo je da bude: pobožan, vredan, patriota, karakteran, pravičan, istinoljubiv, disciplinovan, druželjubiv, preduzimljiv, odlučan, oprezan, okretan, dovitljiv, uredan, tačan, brižljiv i pažljiv.²⁶ Navedeni su i poroci koje treba izbegavati: „Opijanje, kockanje, zaduživanje, skitanje, neuredan i razvratan život, teške su greške koje stražara onemogućuju u vršenju njegove službe, a pored toga moralno i materijalno ga upropašćuju. Sve starešine moraju ovakve greške energično da suzbijaju jer one krnje ugled kako pojedinca, tako i cele naše ustanove. U pogledu suzbijanja ovih poroka, uticaj drugova biće od velike koristi“.²⁷

Veoma su interesantni i pogledi tada penzionisanog generala Stevana M. Radovanovića, koji je u četiri broja, na 82 strane, pisao o tome „kakvi treba da budu pripadnici Srpske državne straže i kakve moralne, umne i karakterne osobine treba da imaju, da ih gaje i usavršavaju, pa da budu sposobni za izvršenje svoga zadatka i da budu onakvi kakve ljude zahteva novi poredak i značaj zadatka koji im se stavlja u dužnost i amanet“.²⁸ Detaljno objašnjavajući oficirima koje osobine treba da poseduju i kako treba da se ponašaju, on ih je savetovao i o čemu treba da vode računa u izboru buduće supruge:

„1) Da je devojka zdrava i od zdravih roditelja, da je skromna, čedna, dovoljno inteligentna, ali ne više od budućeg muža, da ima prijatan izgled, da je blaga i umiljata i da ume da se smeje, jer devojka koja se nikad ne smeje biće 'Ksantipa' u braku, i da je dotičnom oficiru simpatična; 2) da je devojka dobra domaćica...; 3) o ugledu devojke...; 4) o ugledu devojčinih roditelja...; 5) o imovnom stanju roditelja, s tim da veliko bogatstvo roditelja devojčinih ne sme da bu-

²⁰ *Važnost zaseda u službi javne bezbednosti*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 3–23.

²¹ *Nekoliko reči iz oblasti defanzivne obaveštajne službe*, Glasnik SDS, 4/1942, 329–330.

²² *Kako treba vršiti opis lica i stvari*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 375–388; *Osobeni znaci u identifikaciji*, Glasnik SDS, 7/1942, 479–482; *Pomoćna sredstva pri identifikovanju*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 35–44.

²³ *Dorđe Vujičić, Crna berza kao društveno zlo*, Glasnik SDS, 1/1942, 55–61.

²⁴ *Cigani kao narodno zlo*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 447–453. – U ovom se članku na neverovatan i rasistički način ceo romski narod smatra kriminalcima („...Ali cigo je po svojoj prirodi nestalan, nedisciplinovan do krajnosti, nekulturan, lenj i sklon vršenju krivičnih dela“).

²⁵ *Milan Rašeta, Savlađivanje temperamenta i obuzdavanje nagona i požara*, Glasnik SDS, 1/1942, 52–54; *Branko Burković, Za bičalo trobojku*, Glasnik SDS, 7/1942, 473–478; *Dušan J. Panunović, Majka kao temelj porodice i društva*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 367–370; *Radojica G. Medenica, Nacionalno-moralno vaspitanje u Srpskoj državnoj straži*, Glasnik SDS, 8/1943, 521–530; *Moralne snage*, Glasnik SDS, 8/1943, 530–536.

²⁶ *Još malo o moralnom vaspitanju stražara*, Glasnik SDS, 2/1942, 167–171.

²⁷ Isto, 172. O porocima još i u: *Dušan S. Dinić, Alkoholizam kao društveno zlo*, Glasnik SDS, 7/1943, 468–481; *Ziv. M. Magazinović, Kocka kao porok*, Glasnik SDS, 8/1943, 574–578.

²⁸ *Stevan M. Radovanović, Pripadnici Srpske državne straže kakvi treba da su i šta treba da rade*, Glasnik SDS, 7/1943, 445.

de polazna tačka za brak, kao i da njihovo veliko siromaštvo isključuje brak oficira ako sam nije dovoljno bogat; 6) da devojka ima nešto miraza koji ne mora da bude veliki, ali treba da bude bar toliki da mladenci mogu da osnuju 'svoju kuću' i sa kojim će oficir u braku da ima bolji život nego što ga je imao kao momak.²⁹

Teme stručnog karaktera koje se, pored navedenih, još pojavljuju jesu:

- organizacija, zadaci i uloga poljske straže³⁰
- granična služba i dužnosti graničara³¹
- lični i službeni odnosi stražara³²
- red i disciplina u službi³³
- školovanje i obuka stražara³⁴
- gradska straža i njeni odnosi sa ostalim granama SDS³⁵
- opisi zaraznih bolesti³⁶
- ratna iskustva³⁷

²⁹ Isto, 8/1943, 498–499.

³⁰ Branimir Živković, *Srpska državna poljska straža*, Glasnik SDS, 1/1942, 22–29; *Prve dužnosti koje prestoje organima poljske straže*, Glasnik SDS, 1/1942, 37–38; *Upravljanje službom javne bezbednosti na poljskoj stanici*, Glasnik SDS, 3/1942, 214–220; *Kakav treba da je komandir poljske stanice*, Glasnik SDS, 7/1942, 503–510; *Kako treba da izgleda jedna poljska stanica*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 45–48; *Terenske akcije*, Glasnik SDS, 3/1943, 128–139; *Nešto iz prakse o poplavama (u vezi sa dužnostima poljskih stražara)*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 360–367.

³¹ *Pojam, uloga i zadatak granične straže*, Glasnik SDS, 1/1942, 30–36; *Uloga i dužnosti komandira graničnog staničnog odeljenja*, Glasnik SDS, 2/1942, 128–139; *Karakteristika granice u raznim slučajevima i uticaj ove karakteristike na službu obezbeđenja*, Glasnik SDS, 2/1942, 140–149; *Služba na granici noću*, Glasnik SDS, 3/1942, 199–204; *Dmitar Čušić, Kada graničar ima prava da upotrebi oružje*, Glasnik SDS, 3/1943, 158–164.

³² *Prijave i izveštaji stražara vlastima i pretpostavljenim starešinama*, Glasnik SDS, 3/1942, 261–272; *Luka Lukić, Sređivanje ličnih i službenih odnosa*, Glasnik SDS, 7/1942, 543–557; *Branko J. Stanković, Ophođenje oficira prema podoficirima i stražarima i podoficira i stražara prema oficirima, njihov postupak prema narodu i odnos sa vlastima*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 306–321; *Božidar Ranković, O pozdravljanju*, Glasnik SDS, 12/1943, 699–705.

³³ *Borivoje Jonić, Disciplina Srpske državne straže*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 367–374; *Red u kasarnama Srpske državne straže*, Glasnik SDS, 4–5/1943, *Čuvanje i održavanje državnih zgrada i objekata, vođenje evidencije o državnom zemljištu*, Glasnik SDS, 11/1943, 663–676.

³⁴ *Radojica Medenica, Kako i na kojoj osnovi treba organizovati nastavu kod ljudstva Srpske državne straže*, Glasnik SDS, 1/1942, 39–44; *Plansko izvođenje nastave u centralnoj školi i jedinicama SDS*, Glasnik SDS, 7/1942, 483–502; *Uputstvo za rešavanje policijsko-taktičkih zadataka*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 223–281.

³⁵ *Neophodnost saradnje poljske, gradske i granične straže, vatrogasnih jedinica i organa finansijske kontrole u službi javne bezbednosti, reda i mira*, Glasnik SDS, 3/1942, 230–239; *Naum Puljević Nikolić, Srpska državna gradska straža*, Glasnik SDS, 4/1942, 303–320.

³⁶ *Adam Miljković, O pegavom tifusu*, Glasnik SDS, 1/1942, 45–51; *Adam Miljković, O srdobolji*, Glasnik SDS, 2/1942, 156–160; *Adam Miljković, Trbušni tifus*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 454–462.

³⁷ *Rajčanski, Borbe IX odreda u Belanovici*, Glasnik SDS, 2/1942, 150–155; *Miodrag R. Ilić, Kako je uništen komunistički Kolubarski odred*, Glasnik SDS, 3/1942, 248–261; *Andelković, Svetli zadatak drinskih trupa potpukovnika Matica*, Glasnik SDS, 7/1943, 464–468.

– opšte informacije o naoružanju³⁸ i druge.

Zapažena sportska tradicija srpske i jugoslovenske vojske i angažovanje visokih oficira u organizaciji sporta uticali su i na novonastalu vojnu formaciju. Zbog toga na stranama *Glasnika* nailazimo na priličan broj *priloga o sportu*.³⁹ Većina sportskih članaka, međutim, bila je u funkciji obuke i telesnog vaspitanja stražara.⁴⁰ Klasična sportska rubrika koja sadrži izveštaje sa takmičenja javlja se samo u jednom broju. U članku *Nekoliko sportskih priredaba u prošloj 1942.* nailazimo veoma interesantne informacije o biciklističkoj trci oko Kalemegdana, amaterskom prvenstvu Beograda u boksu i fudbalskom takmičenju za pehar upravnika grada Beograda (pobednik je bio SK 1913, ispred BSK-a).⁴¹

Uredništvo se često obraćalo pripadnicima SDS i čitaocima da šalju priloge, ali je taj poziv ostajao bez zadovoljavajućeg odgovora: „Iako smo se već više puta obratili svima pripadnicima SDS i molili da nas pomognu svojom saradnjom, ipak je odziv do sada bio slab. Honorari su za pisce odlični pa bi i ova činjenica trebala da potstrekne na saradnju, a obzirom na zadatak i ulogu našeg Glasnika to bi nam trebala biti i dužnost. Saradujmo na našem Glasniku, jer time služimo interesima i napretku naše ustanove!“⁴² Objavljena je i jedna pohvalna naredba,⁴³ posle koje je štampano uputstvo⁴⁴ kako da stražari šalju svoje pohvale da bi bile objavljene, ali ni za to nije bilo interesovanja.

Krajem 1942. godine, pokretanjem rubrike „Širom naše otadžbine“, sadržaj je dodatno obogaćen ilustriranim priložima. I do tada je bilo fotografija, ali su na njima uglavnom prikazivane visoke starešine SDS ili predstavnici vlasti. Od tog broja, u svojevrsnim *foto reportažama* prikazivane su razne svečanosti i smotre, poput proslave Badnjeg dana ili Slave Srpske državne straže,⁴⁵ ali i razne znamenitosti u Srbiji.⁴⁶

U časopisu je objavljeno *8 pesama* koje su poslali pripadnici SDS, kao i *12 nekrologa* poginulim ili preminulim podoficirima i oficirima. Ovi tekstovi su

³⁸ *Vrste eksploziva i baruta*, Glasnik SDS, 4/1942, 341–348; *Laki mitraljez 6,5 mm. M. 1920. H.*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 421–440; *Opis puške 7,5 mm M. 1936. F.*, Glasnik SDS, 7/1942, 535–543; *Opis puške 7,7 mm M. 03. E.*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 57–67; *O čuvanju oružja*, Glasnik SDS, 3/1943, 186–195; *Poznavanje pešadijske municije*, Glasnik SDS, 6/1943, 426–435.

³⁹ Gotovo svaki broj *Glasnika* iz 1942. i prvih pet meseci 1943. imao je bar jedan članak o sportu, ali je od juna 1943, smanjivanjem obima na tri tabaka, ova rubrika potpuno izbačena.

⁴⁰ *Značaj sportskog obrazovanja stražara i prethodne obuke putem sporta*, Glasnik SDS, 2/1942, 173–176; *Izbor i telesno vaspitanje stražara*, Glasnik SDS, 3/1942, 273–278; *Zimska gimnastika stražara*, Glasnik SDS, 1–2/1943, 79–83; i dr.

⁴¹ *Glasnik SDS*, 4–5/1943, 381–389.

⁴² *Poziv na saradnju*, Glasnik SDS, 3/1943, 150.

⁴³ *Pohvala*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 465–466.

⁴⁴ *Pažnja pohvaljenima*, Glasnik SDS, 7/1942, 576.

⁴⁵ *Badnji dan u Beogradu*, Glasnik SDS, 5–6/1942, 404–405; *Badnji dan u Nišu*, Glasnik SDS, 7/1942, 500–502; *Slava Srpske državne straže*, Glasnik SDS, 6/1943, 407–426.

⁴⁶ Danilo P. Stojanović, *Spomenik kosovskim junacima u Kruševcu*, Glasnik SDS, 3/1943, 153–157; *Širom naše otadžbine – Beograd*, Glasnik SDS, 4–5/1943, 374–380; *Širom naše otadžbine – Niš*, Glasnik SDS, 9/1943, 578–581.

se uvek nalazili na zadnjim stranicama. U tri broja iz 1942. godine (1/1942, 3/1942. i 7/1942) štampani su i *oglas*i.

Iz svega izloženog može se zaključiti da je *Glasnik Srpske državne straže* bio pre svega stručno glasilo, ali i da su tekstovi koji su u njemu štampani bili potpuno u skladu sa politikom nemačkih okupacionih vlasti, čija je cenzura umnogome određivala sadržaj celokupne kvislinške štampe.

U *Glasniku* je, i pored dominacije stručnih članaka, našlo mesto i mnoštvo drugih tema. Upravo zbog te raznovrsnosti ovaj časopis predstavlja dragocen izvor za izučavanje ne samo Srpske državne straže nego i uopšte Srbije pod okupacijom 1941–1944. godine.

Nebojša Stambolija

„SERBIAN STATE GUARD REVIEW“ – BASIC INFORMATION
AND THEMATIC CONTENT ANALYSIS

Summary

Arrival of the German SS General August Meyzsner in the occupied Serbia in the late January 1942 led to reorganization of the Serbian security system. New military formation, Serbian State Guard, was created in the beginning of the March 1942 and it included previous armed forces. The first issue of the Serbian State Guard Review, official journal of new formation, was published in June 1942. Editor was colonel Borivoje Jonić. In total it was published 19 issues until December 1943. Review consisted various articles by the topic they are dealing with. More than half of the texts were expert. This type of articles explained many professional duties of the Guards and compensated lack of regulation. There were also ideological, sports articles; editorial announcements, poems, photo reportages and necrologues. Due to such diversity, Serbian State Guard Review is very important source for studying Serbian history in the period of World War II.

PROSVETNI RADNICI U IDEOLOGIJI VLADE MILANA NEDIĆA 1941–1944

APSTRAKT: Članak se bavi odnosom komesarske uprave i Vlade Milana Nedića 1941–1944, prema prosvetnim radnicima u Srbiji za vreme nemačke okupacije tokom Drugog svetskog rata. Analizirana su ideološka očekivanja, propaganda i politika vlasti prema prosvetnim radnicima. Rad je pisan na osnovu arhivske građe, štampe i literature.

Ključne reči: prosvetni radnici, kolaboracija, ideologija, okupacija

Instrumentalizacija prosvete radi ciljeva koji nisu toliko povezani sa obrazovanjem učenika već sa ideološkim težnjama vlasti predstavlja odliku mnogih režima i državnih sistema.¹ U složenim okolnostima kao što su rat i okupacija takve tendencije imaju dublje značenje i dalekosežnije posledice. Nemačka okupaciona uprava u Srbiji 1941–1944. bila je u početku nošena idejom da se rad u školama i na Univerzitetu uopšte ne obnavlja, ali je usled propagandnih i političkih razloga odlučeno da se pristupi prilagođavanju obrazovanja potrebama okupacije.² Nepoverenje je naročito vladalo prema predratnoj prosvetnoj politici, a nemačke vlasti su bile uverene u neprijateljsko i antifašističko raspoloženje prosvetnog kadra, kako učitelja tako i profesora i u njihovu propagandu i rad protiv Nemačkog Rajha.³ Posledica takvog stava bila su hapšenja prosvetnih radnika, njihovo uzimanje za taoce i razni drugi pritisci.⁴

---

¹ Љ. Петровић, *Југословенски учитељи између идеолошке и друштвене одговорности – репресија над професијом између два светска рата*, Токови историје, 1/2005, 38.

² М. Кreso, *Нjемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, 128.

³ Један Аbверов извештај већ у јуну 1941. констатовао је непријатељско расположење према Немцима које влада у државним установама и да „професори универзитета, лекари и учитељи учествују у непријатељској пропаганди против Немача као и у комунистичкој пропаганди“. – *Isto*, 246–247.

⁴ Једна од мера које су спровеле немачке управне власти у циљу кажњивања становништва и гушења устанка била је затварање српских интелектуалаца и њихово узимање за таоце. Немачке власти су у акцији изведеној током ноћи 4/5. новембра 1941. ухвatile 400 интелектуалаца, док је у логор на Банјци упућено око 200 особа. Међу затоћенима било је неколико познатих професора београдских средњих школа, бивших министара, привредника, књижевника и уметника, адвоката и лекара.

Uprkos početnim dilemama i nepoverenju, ubrzo posle okupacije obnovljena je delatnost prosvetnih ustanova koje su svoj rad i nastavne sadržaje morale prilagoditi zahtevima okupatora, ali i nastojanjima kolaboracionista da izgrade dobre odnose sa nemačkim vlastima i promovišu sopstvene političke poglede. Prosvetni radnici su bili izloženi dvostrukom pritisku od strane svojih nadležnih organa. Dok se s jedne strane od prosvetnih radnika zahtevalo da se u potpunosti i apsolutno predano angažuju u propagiranju kolaboracionističkih shvatanja, s druge strane postojala je stalna sumnja u njihovo političko opredeljenje. Prosvetni radnici su optuživani da su komunistički orijentisani i da su doprineli takvoj orijentaciji kod svojih učenika, pa je stoga od njih traženo da „okaju svoje grehe“ aktivnom saradnjom na propagiranju „nove Srbije“ u okviru nemačkog „novog poretka“.

Ubeđenja o komunističkoj orijentaciji prosvetnih radnika, o njihovoj neanagažovanosti, moralnoj i duhovnoj „zapuštenosti“, kao i o lošem kvalitetu rada bili su stavovi sa kojima su najviši predstavnici prosvete dolazili na svoja rukovodeća mesta. Već u junu 1941. komesar Ministarstva prosvete Risto Jojić primetio je da u pojedinim školama ima dosta nastavnika čiji je rad „više od štete nego od koristi po vaspitanje našeg srednjoškolskog podmlatka“ kao i da postoje nastavnici koje treba udaljiti iz škole „u cilju da se nastavni i vaspitni rad podigne na viši nivo“⁵. Zahtev za njihovo otpuštanje iz službe bio je ponovljen u avgustu 1941. isticanjem da su pojedini nastavnici „svojim temperamentom, stanjem zdravlja ili svojim nepedagoškim stavom i svojim nedoličnim ophođenjem i ponašanjem kao i nehatnim vršenjem svoje dužnosti“ nepodobni za obavljanje nastavničkog poziva.⁶ U istom periodu na nesaradnju i neaktivnost prosvetnih radnika žalio se i vođa Saveta komesara Milan Aćimović. On je u tom smislu protestovao da je državno činovništvo „potpuno pasivno, kritikuje nemoćan, obezoružan i slab upravni aparat, pa čak i ismeva, a negde destruktivnu akciju komunista i aktivno pomaže“.⁷ Tim povodom novi komesar Ministarstva prosvete Velibor Jonić naredio je nastavnicima srednjih i narodnih škola (uz obavezan potpis da su naredbu primili) da pomognu i podrže rad sreskih načelnika ili će u suprotnom na njih biti primenjene kazne kao na sabotere.⁸

Napeta atmosfera okupacije, ustanka i građanskog rata, činila je da u odnosu prema prosvetnim radnicima prioritet dobiju ideološki zahtevi. Od nastavnika je zahtevano da budu u prvom redu vaspitači koji će odgovarati u moralnom i političkom pogledu za svoje učenike i čije će merilo uspeha prvenstveno biti ide-

---

Ovim povodom bila su uhapšena i 32 univerzitetska profesora. – S. Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I, Beograd 1989, 157.

Б. Петрановић, *Окупатор и Београдски универзитет (1941–1944)*, Београдски универзитет у предатном периоду, ослободилачком рату и револуцији, Београд 1983, 147.

⁵ AS, G-3, II str. pov. br. 14 (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete i vera 1941–1944).

⁶ AS, G-3, f. 176, III pov. br. 616.

⁷ VA, Nda, 165–3-1 (Vojni arhiv, Nedićeva arhiva).

⁸ VA, Nda, 34a–2–7.

ološko-politička postignuća.⁹ Pored formalnih nastavnih kvalifikacija oni su morali da „imaju i sposobnosti da vode i da, srpski oduševljeni, utiču na druge“.¹⁰ Prosvetne vlasti su računale na uticaj i ugled koji su učitelji i profesori uživali u narodnim masama, pogotovo na selu. Otuda je proisticalo očekivanje da će njihovim pridobijanjem ili putem prinude, prosvetni radnici uspešno propagirati ideološke ciljeve kolaboracionista na lokalnom nivou i uspeti da pridobiju pre svega učenike i njihove roditelje, a zatim i šire mase sa kojima dolaze u kontakt.¹¹ U tom smislu je potencirana lična odgovornost nastavnika i od njih je očekivana spremnost da ličnim primerom utiču na svoju okolinu. Njihova dužnost je bila da prevaspitaju društvo u duhu nacionalne i socijalne discipline i poslušnosti, kao i pristajanja na žrtvu radi saživljavanja sa uslovima okupacije. Okupacija je predstavljana kao okolnost koju je trebalo iskoristiti za preporod i obnovu srpskog društva prema nacionalnim načelima, dok su prosvetni radnici dobili ulogu nacionalne elite koja taj posao treba da obavi.

Profil idealnog prosvetnog radnika po zamislama kolaboracionističkih vlasti imao je ideološku ulogu stožera duhovnog preobražaja na putu ka „novoj Evropi“. Prosvetni radnik nije mogao biti više „samo automat za opismenjavanje dece među četiri školska zida“, već je morao da bude prožet „svešču apostolskog samoodricanja i požrtvovanja za svoj narod“ i da postane „zatočnik našeg srpskog duha i pionir našega kulturnog napretka“.¹² Da bi se to postiglo, lideri prosvetne politike smatrali su neophodnim da se prvo preobrazi ta elita koja će tek tada biti kadra da povede ostale za sobom.¹³ U tom smislu su se ministar i pomoćnik ministra prosvete dva puta tokom oktobra i novembra 1941. obratili beogradskim prosvetnim radnicima izlažući ciljeve nove prosvetne politike, kao i osnovna načela i zadatke koji se stavljaju pred prosvetne radnike. Ministar Jonić je tom prilikom izjavio: „Ja sam duboko uveren da će prosvetni radnici prvi izvršiti tako potrebnu reviziju vrednosti i da će prvi, bilo to skopčano sa ne znam kakvim žrtvama, svesno vršiti svoju dužnost.“¹⁴ Istom prilikom izrečene su i pretnje

⁹ U tom smislu komesar prosvete V. Jonić održao je govor „O našoj prosvetnoj politici“ na beogradskom radiju 20. jula 1941. – *Министар просвете говори...*; Београд 1941, 4.

¹⁰ *Ново време*, 19. новембар 1941, бр. 171.

¹¹ Velibor Jonić je 17. novembra 1941. izvestio ministra unutrašnjih poslova da su „nastavnici, naročito narodni učitelji, širili uvek svoj uticaj preko dece i dečijih roditelja na celo selo i ceo kraj u kome žive i rade. Taj blagotvorni uticaj nameće se i danas sam po sebi... On bi bio neposredan i toliko jak, s obzirom na autoritet koji nastavnik uživa pred đakom i đачким roditeljem, da bi, nadamo se, dosta uspešno delovao na narodne mase koje se danas teško prilagodavaju novostvorenim prilikama i koje se kolebaju“. – AS, G-3, f. 481, III br. 42861.

¹² Ovu definiciju dao je Branimir Maleš u dopisu iz 1942. godine. – Б. Мајданац, *Позоришна политика у Србији 1941–1944*, докторска дисертација, Београд 2006, 105.

¹³ Pomoćnik ministra prosvete Vladimir Velmar-Janković istakao je u obraćanju beogradskim nastavnicima: „Očuvanje naroda, obnova otadžbine, izgrađivanje nacije na novim socijalnim i kulturnim osnovama ne može se sprovesti bez moralnog i duhovnog preporoda, koji u prvom redu treba da preobrazi elitu da bi ona zatim mogla povesti narod pravim putem.“ – *Ново време*, 9. новембар 1941, бр. 162.

¹⁴ *Ново време*, 19. октобар 1941, бр. 144.

i upozorenja svim prosvetnim radnicima koji nisu spremni da prate takve smernice i preporučeno im je da se uklone iz prosvetnih redova ili će ih same vlasti odstraniti. Pomoćnik ministra prosvete Vladimir Velmar-Janković zalagao se za izdvajanje prosvetnih radnika od „opravdano odvratne kategorije pokvarene inteligencije“. Ističući geopolitički položaj Srbije na raskršnici svetova, on je smatrao neophodnim reformisanje prosvete u cilju stvaranja „odgovornog mladog građanina srpskog“. ¹⁵ I dok su se pomoćnik i ministar pozivali na nacionalizam i obnovu tradicija, radikalniji predstavnici Ministarstva prosvete iznosili su mnogo eksplicitnije stavove. Tako je načelnik Ministarstva prosvete Branimir Maleš otvoreno naglašavao da od prosvetnih radnika zavisi „kakvo će mesto Srbija zauzeti u Novoj Evropi, koja je na vidiku, pod vođstvom Adolfa Hitlera“. ¹⁶ Sličan nastup imao je i načelnik Vladimir Vujić koji je pozivao prosvetne radnike da budu „nacionalno aktivni u modernom duhu“. ¹⁷

Po ugušenju ustanka krajem 1941. organizovan je niz manifestacionih zborova prosvetnih radnika sa ciljem da na njima oni iskažu svoje antikomunističko opredeljenje. Zbor beogradskih prosvetnih radnika održan je 13. decembra na Kolarčevom narodnom univerzitetu i tom prilikom je „jednoglasno“ usvojena rezolucija kojom je izražena podrška Vladi narodnog spasa. Prisustvovanje ovom zboru bilo je obavezno, a po instrukcijama Ministarstva prosvete na ulazu u salu nastavnici su predavali ulaznice na kojima su ispisivali svoja imena, pa je na taj način kontrolisano njihovo prisustvo. ¹⁸

Za beogradske prosvetne radnike organizovan je i antikomunistički kurs u cilju „suzbijanja anacionalne i razorne propagande, a radi što uspešnije borbe protiv komunizma i destruktivnih elemenata u našem narodu i u našoj prosveti“. ¹⁹ koji su bili obavezni da pohađaju svi nastavnici beogradskih škola mlađi od 42 godine. Na njima su nastavnici obučavani i time obavezivani da drže predavanja protiv komunizma đacima i njihovim roditeljima. Kursom je rukovodio Branimir Maleš, dok mu je pomoćnik bio Milovan Popović, kasnije upravnik Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.

Antikomunistički kursevi pretvarali su se u moćno oružje prosvetnih organa i promotera „novog poretka“, pa su u Beogradu održana još dva, u maju – junu i u septembru. ²⁰ Treći kurs, u septembru 1942, otvorio je ministar Jonić govorom dužim od sat vremena, u kome je između ostalog rekao: „Mi hoćemo da stvorimo školu koja će više da obraća pažnju na vaspitanje, na izgradnju ličnosti a ne samo na obrazovanje, kako je to do sada materijalistička škola

---

¹⁵ Исто.

¹⁶ *Обнова*, 9. април 1942, бр. 233.

¹⁷ AS, G-3, f. 136, I пов. бр. 429/41.

¹⁸ AS, G-3, f. 892, II пов. бр. 363.

¹⁹ AS, G-3, f. 186, 10–172–41.

²⁰ З. Вујановић, *Просветна политика у окупираној Србији 1941–1944*, магистарски рад, Београд 1979, 62.

htela. Ne trebaju nama intelektualni gangsteri. Mi hoćemo da služimo čovečanstvu.“²¹

Dok su u Beogradu prosvetni radnici obučavani na antikomunističkim kursovima, u unutrašnjosti su tokom 1942. godine direktori i nastavnici morali da se stave na raspolaganje okružnim i sreskim načelnicima radi sprovođenja propagande i održavanja predavanja u narodu protiv komunizma, a u cilju održavanja mira i reda.²² Pojedini ažurni školski nadzornici forsirali održavanje su predavanja u toj meri da su učiteljima dostavljali osnovne teze i stavove koje su predavanja morala da sadrže. Između ostalog u predavanju se morala objasniti ideologija komunizma kao odbacivanje nacionalnog obeležja, krune, lične svojine, porodice, veroispovesti, a zatim se trebalo osvrnuti na komuniste kao beskućnike željne vlasti i sprovodioce bratoubilačke borbe i navesti kakav to uticaj ima na stradanje srpskog naroda, odakle je proisticala potreba zavođenja reda i mira i sprovođenja nacionalne službe rada za obnovu.²³

Da bi izbegli pružanje podrške kolaboracionističkoj politici i prisilno održavanje antikomunističkih predavanja, mnogi prosvetni radnici su odlazili na bolovanje ili na druge načine pokušavali da izbegnu zahtevane aktivnosti. Mnogi od njih su imali podršku zdravstvenih radnika, koji su u neizvesnim vremenima izlazili u susret zahtevima za lekarska opravdanja i uverenja. Na zahtev jednog direktora za lekarsko mišljenje povodom stava jedne profesorke da usled visokog krvnog pritiska ne može održati antikomunističko predavanje u trajanju od 15 do 30 minuta, lekarski nalaz glasilo je da bi „pripreme ovog predavanja, pored njenog svakodnevnog rada zahtevale naprezanje i čitanje pred širokim auditorijumom, delovale štetno na njeno zdravlje pa čak možda i katastrofalno.“²⁴

Osim održavanja antikomunističkih predavanja, nastavnici su tokom 1943. bili obavezni da izrade predavanje na neku od deset predložnih tema, od kojih bi najuspešnija bila čitana đacima. Zadate teme su bile isključivo ideološki i nacionalistički intonirane u duhu nacionalne obnove („Geopolitički položaj Srbije nameće Srbima napore duha i tela i stalno budne i radne generacije u ratu i miru“, „Misija današnje srpske omladine“, „Komunizam je protivan duhu našeg naroda i nepotreban za orijentaciju Srba u svetu“).²⁵ Takođe su krajem 1943. svi profesori i učitelji bili dužni da pripreme po jedno predavanje sa ciljem da se najuspešnija emituju putem radija.²⁶ Međutim, kako je prvenstveno očekivan propa-

²¹ Понедељак, 21. септембар 1942.

²² AS, G-3, f. 897, 5–124–42.

²³ AS, G-3, f. 611, III pov. br. 505.

²⁴ AS, G-3, f. 176.

²⁵ AS, G-3, f. 8, GPS, pov. br. 3 /43.

²⁶ AS, G-3, f. 162, 22 -37–43 . – Tokom 1942. Radio Beograd je otpočeo emitovanje pojedinih emisija i na srpskom jeziku. Uvođenje domaćeg programa imalo je veliki značaj u stvaranju protivteže i potiskivanja masovno raširenog slušanja emisija Radio Londona. – D. Kuprešanin, *Kulturno-prosvetna politika okupatora u Srbiji (Beograd)*, Београд у рату и револуцији 1941–1945, Београд 1971, 231. – К. Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, 141.

gandni i ideološki efekat prosvetne vlasti nisu bile zadovoljne dobijenim materijalom. Utvrđeno je da veliki broj predavanja ne odgovara postavljenom zadatku, pošto većina imao oblik „referata o pojedinim pitanjima, a ne oblik predavanja namenjenih našoj omladini i narodu za pravilnu nacionalnu orijentaciju“.²⁷ Da bi se to ispravilo izdata su nova uputstva za njihovu izradu, u kojima je naglašeno da se mora nastojati da „u celokupnom predavanju jedna ideja veže činjenice tako da se iz izlaganja očevidno i logički može izvesti zaključak o nužnosti srpske orijentacije“.²⁸ Predavanja su emitovana tri puta nedeljno, a u Ministarstvu prosvete su isticali veliku popularnost ovih emisija.²⁹ Prvo predavanje održao je 6. februara 1944. Velmar-Janković koji je govorio o Srpskom kulturnom planu.³⁰ Preko Radio Beograda bila su, između ostalih, održana sledeća predavanja: „Srpska narodna zajednica“, „Ljubav prema otadžbini“, „Značaj Sv. Save“, „Duhovne osobine našeg naroda“. Upravnici škola su bili dužni da svakog meseca dostave po tri predavanja, kao i da organizuju slušanje emisija. Bio je to očigledan slučaj dirigovane upotrebe jednog novog medija.

Približavanjem kraja rata, akcenat počinje da se stavlja na moralni i duhovni preobražaj, pa su prosvetni radnici dobijali zadatak da drže predavanja u tom smislu. Oni su morali da đacima i njihovim roditeljima govore o štetnosti mana i poroka, naročito onih kao što su: krađa, psovka, pijanstvo, blud, kocka, nerad.³¹ U neuspehu direktnog uticaja, ovo je predstavljao indirektan i zaobilazan način da se postigne željeni cilj i stanovništvo navede na pokornost.

Prosvetni radnici su bili preopterećeni mnogobrojnim poslovima koji su uvećavali obim njihovih radnih obaveza i nametali im niz novih dužnosti koje je bilo teško podmiriti. U sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje, zatim prihvatu izbeglica, staranju na suzbijanju pegavog tifusa i drugim aktivnostima učestvovali su kako učitelji tako i profesori i nastavnici srednjih škola i Univerziteta.³² Pored otežanih životnih uslova usled loše ishrane i nedostatka odeće i obuće oni su na taj način opterećivani mnogobrojnim obavezama. Osim toga oni su potpadali i pod obaveze prinudnog rada i kuluka, pa su se i na taj način fizički iscrpljivali u uslovima otežane ishrane. Rad učitelja, naročito na selu, obuhvatao je čitav spektar dužnosti, pa se primećivalo da preopterećenost učitelja proizilazi i odatle što istovremeno „moraju biti lekari, policijski referenti, veterinari, pa i opštinske čate“.³³

Prosvetni radnici su, osim nastavnog rada u školi, morali da drže predavanja u narodu, sprovode đачku radnu službu i vrše vanškolski nadzor nad učeni-

---

²⁷ AS, G-3, f. 714, 14–335–44.

²⁸ Isto.

²⁹ U jednom od izveštaja oni su tvrdili da je za vreme prenosa predavanja bila viđena masa ljudi „koji su stajali pored zvučnika i slušali ih pažljivo“. AS, G-3, f. 136, I pov. br. 429/41.

³⁰ *Ново време*, 7. фебруар 1944, бр. 854.

³¹ AS, G-3, f. 1051, br. 1006.

³² VA, Nda, 165–2–2.

³³ AS, G-3, f. 636, 23–43–43.

cima. Da bi nastavnike u potpunosti oformilo u duhu ideja obnove Srbije i ideološki ih potkovalo za rukovođenje đачком radnom službom, Ministarstvo prosvete je u dogovoru sa Nacionalnom službom za obnovu organizovalo tečajeve za mlađe nastavnike u Ostružnici. Pored ideološke obuke koju su dobijali ovim putem, to je bila i vrsta prinudnog rada. Prilikom obilaska ovih tečajaca ministar prosvete ih je zatekao „kako sa ašovima, motikama i pijucima vrše asanaciju školskog dvorišta“.³⁴

Jedna od naredbi čiji su prijem nastavnici morali potpisom da potvrde bila je i ta da moraju češće da obilaze svoje razrede za vreme školskih odmora i učenike po stanovima, da dežuraju u školskoj zgradi i školskom dvorištu i tokom izvođenja radne službe, što je u prosvetnim redovima doživljavano kao svođenje nastavničke uloge na posao „policajca“. Nasuprot tome, iako je od nastavnika očekivano da „budu verni idealima vaspitača i učitelja istorijskih srpskih generacija, te da svesrdno nastave najpreči posao na okupljanju i čuvanju omladine od razornih uticaja“, zahtevano je da iste učenike najrigoroznije kažnjavaju za svaki, pa i najmanji prestup.³⁵ Osim toga, provejavao je i stav nepoverenja i omalovažavanja žena-nastavnica za koje se smatralo da ne mogu biti dobri vaspitači u muškim srednjim školama, kako zbog nedostatka autoriteta tako i zbog nesposobnosti da „svoje doživljaje prenesu na mušku omladinu niti da je uspešno vode u njenom razvitku i osposobljavanju za nacionalni život“.³⁶

Uprkos preduzetim merama ministar Jonić je već krajem 1942. konstatovao da ne uživa podršku velikog dela nastavnika i učenika: „Duh u školi je orijentisan srpstvu. Deo mladih nastavnika, kako sam već detaljno izvestio, neće s njima da saraduje. Ima nastavnika hapšenih pa puštenih. Đaci gledaju na njih kao na heroje, pa je nezgodno da tu ostaju. Neki navode omladinu svojom apatijom na indiferentnost govoreći da sada nije vreme za neke radnje. To nije komunistički nego neki posebni stav.“³⁷ Takvo raspoloženje se nije promenilo, pa je posle godinu dana na konferenciji direktora i nastavnika srednjih škola Jonić ponovo apelovao na čišćenje učeničkih i nastavničkih redova. On je prvi put otvoreno rekao da nastavnici ne mogu „sedeti na tri stolice, vodeći samo računa o tome da li će se Englezi iskrcati“³⁸ već da moraju da podrže „svim srcem i dušom“ generala Nedića. Povodom održavanja ove konferencije sačuvan je jedan anonimni letak u kome su sadržani utisci o Jonićevom obraćanju. Početni utisak bio je da mesta nisu bila numerisana pošto „nije došao niko ko ne mora“, dok je Jonićev nastup opisan kao „velikomučenički i laskavo“ zamaskiran u duh svetosavlja, a ispunjen pretnjama i naredbama nastavnicima da ne smeju biti mlaki i da moraju pružiti

³⁴ *Обнова*, 7. април 1942, бр. 231.

³⁵ АС, Г-3, ф. 1017, III пов. бр. 769.

³⁶ Р. Митровић, *Светосавска школа*, Просветни гласник, бр. 11, новембар 1942, 602–3. Према: М. Ристовић, *Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату*, Токови историје, 3/2009, 24.

³⁷ Записник конференције са просветним инспекторима. VA, Nda, 34a–1–33.

³⁸ *Ново време*, 24. децембар 1943, бр. 816.

podršku Vladi narodnog spasa: „Dok to Jonić naređuje zbilja anemičnim, u fizičkom pogledu, nastavnicima, njegovo se lice sija kao u mladića. Vidi se da mu je dobro. Ali zato savetuje nastavnicima „ostavite svakodnevne lične i porodične brige pa se bacite na posao“.“³⁹ Prema ovom letku izlaganje se završilo bez aplauza, a nastavnici su salu napustili uvereni u skori kraj okupacionog režima i nimalo podstaknuti ministrovim rečima uglavnom pretvorenim u „viku“ i naređivanje.

Uprkos neslaganjima, tokom 1943. u javnosti je promovisan stav da su prosvetni radnici postali „najaktivniji saradnici Vlade narodnog spasa i učestvovali su i učestvuju u svima pothvatima u kojima se očekuje akcija prosvetnih rodoljuba“.⁴⁰ Međutim, dok su u javnosti isticali uspesi u radu i „novom stavu“ prosvetnih radnika, odnos prema njima bio je ispunjen direktivama i upozorenjima, a u Ministarstvo prosvete su neprestano pristizali izveštaji o nezadovoljavajućem stanju na terenu, nezainteresovanosti i slabom radu i neaktivnosti profesora i učitelja, kao i o njihovoj prokomunističkoj orijentaciji.

Naporedno sa priticiscima da se ideološki i propagandno angažuju, prosvetni radnici su bili napadani kao glavni krivci za ustanak i komunističku orijentaciju omladine. Oni su optuživani za predratno širenje komunizma, kao i da su „širili otpadništvo od nacionalnih ideala, podvajali Srbe od Srba, rastočavali našu narodnu snagu, koja je sva bila u srpskoj slozi, zavetnim idealima u čvrstoj vezanosti uz svoje“.⁴¹ Ljubimir Maleš, sin Branimira Maleša, pisao je kako srpski narod prezire komunizam, a da se za njega zalažu uglavnom studenti i učitelji koji su „pravi teoretičari komunizma i znaju njegove stvarne ciljeve“.⁴²

Kolaboracionističke vlasti, a posebno propaganda, odgovornost za izbijanje ustanka 1941. pripisivale su komunistički nastrojenom prosvetnom kadru koga su obeležavale kao vođu i nosioca otpora. U *Obnovi* je 18. i 19. decembra 1941. objavljen spisak od 84 profesora i učitelja koji su učestvovali u ustanku.⁴³ Iz prosvetnih redova bili su otpušteni svi koji su bili okarakterisani kao komunisti ili učesnici u ustanku i na taj način obeleženi kao „nacionalno nepouzdati“. Bez posla su ostajali i pripadnici ravnogorskog pokreta⁴⁴ i masoni, ali i, kako je to na posleratnom saslušanju definisao Velibor Jonić, „svi oni koji nisu odobravali rad i politiku vlade Narodnog spasa“.⁴⁵ Stalna sumnja i nepoverenje u nastavni

³⁹ AS, Zbirka o NOR-u, f.7, Vlada „MN“, III 56.

⁴⁰ „Преглед рада од 1942. до краја априла 1943. године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1–2/1943, 58.

⁴¹ М. Поповић, *Дух мржње*, Ново време, 3. фебруар 1942, бр. 232.

⁴² Љ. Малеш, *Срби и комунизам*, Ново време, 18. децембар 1941, 196.

⁴³ На списку се нашао Душан Неделjkовић, професор Универзитета, затим Žика Поповић, директор и професор Учитељске школе у Шапцу, Милово Кнежевић, директор гимназије у Краљеву, а посебно је потенциран случај учитељског браћног пара Велика и Наталије Дугошевић. – *Професори и учитељи, као и хумски бандити*, Обнова, 18. децембар 1941, бр. 143.

⁴⁴ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у окупираној Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, 342.

⁴⁵ Војни архив (VA), Четничка архива (Ca), 269–3–17.

kadar, kao i nesposobnost da se on pridobije, uzrokovali su neprestana preispitivanja i istrage nad njim.⁴⁶ Prema parcijalnim podacima samo u junu 1941. otpušteno je iz službe preko 85 nastavnika srednjih škola, dok se najveće smanjenje odigralo tokom 1942. godine kada je udaljeno 3.858 zaposlenih u Ministarstvu prosvete.⁴⁷

Kroz logor na Banjici prošlo je tokom okupacije preko 80 učitelja.⁴⁸

Pod udar sumnji, pritisaka i otpuštanja dolazili su ne samo prosvetni radnici koji su sumnjičeni za pripadnost komunističkoj ili ravnogorskoj organizaciji već i oni koji „jednostavno nisu bili spremni da se angažuju na poslovima obnove Srbije u duhu kolaboracionističke politike“.⁴⁹ Čak i u okolnostima kad nije učestvovao u pokretima otpora i bio ponet antifašističkim raspoloženjem, prosvetni stalež nije bio zainteresovan i motivisan da se zalaže za propagiranje nacionalne obnove i sprovođenje „novog poretka“ i činio je to samo u situacijama kada je bio ucenjen opstankom na radnom mestu. Koncentrisanost na privatni život i preživljavanje bila je česta preokupacija nastavnika u okupiranoj Srbiji. Čak je i ministar prosvete primetio da ima nastavnika koji „gledaju da svoj školski posao, kako tako otaljaju i uvek iznalaze razloge da ne budu dužnosti“.⁵⁰

Radi sprovođenja efikasnije kontrole i uvida u ideološku upotrebljivost pojedinih prosvetnih radnika uveden je „List podataka o nastavniku“ u koji su pored osnovnih podataka unošene i informacije o materijalnom položaju nastavnika, opisivan njegov pedagoški stav (odlučan, osrednji, slab), pristup učenicima, kao i ocena u kojoj je meri nacionalistički orijentisan (aktivan, ispravan, anacionalan). Osim toga, povodom predavačke sposobnosti trebalo je oceniti kojoj sredini više odgovara nastavnik – da li je pogodniji za selo ili grad, zatim koliko je upotrebljiv u nacionalno-propagandnom radu (u školi, van škole, neupotrebljiv) i navesti raniju političku pripadnost, kao i veze sa vlašću i dati opšti pogled na moral i karakter određenog nastavnika.⁵¹

U nastojanju da pojača kontrolu nad prosvetnim kadrom i aktivizira ga, Ministarstvo prosvete je vršilo pritisak i na školske starešine kojima je zameralo da su „labave u vršenju svoje odgovorne dužnosti, da mnoge razredne starešine nisu dovoljno aktivne uopšte i da izvesni nastavnici potpuno prenebrejavaju obaveze svog vaspitačkog poziva“. Zahtevano je strogo sprovođenje naredjenja, a od direktora stroga kontrola nad nastavnicima i kažnjavanje onih koji „pokazuju sabotersko raspoloženje ili imaju pasivan stav“.⁵² U cilju uspešnijeg realizovanja

⁴⁶ М. Симић, *Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века*, Београд 2003, 192–193.

⁴⁷ По тим подацима током 1942. највише је отпуштено наставног кадра из школа из ресора Одељења за народне школе (2.435). – С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш 2004, 396. – М. Брковић, *Контрареволуција у Србији - квислиншка управа 1943–1944*, II, Београд 1979, 83.

⁴⁸ Р. Вуковић, *Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици*, Годišњак града Београда, 37, 1990, 208.

⁴⁹ В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, 497.

⁵⁰ *Ново време*, 1. март 1943, бр. 562.

⁵¹ AS, G-3, ф. 697.

⁵² AS, G-3, ф. 943.

zahteva prema prosvetnim radnicima, Ministarstvo prosvete je nastojalo da pojača uticaj i ovlašćenja njihovih neposredno nadređenih, odnosno direktora i upravnika škola. Tako je početkom 1942. predlagano uvođenje funkcije pomoćnika direktora koji bi se bavio administrativno-računskim poslovima, dok bi direktorima bilo prepušteno staranje nad pedagoškim i stručnim radom škole.⁵³ Od direktora se očekivalo da osim redovnih poslova organizuju propagandnu delatnost i ideološka predavanja koja su imali da održavaju nastavnici među širim slojevima stanovništva, ali i da nad istim nastavnicima vode nadzor i po potrebi ih predlažu za udaljenje sa posla.

Mnogi od njih teško su prihvatili nove „policijske“ i propagatorske dužnosti, pa su se na njih često žalili predstavnici okružnih vlasti. Direktorima gimnazija u Leskovcu i Čačku zamerano je da nijednom ni oni ni neko od nastavnika nisu održali antikomunističko predavanje učenicima i roditeljima.⁵⁴ Najviše protesta izazvao je direktor gimnazije u Kruševcu, koji je pod uticajem apatije i malodušnosti potpuno zanemario svoje dužnosti i zapustio školu, a svojom nemarnošću izazivao konfuziju i paniku kod učenika i roditelja. Tako je jednom prilikom objavio roditeljima da neće biti završnih godišnjih ispita, a drugi put je saopštio „učenicima da će svi morati u tri smene da idu u Zavod za prinudno vaspitanje, što je izazvalo opravdanu paniku kod roditelja“.⁵⁵

Jedan od načina na koji je vršen uticaj i pritisak na nastavni kadar bili su premeštaji i dodeljivanja na rad. Najobimniji razmeštaj učitelja obavljen je u avgustu 1941. kada je objavljen konačan raspored i istaknuto da su popunjena sva učiteljska mesta.⁵⁶ Usled ustanka i povodom kompromitovanja pojedinih nastavnika u smislu saradnje ili pritiska da saraduju sa ustanicama, kao i slučajeva bekstva sa ustaničke teritorije, centralne vlasti su donele odluku da se u oblastima kraljevačkog, užičkog, valjevskog i šabačkog okruga premeste svi službenici izuzev onih koji su se istakli u borbi protiv komunista.⁵⁷ Prosvetne vlasti su zbog toga u avgustu 1942. sprovele novi razmeštaj učitelja i to na principu da svaka škola dobije barem po jednog učitelja, kao i da prioritet ima selo, a tek potom položaji u gradu za koje je vladala stalna borba prilikom razmeštaja. Na konferenciji sa prosvetnim inspektorima u novembru 1942. Velibor Jonić je primetio da je bilo velikih opiranja novom rasporedu, kao i nedostatka osećanja dužnosti, pošto su oni koji su bili nezadovoljni novim postavljenjem uglavnom podnosili lekarska uverenja o nesposobnosti za putovanje i uzimali bolovanja, a neke su štitili i školski nadzornici koji im nisu izdavali uverenja o razmeštaju.⁵⁸

⁵³ AS, G-3, f. 894, 2–314–42.

⁵⁴ Н. Килицбарда, *Просветно-културна политика у Србији за време другог светског рата*, докторска дисертација, Београд 1984, 151.

⁵⁵ AC, G-3, ф. 1054.

⁵⁶ *Службене новине*, 22. август 1941, бр. 100-а.

⁵⁷ AS, G-3, f. 895, 3–161–42.

⁵⁸ VA, Nda, 34 a-1–33.

Prosvetni radnici koji su bili bliski vlastima imali su posebne privilegije u određivanju mesta službe, a nastojanja da se dobije povoljan premeštaj ili izbegne prebacivanje na rad u selo uticali su da se preko poznanstava interveniše u Ministarstvu prosvete. U Ministarstvu su deklarativno odlučno nastupali protiv intervencija, a naredbe da su takvi postupci zabranjeni i kažnjivi izdane su nekoliko puta u štampi.⁵⁹ Želeo se napraviti iskorak u odnosu na predratni period koji je kritikovan zbog političkih i partijskih upliva u prosvetnu politiku pa je isticano da više ne važe „stari partiski razlozi: „moj je lični prijatelj“ ili „smeta mi“ ili „sestra je moje žene“ ili „ja to želim“, „sve se može kad se hoće“, nametani od neodgovorne ulice“.⁶⁰ Na u više navrata ponavljane zabrane intervencija, isticane kao veliko dostignuće nove prosvetne uprave, u praksi se malo osvrvalo.

Ministarstvo prosvete je u svakodnevnom radu ipak tolerisalo i uslišavalo molbe istaknutih ličnosti kolaboracionističkog sistema. Najviše su intervenisali i uspevali da ostvare svoje zahteve pristalice pokreta „Zbor“.⁶¹ I sam ministar Jonić založio se za molbu Dimitrija Ljotića za premeštaj jednog učitelja koji se istakao u borbi protiv komunizma, ali od toga se odustalo pošto je utvrđeno da je već dva puta premeštan po svojim željama i da se nije istakao u borbi protiv komunizma već da „koristi dobru volju i uvidavnost Ministarstva prosvete koje nastoji da pomogne učiteljima-borcima protiv komunizma“.⁶² U susret se izašlo i molbi nemačkog komandanta u Mladenovcu da se ne premešta učiteljica, verenica vojvode Vojinovića, pošto je ne bi mogao posećivati.⁶³ Posebnu pažnju izazvala je intervencija upravnika Nemačkog naučnog instituta A. Šmausa da se u službu vrati jedna profesorka nemačkog jezika. Kako je konstatovano njen povratak na posao lično je zabranio Milan Nedić zbog informacije da je rekla: „za hapšenja su krive ove naše hulje (mислеći na vladu)“.⁶⁴ I pored stalno propagirane objektivnosti i isključenja uticaja sa strane, oni su u prosvetnoj politici stalno bili prisutni. Ponekad su se glasovi koji su dovodili u sumnju pravičnost postupaka prosvetnih organa i javno čuli, ali je tada Ministarstvo prosvete preduzimalo ogorčene akcije da ih učutka.⁶⁵

Pokušaji da se razmeštaji učitelja učine i predstave kao objektivni i nepristrasni nisu urodili plodom. Promene i poboljšanja koje su prosvetne vlasti tra-

⁵⁹ *Ново време*, 18. децембар 1941, бр. 196.

⁶⁰ *Ново време*, 1. септембар 1942, бр. 409.

⁶¹ Na molbu Miloša Masalovića, sekretara predsednika Vlade Milana Nedića, jedna učiteljica je premeštena u Beograd, da bi se ispostavilo da je u ranijem mestu službe pretukla drugu učiteljicu, a da je učiteljski stan uglavnom koristila za organizovanje zabava. Slično je prošla i jedna intervencija Vladimira Velmar-Jankovića za premeštaj učiteljice, koja je i nakon toga nastavila da vodi nemoralan život i prouzrokuje žalbe lokalnih organa vlasti. –AS, G-3, f. 590, 109–41–42; AS, G-3, f. 696, III pov. br. 158. AS, G-3, f. 695, II pov. br. 891.

⁶² AS, G-3, f. 696, III pov. br. 185.

⁶³ U obrazloženju ove molbe rečeno je da je potrebno da „jedan zaslužan četnički vođa i u privatnim stvarima bude pomognut“. AS, G-3, f. 569, 88–176–42.

⁶⁴ VA, Nda, 165–15–11.

⁶⁵ Jedan učitelj kažnjen je sa 10% umanjena plate pošto je javno kritikovao odluke Ministarstva prosvete o premeštajima. AS, G-3, f. 573, 92–198–42.

žile do svojih zaposlenih, ni same nisu uspevale da sprovedu u sopstvenoj politici. Iako uporni u svojim merama, kolaboracionisti su često bili primorani da prave kompromise i odstupaju da zacrtanih planova. Tokom 1944. prosvetna politika je sve više gubila raniji zamah i s razočarenjem svodila ishod svoje aktivnosti. Kada je u martu 1944. učinjen pokušaj da se nagrade nastavnici koji su se istakli u kulturnom i prosvetnom radu, iz većine škola došla su obaveštenja da nemaju koga da predlože za takvu pohvalu.⁶⁶

Okupacija je za prosvetne radnike predstavljala doba velikih iskušenja i patnji. Osim premeštaja, pritisaka i ponižavajućih obaveza, oni su bili otpušteni, hapšeni i proganjani. Sačuvati dostojanstvo i izbeći kompromitaciju bilo je teško ostvariti u vremenima koja su odnosila i mnogo više od toga. Od svog vrhovnog zaštitnika i poslodavca, prosvetni radnici nisu mogli dobiti nikakav vid zaštite i staranja, već su njegovu tešku ruku više nastojali da izbegnu nego da se na nju oslone.

Ljubinka Škodrić

EDUCATION AS PART OF GENERAL NEDIĆ'S GOVERNMENT THE IDEOLOGY

Summary

In occupied Serbia, High school education was remodeled as important ideological tool of the collaborationists Serbian government. According to the standpoints of the Government, teachers should act as propagators of the ideology that government have wish to spread inside of the schooling system in Serbia. Most of the tasks were spreading anti-communist propaganda, control over the pupils, especially in later grades of the high school and to be engaged in all Government propaganda efforts. It could be said that they were overburdened with the obligations with specific ideological content. On the contrary to Government proclaims, most of the teachers, showed passive or active resistance, despite the huge efforts of the Government to establish the firm control over them. Some of those efforts included transfer to other areas or dismissal from the service, but in some harsh cases even sending to the prisons and camps.

---

⁶⁶ AS, G-3, f. 176.

HOLOKAUST U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ – NUMERIČKO ODREĐENJE

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu delimično revidiranog popisa „Žrtve rata 1941–1945“ iz 1964. godine prikaže stradanje Jevreja sa teritorije NDH. Na osnovu dostignutih rezultata u reviziji popisa, prateći do sada iskazan trend u obrađenim podacima, napravljen je proračun broja stradalih Jevreja u holokaustu (29.000–31.000). Sačinjen je pregled u kome je analizirana teritorijalna pripadnost stradalih, godina i kategorija stradanja, polna struktura, odgovornost za stradanje (počinioци zločina), navedeno je nekoliko stratišta sa najvećim brojem stradalih, prikazana profesionalna struktura stradalih, te je sve smešteno u kontekst opšteg stradanja u NDH i Jugoslaviji.

Ključne reči: Holokaust, NDH, Jevreji, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srem, stradanje, ustaše, Nemci, koncentracioni logori, Jasenovac

Holokaust, kao najekstremniji oblik do sada poznatog genocida i prva pojava nekih vrsta zločinačkih ubistava i zločinačkog mišljenja,¹ imao je na prostoru podeljene Jugoslavije niz specifičnosti u „rešavanju jevrejskog pitanja“, kao ni u jednom drugom delu Evrope, ali se time nikako ne izdvaja iz opšteg konteksta stradanja Jevreja. Njihovo stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) svakako predstavlja jedan od vidova te specifičnosti. Uz uvažavanje rezultata dosadašnjih istraživanja holokausta,² ovaj članak ima cilj da preciznije odredi broj u holokaustu stradalih Jevreja NDH na osnovu poimeničnog popisa.³

---

¹ Yehuda Bauer, *Is the Holocaust explicable, Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста /Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ur. Jovan Mirković, Beograd 2008, 149.

² Za kraći pregled značajnijih radova u istraživanju holokausta do 2006. godine videti: Milan Koljanin, *Istraživanje holokausta u Jugoslaviji*, u: Izraelsko-srpska naučna razmena..., 264–273.

³ Značajniji radovi sa poimeničnim popisima stradalih Jevreja: Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb 2004, 7–644; Samjuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1952, 4–661; Mladenko Kumović,

Jugoslavija se po završetku rata, kao i sve druge zemlje učesnice, susrela sa problemom utvrđivanja ratnih gubitaka koji se mogao rešiti demografskim proračunom ili popisivanjem stradalih. Posle prve posleratne procene od 1.706.000 stradalih osoba,⁴ pojavilo se kasnije još nekoliko procena (u zemlji i inostranstvu) kako demografskih gubitaka, tako i stvarnih ratnih gubitaka Jugoslavije.⁵ Takođe, postoji nekoliko procena o broju stradalih Jevreja koje se razlikuju u zavisnosti od metodologije kojom su se služili istraživači. Procene demografa pokazuju da je stradalo 57.000 odnosno 60.000 Jevreja,⁶ dok je procena istraživača koji su se bavili analizom dokumenata pokazala da se broj stradalih kreće između 56.000 i 67.000.⁷

Posle nekoliko neuspelih pokušaja popisivanja stradalih,⁸ država je 1964. godine pokušala da izvrši popis na celoj svojoj teritoriji, ali se zbog ideološke op-

Страдање сремских Јевреја у холокаусту у /The persecution of the Jews from Srem during the Holocaust, Novi Sad 2007, 7–253.

⁴ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje AJ), 54–1–3 Reparaciona komisija pri vladi FNRJ.

⁵ Demografski gubitak su procenili: Prinstonski univerzitet na 1.200.000 (1944. godine), D. Tasić 2.428.000 (1951), D. Vogelnik 2.850.000 do 3.250.000 (1952), I. Lah 2.100.000 (1952), G. Ipsen 1.690.000 (1954), B. Kočović 1.985.000 (1985), V. Žerjavić 2.022.000 (1989), R. Petrović 2.693.000 (1991) Ž. Đorđević 2.825.000 (1997), dok su stvaran ratni gubitak procenili Tasić na 1.400.000, Vogelnik na 1.800.000, Lah na 1.000.000, G. Frumkin na 1.500.000 (1961), Komisija za popis „Žrtve rata 1941–1945“ (1964) na 1.016.000 do 1.066.000 odnosno na 1.106.000 i 1.156.000, Kočović 1.014.000, Žerjavić 1.027.000, R. Petrović 1.560.693, Đorđević 1.838.000. Drastične razlike koje se javljaju (od 2.050.000 kod demografskih i 838.000 kod stvarnih gubitaka) posledica su različitih metodoloških pristupa, posebno u određivanju stope godišnjih priraštaja, broja stanovnika novopriključenih oblasti i broja emigriranih stanovnika. (Opširnije u Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka–Beograd 2000, 212–222).

⁶ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 75 (oko 57.000); Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 182 (60.000).

⁷ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije*, ur. Zdenko Levntal, Beograd 1952, XIX, (60.000); Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 14 (65.500 stradalih u holokaustu i 1.300 stradalih u pokretu otpora); Milan Ristović, *U potrazi za utočištem, jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd 1998, 337 (oko 60.000); *Encyclopedia of the Holocaust*, ur. Robert Rozett Shmuel Spektor, Yad Vashem, Jerusalem 2000, 490 (oko 66.000); *Historical atlas of the Holocaust*, ur. Yechiam Halevy, USHMM Vašington 1996, 175 (oko 60.000); Robert Vistrič, *Hitler i Holokaust*, Beograd 2004, 8 (56.200).

⁸ Prvi pokušaj popisivanja ratnih žrtava sprovela je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1946. godine, ali popis nije bio uspešan usled propusta u radu i nesaradnje među zemaljskim komisijama, tako da je obuhvatio samo 505.182 osobe što je smatrano nedovoljnim, pa je trebalo da bude ponovljen, ali to nije učinjeno. (Miodrag Zečević, Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, Beograd 1996, knj. I, 42). SUBNOR je radio popise po opštinama 1950. godine (pojedinačni podaci nisu nikada objavljeni, postoje zbirni podaci za Hrvatsku), zatim popise preživelih pripadnika NOB-a i učestvovao je sa drugim istraživačima u izradi i objavljivanju lokalnih monografija sa popisima palih boraca i „žrtava fašističkog terora“. Crveni krst je takođe prikupljao podatke o stradalima. Jevrejske opštine su prikupljale podatke za sunarodnike stradale u holokaustu.

terećenosti sa realizacijom krenulo iz pogrešnih osnova, a i sama metodologija izrade popisa bila je manjkava.⁹ Popisano je 597.323 osoba,¹⁰ ali je popisna komisija utvrdila da je učinjen niz propusta pri izradi popisnika tako da je njime obuhvaćeno 56–59% lica od onih koje je trebalo obuhvatiti popisom.¹¹ Pošto je popisnik prvenstveno sačinjen radi naplate ratne štete od Nemačke, dobijeni broj stradalih u ratu bio je daleko od očekivanog i do tada važećeg broja 1.706.000 tako da je odlučeno da se stavi embargo na njegovo korišćenje. Zabrana je trajala do 1992. godine, a gubitak vremena je smanjio mogućnost utvrđivanja pravog broja stradalih, zbog biološkog nestanka svedoka, čime je znatno otežana njegova revizija.¹² Popisom *Žrtve rata 1941–1945* iz 1964. godine identifikovano je 45.000 stradalih Jevreja. U dosadašnjem procesu revizije broj stradalih Jevreja je utvrđen na 52.577 što je uvećanje od 16,84% (7.577 osoba). U odnosu na ukupan broj stradalih Jevreja iz Jugoslavije (oko 60.000) broj identifikovanih predstavlja oko 88%,¹³ što je iznad prosečne uspešnosti revizije kojom je obuhvaćeno izme-

⁹ U Saveznom izvršnom veću je 11. maja 1964. održan sastanak na kome su „doneti sledeći zaključci: 1. Da se izvrši opšti popis svih žrtava rata. Ovo pogotovo što za sada ne postoji takva konkretna dokumentacija koja bi mogla da posluži za podnošenje odštetnog zahteva prema Nemačkoj ni u jednoj republici. Lica koja su poginula u kvislinškim organizacijama ne bi se obuhvatala popisom... (up. Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb 2005, 53; opširnije o pregovorima: Zoran Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna, Pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb 2007).

¹⁰ Odbijanjem broja stradalih sa teritorija priključenih Jugoslaviji posle 1945. godine odbija se broj stradalih sa teritorije Kraljevine Jugoslavije koji iznosi 580.981.

¹¹ *Žrtve rata 1941–1945 (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd 1966, 5–22. – Popisna komisija je proračunala da bi popisom trebalo obuhvatiti 1.016.000 do 1.066.000 osoba. Procena je izvršena u Saveznom zavodu za statistiku uz stručnu saradnju dr Dušana Breznika, upravnika Centra za demografska istraživanja. Pošto u broj koji je trebalo obuhvatiti popisom nije uračunato procenjenih oko 50.000 stradalih kvislinga kao ni oko pretpostavljenih 40.000 Roma i Jevreja za koje nije imao ko da pruži podatke, proizlazi da je u Jugoslaviji u ratu stradalo između 1.106.000 i 1.156.000 osoba, što znači da je popisom obuhvaćeno između 51,7 i 54% stvarno stradalih iz Jugoslavije. Novija demografska istraživanja i analiza ovog popisa upućuju na to da za polaznu tačku u istraživanjima treba uzeti procenu o broju stradalih koja se kreće između 1.070.000 i 1.120.000 osoba, odakle sledi da je popisom obuhvaćeno između 53,3–55,8% stradalih. Procenjen broj za teritoriju KJ iznosi između 1.042.000 i 1.092.000 stradalih.

¹² Muzej žrtava genocida je počeo reviziju sa idejom da se obuhvate sva lica koja su živela na prostoru Jugoslavije bez obzira na nacionalnu, versku, etničku, političku i vojnu pripadnost čime se ispravlja osnovna metodološka greška nepopisivanja „kolaboracionista“. Ispravka je usmerena i na utvrđivanje počinitelja zločina odnosno odgovornih za stradanje što nije činjeno 1964. godine, na utvrđivanje broja Roma koji nisu posebno popisivani već su vođeni uglavnom kao ostale ili nepoznate nacionalnosti ili pak kao Hrvati, a u manjem broju kao Srbi ili Muslimani, zatim na otklanjanje netačnosti u podacima, što sve dovodi do promjenjivosti podataka. Stoga izložene podatke vezane za ove kategorije treba primiti sa rezervom. Do sada je revizijom za područje Jugoslavije utvrđen broj od 657.290 stradalih što je povećanje od 10,04% (59.967 osoba). (AJ, Fond 179, popis *Žrtve rata 1941–1945*; Arhiv Muzeja žrtava genocida (dalje AMŽG), fond *Žrtve rata 1941–1945. godine*).

¹³ Za procenu je uzet broj od 60.000 stradalih Jevreja. Ako uzmemo u razmatranje ekstremne vrednosti od 57.000 odnosno 67.000 stradalih, tada broj identifikovanih (52.577) predstavlja oko 92 odnosno 78%.

đu 58,69 i 61,43% stradalih stanovnika Jugoslavije. Nerealna je pomisao da će revizija obuhvatiti sve nepopisane žrtve, ali će se, svakako, utvrđen broj stradalih približiti stvarnom broju stradalih, čime bi se smanjio prostor za manipulacije, a ujedno i odala pošta žrtvama njihovim izuzimanjem od zaborava.

Pored glavnog pitanja *koliko je stradalih*, značajno pitanje za istraživače jeste *šta pokazuju rezultati popisa, odnosno kakva je unutrašnja struktura stradalih*. Iako nepotpun, popis je po podacima sa kojima raspolaže vrlo indikativan, jer pruža mogućnost analize na vrlo reprezentativnom uzorku od oko 88% stradalih Jevreja. Dosadašnje iskustvo u prezentiranju dostignutih rezultata revizije popisa pokazuje da su oni uglavnom pogrešno (ili možda namerno) smatrani konačnim, te su kao takvi predstavljeni u medijima i istoriografskoj literaturi. *Na osnovu dostignutih rezultata u reviziji popisa, a prateći do sada iskazan trend u kretanju dobijenih podataka, napravljena je procena broja stradalih, te su sve analize urađene na osnovu proračunatog broja stradalih*. Težište u radu je analiza podataka delimično revidiranog popisa „Žrtve rata 1941–1945“ koji se odnosi na u holokaustu stradale Jevreje. Podaci o stradanjima ostalih nacionalnih grupa sa teritorije NDH priloženi su radi poređenja sa stradanjem Jevreja, čime je olakšano sagledavanje razmera njihovog stradanja, uz uvažavanje razlike koja postoji između holokausta i ostalog stradanja u ratu, ma koliko ona bila velika. Napravljen je kratak pregled u kome su analizirane teritorijalna pripadnost stradalih Jevreja, godine i okolnosti stradanja, polna struktura, počinioci zločina, odnosno odgovorni za njihovo stradanje, navedeno je nekoliko stratišta sa najvećim brojem stradalih, prikazana profesionalna struktura stradalih, te je sve smešteno u kontekst opšteg stradanja stanovništva u NDH.

Pre pregleda stradanja potrebno je utvrditi broj Jevreja koji su živeli u Jugoslaviji. U rešavanju ovog problema ponovo dolazimo do različitih podataka kod demografa i ostalih istraživača. Demografi su utvrdili da je u Jugoslaviji živelo 73.000 Jevreja što je bilo 0,46% ukupnog stanovništva. Ovde svakako nisu uračunati emigranti koji su se zatekli na teritoriji Jugoslavije, a kojih je bilo između 3.000 i 5.000. Brojnost jevrejske populacije kod istraživača koji su se bavili dokumentima procenjena je između 71.000 i 82.000.¹⁴ Procenjen broj Jevreja koji su preživeli rat kreće se od 8.000 do 16.000.¹⁵

Izdvajanje teritorije koju je činila NDH pokazuje da je broj nastanjenih Jevreja na njoj, takođe, procenjivan različito i on se kreće od 34.000 do 40.000

---

¹⁴ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije*, XIX (75.000 početkom rata, bez navođenja da li su u ovaj broj uračunati i emigranti); Albert VAJS, *Spomenica*, Beograd 1965, 127 (oko 71.000); J. Romano, *Jevreji...*, 14 (82.242); *Encyclopedia...*, 489 (oko 80.000); *Historical atlas...*, 14 (oko 70.000 u predratnom periodu), 171 (oko 80.000 u vreme okupacije).

¹⁵ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije*, XIX (15.000); J. Romano, *Jevreji...*, 14 (oko 15.000); M. Ristović, *U potrazi...*, 337 (8.000 do 10.000); B. Kočović, *Žrtve...*, 164 i 182 (oko 13.000); V. Žerjavić, *Gubici...*, 36–46 (oko 16.000); Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952) Kraj ili novi početak*, Beograd 2009, 353 (12.495 u Jugoslaviji 27. novembra 1946).

tako da su predstavljali 0,54% do 0,64% populacije.¹⁶ U ovaj broj nisu uračunati imigranti koji su se tu zatekli posle formiranja NDH. Od ostalih nacionalnosti bilo je, prema izvoru iz nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, među 6.285.000 stanovnika (bez navođenja broja Roma¹⁷) 52,51% Hrvata (3.300.000), 30,63% Srba (1.925.000), 11,14% Muslimana (700.000), 2,39% Nemaca (150.000), 1,19% Mađara (75.000), 0,48% Slovenaca (30.000) i 1,03% Čeha i Slovaka (65.000).¹⁸ Broj stradalih Jevreja iz NDH je različito procenjivan tako da se u literaturi nalaze podaci koji se kreću od 27.000 do preko 31.000.¹⁹ Do sada nije poznato utvrđen broj stradalih emigranata u NDH, što je otežano činjenicom da nije poznat ni njihov broj koji se zatekao na ovoj teritoriji početkom rata.²⁰ Procenjen broj preživelih se kreće između 4.700 i 9.000.²¹ Na teritoriji NDH Jevreji nisu bili ravnomerno nastanjeni, tako da ih je 61,97% živelo na teritoriji Hrvatske, 33,80% na teritoriji BiH i 4,23% na teritoriji Srema.²² Najveće jevrejske zajedni-

---

¹⁶ B. Kočović, *Žrtve...*, 173–176 (36.000); V. Žerjavić, *Gubici...*, 36–45 (36.000), različito u *Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH*, u: Antisemitizam – Holokaust – Antifašizam, Zbornik radova, ur. Ognjen Kraus, Zagreb 1996, 136 (34.400); *Encyclopedija...*, 175 (37.000); Ivo Goldstein, *Holocaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, 17, 636 (38.000–39.000); J. Romano, *Jevreji...*, 133 (39.500); R. Vistrič, *Hitler...*, 146 (38.000). Realno je broj Jevreja u NDH bio nešto manji pošto je manji deo njih, odmah po njenom formiranju, napustio ovu teritoriju.

¹⁷ Kao osnova za proračune u daljem radu uzet je aproksimativan broj od 30.000 Roma u NDH. Demografska istraživanja na osnovu popisa jezičke pripadnosti pokazala su da je na toj teritoriji živelo oko 21.000 Roma, mada je svakako postojao deo koji se nije izjasnio ili je pak bio dovoljno asimilovan da je govorio drugim jezikom (većim delom hrvatskim i manjim srpskim, što otvara pitanje njihovog nacionalnog identiteta), te su se i ne retko tako i nacionalno opredeljivali. (B. Kočović, *Žrtve...*, 173–176; V. Žerjavić, *Gubici...*, 36–45). Dosadašnji rezultati u broju identifikovanih Roma tokom revizije popisa, aktuelna obuhvaćenost potencijalnih žrtava, iskazan trend u pristizanju podataka i naročito nesrazmerno veliki udeo dece do 14 godina među identifikovanim, pokazuju da je ukupan broj stradalih Roma veći od broja koji su demografi procenili kao ukupan broj Roma ove teritorije.

¹⁸ Prema ovoj proceni na teritoriji NDH je živelo oko 40.000 Jevreja. (Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 106.) Pošto je za Kraljevinu Jugoslaviju procenjeno da je 1941. godine imala 15.831.000 stanovnika (B. Kočović, *Žrtve...*, 164), odnosno 15.973.000 stanovnika (V. Žerjavić, *Gubici...*, 80) sledi da je na teritoriji NDH živelo 39,35 do 39,70% njenih stanovnika.

¹⁹ V. Žerjavić, *Gubici...*, 75, (oko 27.500), *Demografski pokazatelji...*, 137, (26.900); B. Kočović, *Žrtve...*, 173–176 (oko 28.500); *Encyclopedija...*, 175, (oko 30.000); I. Goldstein, *Holocaust...*, 17, 636, (30.000 do 31.000); J. Romano, *Jevreji...*, 133 (30.500); R. Vistrič, *Hitler...*, 146 (upoređujući sa stradanjem Jevreja u Srbiji, autor navodi da je „ista sudbina“ zadesila i 38.000 Jevreja NDH, ne iznoseći preciznije podatke o broju stradalih ili preživelih).

²⁰ Prema J. Romanu u NDH je stradao najmanje 1.571 emigrant iz Nemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke i to 865 zatečenih na teritoriji Hrvatske (iz Zagreba, Daruvara i Suška po 200, Draganića 178, Lipika 59, Pisarovine 28 itd.), 506 BiH (iz Brčka i Čapljine po 147, Dervente 120, Slatine kod Banja Luke 58, Bosanskog Šamca 34 itd.) i 200 na teritoriji Srema (Ruma). (J. Romano, *Jevreji...*, 133)

²¹ *Encyclopedija...*, 175, (oko 7.000); B. Kočović, *Žrtve...*, 173–176 (oko 7.000); V. Žerjavić, *Gubici...*, 36–45, 75, (oko 8.000), u „Demografski pokazatelji...“, 136, (4.700); J. Romano, *Jevreji...*, 133 (9.000); I. Goldstein, *Holocaust...*, 636 (9.000).

²² Demografi su procenili da je u Hrvatskoj živelo 22.000 i u BiH 12.000 Jevreja. (V. Žerjavić, *Gubici...*, 36,39; B. Kočović, *Žrtve...*, 173–174) Procena je da je u Sremu živelo oko 1.500 Jevreja.

ce su živele u Zagrebu i neposrednoj okolini, oko 12.000,²³ Sarajevu oko 10.500²⁴ i Osijeku oko 2.500,²⁵ dok su manje zajednice živele u ostalim većim gradovima ili manjim mestima u blizini velikih gradova naročito u Sremu, Slavoniji i severozapadnoj Hrvatskoj.

Dezintegracijom i podelom Kraljevine Jugoslavije koju su sproveli pobednici potvrđeno je postojanje NDH, s time što su Nemačka i Italija odredile svoje zone uticaja i zadržale određene vojne efektivne u njima. Odmah po formiranju države i uspostavljanju vlasti, sledeći načela i politički program koji su do tada zastupali, koristeći pogodnu antisemitsku atmosferu u Banovini Hrvatskoj,²⁶ ustaše su objavile niz zakona koji su bili upereni protiv Jevreja, Roma i Srba, pravno ozakonjujući diskriminaciju i teror koji su sproveli nad njima. Holokaust je najavljen donošenjem niza rasnih zakona koji su bili upereni protiv Jevreja, ali i Roma.²⁷ U periodu od prva dva meseca postojanja vlasti NDH su donele 15 zakonskih odredbi koje su bitno uticale na društveni i ekonomski položaj Jevreja, a zatim i na njihov opstanak na ovom prostoru.²⁸ Srbi su, kao glavni protivnik u novoformiranoj državi, bili pod udarom antidržavnih zakona, od kojih su pojedini korišćeni i protiv Jevreja.²⁹

Za polaznu tačku u istraživanju uzet je broj stradalih Jugoslavije koji je proizašao iz procesa nastanka popisa *Žrtve rata 1941–1945*, a koji se kreće izme-

²³ I. Goldstein, *Holokaust...*, 26.

²⁴ S. Pinto, *Zločini okupatora...*, 61.

²⁵ M. Švob, *Zidovi u Hrvatskoj...*, 369.

²⁶ Opširnije o antisemitizmu na teritoriji Banovine Hrvatske i sprovođenju antijevrejskih zakona: M. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 2008, 284–315 i 436–444.

²⁷ O rasnom zakonodavstvu opširnije u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu – zbornik dokumenata*, ur. Slavko Vukčević, Beograd 1993, 22–28, 48–49, 73–77, 81–86.; *Ustaša, dokumenti o ustaškom pokretu*, ur. Petar Požar, Zagreb 1995, 149, 165–169, 171, 173, 201–203, 348; O sprovođenju rasnog zakonodavstva i njegovom uticaju na jevrejsku zajednicu opširnije u: I. Goldstein, *Holokaust...*, 117–198, 223–233.

²⁸ U obzir su uzete samo one odredbe koje su imale odlučujući uticaj na sudbinu jevrejske zajednice, a za čije neizvršavanje je bila zaprečena smrtna kazna ili dugogodišnja robija. Pored njih, doneto je još dosta propisa koji su se ticali života Jevreja u pojedinim područjima. Među važnijim zakonskim odredbama izdvaja se vanredna zakonska odredba i zapovest Poglavnika, od 26. juna 1941, o nadležnosti prekih sudova sa posebnim naglaskom o postupku prema Jevrejima. Prema njoj se zbog širenja lažnih vesti (o ustanku – D. C.) i bavljenja trgovinskim špekulacijama, a koje otežavaju snabdevanje stanovništva, Jevreji smatraju kolektivno odgovornim, pa se, kao takvi, imaju uputiti u sabirne logore pod vedrim nebom. (*Zločini...*, 154–155). U periodu objavljivanja ove odredbe, pored više manjih sabirnih logora, već je bila oformljena gospićka grupa logora (Gospić, Jadovno, Pag) kao prvi veliki logorski sistem NDH i prvo veliko stratište, prvenstveno, za Jevreje i Srbe. (Đuro Zatezalo, *Jadovno – комплекс усташких логора 1941*, књига I, Beograd 2007, 105, 112, 126).

²⁹ Već 17. aprila doneta je Zakonska odredba za odbranu naroda i države, prema kojoj su svi osumnjičeni izvođeni pred preki sud koji je osuđivao isključivo na smrtnu ili oslobađajuću kaznu. (*Zločini...*, 16); Zakonska odredba poglavnika od 25. novembra o upućivanju „nepoćudnih i pogibeljnih“ osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore. Odluku o upućivanju u logore donosi ustaško redarstvo i protiv nje nema žalbe (*Isto*, 851–852).

đu 1.070.000 i 1.120.000 osoba, odnosno između 1.042.000 i 1.092.000 za teritoriju Kraljevine Jugoslavije (KJ).³⁰ Proračunom za teritoriju koja je približno jednaka teritoriji NDH dolazimo do broja koji se kreće između 690.000 i 736.000 stradalih. Stradali iz NDH predstavljaju 66,82% ljudskih gubitaka Jugoslavije, što je veliko stradanje s obzirom na učešće od 39,35% u njenoj populaciji. Odnos u broju stradalih stanovnika NDH prema ostalom delu Jugoslavije iznosi 2,01:1. Razvrstavanje po kategorijama pokazuje da je u NDH život izgubilo između 499.000 i 530.000 civila.³¹ Gubici civilnog stanovništva predstavljaju 72,16% ukupnih ljudskih gubitaka NDH, a ujedno civili iz NDH čine 73,36% stradalih civila Jugoslavije.³² Poređenja radi, u ostalom delu Jugoslavije, dakle van teritorije NDH, učešće civila među stradalima je 52,68%.³³ Analiza nacionalne strukture stradalih civila pokazuje da je među njima 332.000 do 352.000 Srba ili 66,47%, 51.000 do 54.000 Hrvata što je 10,20%, 39.000 do 41.000 Muslimana ili 7,77%, 29.000 do 31.000 Jevreja ili 5,83%, 24.000 do 26.000 Roma ili 4,86%, 6.000 do 7.000 ostalih nacionalnosti što je 1,26% i 18.000 do 19.000 neutvrđenih³⁴ nacionalnosti ili 3,60%.

Rasnim zakonima izopšteni iz društva, Jevreji su u holokaustu uništeni gotovo u potpunosti, tako da sa učešćem od 0,59% u stanovništvu NDH predstavljaju 5,83% stradalih civila ove teritorije. Iako su Srbi daleko najbrojniji među stradalim civilima, a Hrvati i Muslimani kao „državotvorni“ narodi, takođe, imaju više stradalih, Jevreji i Romi su, s obzirom na učešće u populaciji, najveće žrtve u NDH. Među stradalim civilima učešće Jevreja je 10 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Upoređujući sa civilnim žrtvama tri većinska naroda, odnos u stradanju Jevreja prema Hrvatima je 1:1,75, prema Muslimanima 1:1,33 i prema Srbima je 1:11,40, ali s obzirom na njihovo učešće u stanovništvu (1:89,19 u odnosu na Hrvate, 1:18,88 na Muslimane i 1:51,92 na Srbe) stvarni odnos u stradanju iznosi 50,97:1 u odnosu na Hrvate, 13,96:1 u odnosu na Muslimane, kao i 4,55:1 u odnosu na Srbe. Upoređeni sa Romima, kao drugom manjinskom nacionalnom grupom koja je pretrpela izuzetno velika stradanja, Jevreji imaju odnos u stradanju od 1,20:1, ali s obzirom na njihovu zastupljenost u stanovništvu NDH (1,20:1), stvaran odnos u stradanju dva naroda je 1:1.

---

³⁰ Dalje se u radu pod pojmom Jugoslavije podrazumeva teritorija, stanovništvo i broj stradalih Kraljevine Jugoslavije.

³¹ U NDH je stradalo 5.000–6.000 pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu i u logorima za ratne zarobljenike (0,75% do 0,80% stradalih), između 149.000–157.000 pripadnika NOVJ (20,79% do 22,17% stradalih) i između pretpostavljenih 37.000–43.000 pripadnika ostalih vojnih formacija (5,43% do 5,80% stradalih).

³² Procenjeni broj stradalih civila Jugoslavije se kreće između 684.000–718.000 što je 65,70% stradalih.

³³ Odnos u broju stradalih civila NDH i ostatka Jugoslavije iznosi 2,76:1, ali s obzirom da je teritoriju NDH nastanjivalo 39,35% populacije Jugoslavije taj odnos u stradanju iznosi 4,25:1.

³⁴ Preliminarne analize koje su rađene za grupu „neutvrđene nacionalnosti“ pokazuju da je među njima najviše Srba i Roma, ali za sada ne postoje validni izvori koje potvrđuju ove pretpostavke.

Stradanje u holokaustu tokom godina rata nije bilo ravnomerno. Najveći deo Jevreja NDH, 60,53%, izgubio je život druge godine rata, a od ostalih se izdvajaju prva godina sa 19,14% i poslednja godina rata u kojoj je za četiri i po meseca stradalo 7,97% Jevreja NDH. Najveći deo, 57,67%, stradalih potiče iz Hrvatske, što je manje od njihovog učešća u ukupnom broju Jevreja NDH (61,97%). Stradalih Jevreja iz BiH je 38,17%, što je iznad njihovog učešća u jevrejskoj zajednici NDH (33,80%). Iz Srema potiče 4,17% stradalih Jevreja, što odgovara njihovom učešću u ukupnom broju Jevreja NDH (4,23%). Međutim, ni stradanje na različitim teritorijama nije bilo jednako u pojedinim periodima rata.

Jevreji NDH	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	Ukupno
Hrvatska	3.504–3.755	20,98	8.398–9.002	50,29	1.212–1.300	7,26	1.597–1.711	9,56	1.989–2.132	11,91	16.700–17.900
%	63,21	//	47,91	//	70,86	//	85,37	//	86,23	//	57,67
BiH	1.881–2.000	16,95	8.221–8.739	74,06	462–491	4,16	234–249	2,11	302–321	2,72	11.100–11.800
%	33,80	//	46,70	//	26,88	//	12,46	//	13,04	//	38,17
Srem	165–178	13,71	940–1.018	78,32	38–42	3,19	40–44	3,37	17–18	1,41	1.200–1.300
%	2,99	//	5,39	//	2,26	//	2,17	//	0,73	//	4,17
Ukupno	5.550–5.933	19,14	17.559–18.759	60,53	1.712–1.833	5,91	1.871–2.004	6,46	2.308–2.471	7,97	29.000–31.000

Iako je druga godina bila najpogubnija po Jevreje NDH, primetne su razlike među različitim delovima države, tako da je tada život izgubilo 50,29% Jevreja iz Hrvatske, 74,06% Jevreja BiH i 78,32% Jevreja iz Srema. U poslednje dve godine rata život je izgubilo 21,46% Jevreja iz Hrvatske, dok je u tom periodu stradalo 4,83% Jevreja BiH i 4,78% Jevreja iz Srema. Kao najbrojniji, Jevreji iz Hrvatske imaju stalno natpolovično učešće među stradalima, od 63,21% u prvoj do 86,23% u poslednjoj godini rata, sa jednim padom ispod polovine u 1942. godini, kada iznosi 47,91%. Jevreji iz BiH najveće učešće među stradalima imaju u drugoj godini rata, kada ono iznosi 46,70% i gotovo je izjednačeno sa učešćem Jevreja iz Hrvatske. Od ostalih ratnih godina, imaju značajnije učešće u prvoj od 33,80%. Kao najmanja zajednica Jevreji iz Srema imaju zapaženije učešće među stradalima od 5,39% u 1942. godini. Stopa smrtnosti u drugoj godini rata, u odnosu na sedam meseci masovnog stradanja u prvoj godini, uvećana je 1,85 puta, ali ne ravnomerno u svim delovima NDH. Kod Jevreja iz Hrvatske uvećana je za 1,40 puta, u BiH za 2,55 puta, a u Sremu za 3,33 puta.

Izrazito kompleksan i brutalan rat koji je vođen na ovom području, a koji je sadržavao elemente oslobodilačkog, antifašističkog, građanskog, međunacionalnog, verskog, ideološkog rata uz sprovođenje holokausta i genocida neminovno je doveo do velikog stradanja pripadnika oba pola. Analiza polne strukture stradalih civila pokazuje da su Jevreji u NDH pretrpeli podjednako stradanje pri-

padnika oba pola (preciznije samo oni imaju natpolovično učešće žena među stradalima), po čemu su im slični jedino Romi.

Polna struktura	Muškarci	%	Žene	%
Jevreji	13.908–14.868	47,96	15.092–16.132	52,04
Romi	12.626–13.679	52,61	11.374–12.321	47,39
Srbi	214.007–226.899	64,46	117.993–125.101	35,54
Hrvati	37.444–38.913	73,42	13.556–14.087	26,58
Muslimani	28.763–30.238	73,75	10.238–10.762	26,25

Izuzetno veliko učešće stradalih žena kod ove dve nacionalne grupe jasno pokazuje težnju da se obe u potpunosti biološki unište. Takođe, broj stradalih žena srpske nacionalnosti, uz njihovo visoko učešće među stradalima ove nacionalnosti, ukazuje da je takođe postojala namera uništenja ove nacionalne grupe, ako ne u potpunosti, ono barem u većem delu. Upoređujući sa civilnim žrtvama ženskog pola tri većinska naroda, odnos u stradanju Jevrejki prema Hrvaticama je 1,13:1, prema Muslimankama je 1,49:1 i prema Srpkinjama je 1:7,79, ali s obzirom na njihovo učešće u stanovništvu,³⁵ stvaran odnos u stradanju iznosi 100,78 : 1 u odnosu na Hrvatice, 28,13:1 u odnosu na Muslimanke, kao i 6,66:1 u odnosu na Srkinje. Upoređujući Jevrejke i Romkinje, kao pripadnice dve manjinske zajednice koje su bile pod udarom rasnih zakona i gotovo u potpunosti uništene, odnos u stradanju je 1,32 : 1, ali s obzirom na njihovu zastupljenost u stanovništvu NDH (1,20:1) stvaran odnos u stradanju žena dva naroda je 1,10:1.

Do sada popisom prikupljeni podaci pružaju mogućnost utvrđivanja odgovornosti za stradanje, odnosno utvrđivanje izvršilaca zločina nad Jevrejima u NDH. Sledeći nemački primer u sprovođenju rasnih zakona, vladajuća elita NDH se opredelila za njihovo uništenje. Ustaše su odgovorne za stradanje između 21.660 i 23.137 osoba, što je 74,66% stradalih Jevreja. U Evropi zahvaćenoj holokaustom, NDH predstavlja jedini njen deo gde lokalna vlast snosi veću odgovornost za stradanje Jevreja od nacističke Nemačke. Iako su ustašama odali priznanje za napore u uništavanju Jevreja, Nemci ipak nisu bili zadovoljni brzinom „obavljanja posla“, pa su se sami umešali u njegovo sprovođenje. Zajedno sa ustašama sproveli su dve velike akcije sakupljanja Jevreja u avgustu 1942. i maju 1943. godine,³⁶ koji su zatim deportovani za logore na istoku, tako da su odgovorni za stradanje između 7.219 i 7.733 osoba što je 24,92% stradalih Jevreja. Za razliku od njih, Italijani su odgovorni za mali broj stradalih koji se kreće između 122 i 130 osoba (0,42%), a koji su se našli u njihovoj zoni odgovornosti. Primetne su razlike u odgovornosti za stradanje Jevreja (vršenju zločina) po pojedinim teritorijama.

³⁵ Učešće Jevreja u stanovništvu NDH prema tri najbrojnija naroda iznosi 1:89,19 u odnosu na Hrvate, 1:18,88 na Muslimane i 1:51,92 na Srbe.

³⁶ Opširnije: I. Goldstein, *Holokaust...*, 424–435, 465–476.

Izvršioци zločina	NDH – ustaše	%	Nemci	%	Italijani	%	Ukupno
Hrvatska	10.229–10.964	61,25	6.386–6.845	38,24	85– 91	0,51	16.700–17.900
%	47,31	//	88,49	//	69,84	//	
BiH	10.361–11.014	93,34	703–747	6,33	37– 39	0,33	11.100–11.800
%	47,71	//	9,70	//	30,16	//	
Srem	1.070–1.159	89,15	130–141	10,85	–	–	1.200–1.300
%	4,97	//	1,81	//	–	//	
Ukupno	21.660–23.137	74,66	7.219–7.733	24,92	122–130	0,42	29.000–31.000

Tako su Nemci najveći deo Jevreja nad kojim su izvršili zločin, 88,49%, pokupili sa teritorije Hrvatske, dok je njihovo učešće u odgovornosti za stradanje Jevreja na ostalim teritorijama bilo jako malo. Ovo se može tumačiti time što je jevrejska zajednica u Hrvatskoj bila gotovo dvostruko brojnija od zajednice u BiH, a višestruko brojnija od one u Sremu. Ustaše su gotovo podjednak broj zločina izvršili nad Jevrejima Hrvatske i BiH, a znatno manji broj u Sremu, s time što je njihovo delovanje bilo dovoljno za uništenje jevrejske zajednice u BiH i Sremu. Slabiji učinak ustaša u eliminaciji Jevreja u Hrvatskoj prouzrokovao je nemačko mešanje. Ako posmatramo najveće jevrejske zajednice po gradovima, u Zagrebu je 68,09% stradalo od ustaša, a 31,91% od Nemaca, u Sarajevu je 95,92% stradalo od ustaša, dok je u Osijeku 71,10% Jevreja stradalo od Nemaca.

Okolnosti stradanja pokazuju da je 96,18% Jevreja NDH stradalo u logorima (27.892–29.816), još 1,18% u zatvorima (342–366), dok je 2,64% izgubilo život (766–818) u pojedinačnim ili masovnim egzekucijama. U logorima stradali Jevreji predstavljaju 16,09% svih stanovnika NDH koji su izgubili živote u nekom od koncentracionih logora u zemlji ili van nje (između 173.800 i 184.800 osoba).³⁷ Za razliku od stradalih u egzekucijama i zatvorima gde odgovornost za izvršene zločine snose ustaše, odgovornost za stradanje u logorima podeljena je između Nemaca koji su odgovorni za smrt 25,91% logoraša (između 7.224 i 7.725) i ustaša koje su odgovorni za stradanje 74,09% logoraša (između 20.667 i 22.083 osoba). Od Jevreja koji su stradali u nemačkim logorima 77,42% je izgubilo život u Aušvicu (5.589–5.987). Među logorima koje je organizovala NDH po broju stradalih posebno se ističu sistemi logora Gospić i Jasenovac. U svega nekoliko meseci postojanja gospićke grupe logora (Gospić, Jadovno, Pag) u njoj je ubijeno između 1.800 i 2.000 Jevreja, koji čine 12,18% stradalih. Oni predstavljaju između 6,33% stradalih u holokaustu, a ujedno čine 8,90% stradalih Jevreja u logorima koje je organizovala NDH. Mnogo veće razmere stradanja Jevreja zabeležene su u Jasenovačkom logoru.

³⁷ U ovaj broj nisu uračunate osobe koje su stradale na prinudnom radu u NDH ili u Nemačkoj, a čiji se položaj ne retko mogao izjednačiti sa položajem zatočenika u konc-logorima. Takođe, u ovaj broj nisu uračunati stradali u logorima za ratne zarobljenike. Opširnije videti: D. Cvetković, *Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje*, u: Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941–1945, 1945– 1951. – Zbornik radova (ur. Vladimir Geiger), Zagreb 2010, 41–57.

Logor Jasenovac, osnovan krajem avgusta 1941, posle zatvaranja gospićke grupe logora preuzeo je njegovu ulogu logora uništenja. Oko broja stradalih u logoru Jasenovac vođena je dugogodišnja polemika. U izvorima i literaturi mogu se pronaći podaci o broju stradalih koji se kreću od 20.000 do preko milion, s time što se najčešće pominje 500.000–600.000, kao i oko 700.000. Broj stradalih Jevreja se uglavnom kreće oko 25.000.³⁸ Ovako suprotstavljeni podaci (brojevi) mogu da i kod bolje obaveštenih čitalaca stvore konfuziju u shvatanju nečega što se zvalo koncentracioni logor Jasenovac. Ovaj problem zahteva još dosta rada uz multidisciplinarni, racionalan i neomotivan pristup.

Na osnovu dostignutih rezultata u reviziji popisa, a prateći do sada iskazan trend u kretanju dobijenih podataka za određene teritorije i određene nacionalnosti, procena je da se broj stradalih u logoru Jasenovac kreće između 122.300 i 130.100 osoba.³⁹ Veće promene među ubuduće identifikovanim žrtvama u procesu revizije, koje značajno odstupaju od do sada iskazanog trenda u dobijenim podacima, uslovile bi izmenu postojeće procene koja bi dobila druge vrednosti. Stradali u logoru predstavljaju 17,70% ukupnih ljudskih gubitaka NDH i 24,53%

---

³⁸ Opširnije: J. Mirković, *Objavljeni izvori...*, 94 i 160. – Nova izložbena postavka SP Jasenovac pruža podatak o 69.842 stradalih u logoru. Iskazani broj predstavlja, prema navodu iz publikacije, rezultat dotadašnjih istraživanja koja su prikazana u „Poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac“. Među stradalima je 39.580 Srba, 14.599 Roma, 10.700 Jevreja, 3.462 Hrvata, 747 Muslimana i 754 pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. (Đorđe Mihovilović, Jelka Smreka, *O Poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac*, u Spomen područje Jasenovac – katalog, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 218–219), takođe rezultati istraživanja do 31. avgusta 2007. pružaju podatke o 72.193 stradalih u logoru među kojima je 11.723 Jevreja (*Jasenovac, žrtva je pojedinac – Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945.*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac 2007, 10). Razmatrajući dotadašnja istraživanja o broju stradalih Jevreja u Jasenovcu Ivo i Slavko Godstein došli su do procenjenog broja od 17.000 (I. Goldstein, *Holokaust...*, 648), što preuzimaju i drugi autori (Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003, 123). Na sajtu Muzeja holokausta iz Vašingtona (USHMM) može se pročitati da je u logoru Jasenovac stradalo između 56.000 i 97.000 osoba. Među stradalima je 45.000–52.000 Srba, 8.000–20.000 hiljada Jevreja, 8.000–15.000 Roma i 5.000–12.000 Hrvata i Muslimana. Sabiranjem minimalnih i maksimalnih vrednosti dobija se da je u logoru stradalo između 66.000 i 99.000, čime se dovodi u pitanje prethodno iskazan broj stradalih. (poslednje čitanje 22. maja 2009, videti na <http://ushmm.org/museum/exhibit/online/jasenovac>); Enciklopedija Holokausta pruža podatke o 600.000 ubijenih u Jasenovcu, među kojima je 25.000 Jevreja. Takođe se navodi da je u čitavoj NDH ubijeno 500.000 Srba, iz čega proizilazi da su Srbi stradali isključivo u Jasenovcu. U Enciklopediji se navodi i da je oko milion ljudi stradalo u Jugoslaviji, iz čega proizilazi da je oko 60% svih žrtava izgubilo život u Jasenovcu. Ako od ukupnih žrtava odbijemo stradale u jedinicama NOVJ – partizanima (nešto manje od 300.000) i ostalim vojnim formacijama, sledi da su svi stradali civili Jugoslavije izgubili život u Jasenovcu. (*Encyclopedia...*, 175, 280–281, 490). O broju stradalih u logoru Jasenovac videti: I. Graovac D. Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske...*, 72–75, 97; *Jasenovac*, zbornik radova, ur. Zdravko Antonić, Banja Luka 2007, 9–415; D. Cvetković, *Спаданье цивилна Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац*, Tokovi istorije, 2007, br. 4, 153–168, Srboljub Živanović, *Jasenovac, odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, ur. Todor Bjelkić, Beograd–London 2008, 5–367; Antun Miletić, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Beograd 2010.

³⁹ Do sada je procesom revizije popisa *Žrtve rata 1941–1945*. utvrđen broj od 84.884 osoba koje su izgubile život u logoru Jasenovac.

civilnih žrtava NDH. Među svim stanovnicima NDH koji su izgubili život u nekom od koncentracionih logora u NDH ili van nje, stradali u Jasenovcu čine 70,38%, a ujedno predstavljaju i 82,56% stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Takođe, stradali u Jasenovcu predstavljaju između 52,36% od svih stanovnika Jugoslavije koji su izgubili život u nekom koncentracionom logoru (između 234.300 i 247.700). Time on postaje sinonim za stradanje u koncentracionom logoru.

Gledano prema godinama postojanja logora, najveće stradanje od 67,77% zabeleženo je u 1942. godini kada je život izgubilo između 82.883 i 88.163 osoba. Iako je neuporedivo manje stradanje ostalih godina, po broju se izdvaja prva godina, odnosno prvih četiri meseca postojanja logora, tokom koje je život izgubilo 13,11% stradalih logoraša. Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je među njima 62,60% Srba (77.000–81.000), 15,06% Roma (18.000–20.000), 14,66% Jevreja (18.000–19.000), 4,91% Hrvata (6.000–6.400), 1,10% Muslimana (1.300–1.500), 1,66% ostalih i nepoznatih (2.000–2.200).

Holokaust u Jasenovcu dobija svoj najizrazitiji oblik. U njemu je život izgubilo 61,67% stradalih Jevreja NDH, zatim 64,11% Jevreja stradalih u logorima, kao i 86,62% Jevreja stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Jevreji i Romi predstavljaju najveće žrtve logora s obzirom na njihovo učešće u populaciji od 0,59 odnosno 0,48%. Učešće Jevreja među stradalima u logoru je 24 puta a učešće Roma čak 30 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Učešće stradalih Srba je više nego dvostruko veće od njihovog učešća u stanovništvu NDH. Sa druge strane učešće stradalih Hrvata i Muslimana je 10,7 odnosno 10 puta manje od njihove zastupljenosti u populaciji. Odnos u stradanju Jevreja prema Hrvatima je 2,98:1, prema Muslimanima 13,33:1 i prema Srbima 1:4,27, ali s obzirom na njihovo učešće u stanovništvu,⁴⁰ stvaran odnos u stradanju iznosi 266,13:1 u odnosu na Hrvate, 251,67:1 u odnosu na Muslimane, kao i 12,16:1 u odnosu na Srbe. U poređenju sa Romima, koji su takođe gotovo u potpunosti uništeni, Jevreji imaju odnos u stradanju od 1:1,03, ali s obzirom na njihovu zastupljenost u stanovništvu NDH (1,2:1) stvaran odnos u stradanju dva naroda u logoru je 1:1,24.

Ukrštanje godina stradanja sa nacionalnom strukturom stradalih u logoru daje mnogo potpuniju sliku. Tako se može pratiti kakva je percepcija protivnika među pojedinim nacionalnostima od strane režima NDH u određenim periodima rata. To je uslovalo bitne razlike u njihovom stradanju, tako da pojedine nacionalnosti u većem delu stradaju, ili bivaju gotovo u potpunosti uništene, u prvim godinama rata, a neke u poslednjim.

---

⁴⁰ Jevreja u populaciji NDH ima 1:89,19 u odnosu na Hrvate, 1:18,88 na Muslimane i 1:51,92 na Srbe.

Jasenovac	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	Ukupno
Srbi	7.638–8.015	9,91	53.969–56.793	70,10	4.689–4.933	6,09	7.862–8.270	10,21	2.834–2.981	3,68	77.000–81.000
%	47,32	//	64,75	//	69,01	//	71,74	//	49,19	//	62,60
Jevreji	3.815–4.026	21,19	12.067–12.738	67,04	895–944	4,97	497–526	2,77	725–766	4,03	18.000–19.000
%	23,70	//	14,50	//	13,18	//	4,55	//	12,61	//	14,66
Romi	3.199–3.527	17,70	13.475–14.999	74,93	351–390	1,95	929–1.032	5,16	47–52	0,26	18.000–20.000
%	20,33	//	16,65	//	5,31	//	8,72	//	0,84	//	15,06
Hrvati	820–893	13,81	1.744–1.842	28,91	515–559	8,66	1.157–1.240	19,33	1.765–1.866	29,28	6.000–6.400
%	5,17	//	2,10	//	7,70	//	10,65	//	30,71	//	4,91
Muslimani	143–165	10,99	296–341	22,74	168–194	12,95	378–436	29,05	316–364	24,27	1.300–1.500
%	0,93	//	0,37	//	2,60	//	3,62	//	5,75	//	1,10
Ostali i nepoznati	386–454	20,0	1.334–1.448	66,24	151–156	7,31	78–85	3,89	51–56	2,55	2.000–2.200
%	2,54	//	1,63	//	2,19	//	0,72	//	0,90	//	1,66
Ukupno	15.997–17.081	13,11	82.883–88.163	67,77	6.763–7.179	5,52	10.897–11.591	8,91	5.736–6.086	4,68	122.300–130.100

S obzirom na prirodu logora, koja proističe iz razloga za njegovo formiranje, primetna je neravnomernost u stradanju među pojedinim nacionalnostima, tako da se jasno izdvajaju dve grupe među stradalima. U prvu i znatno veću grupu spadaju nacionalnosti koje su bile predviđene za uništenje u NDH. Kod njih je najveći deo stradao u prve dve godine postojanja logora. U nju se svrstavaju Romi sa 92,63% (16.674–18.526), Jevreji sa 88,22% (15.879–16.761), ostale i neutvrđene nacionalnosti sa 86,24% (1.720–1.902) i Srbi sa 80,01% stradalih (61.607–64.808). Kod svih nacionalnosti iz ove grupe više od 66,24% stradalih je izgubilo život u 1942. godini, dok je od Roma tada stradalo 74,93%. Drugu, manju grupu sačinjavaju nacionalnosti kod kojih je značajan deo ili pak većina stradala u poslednje dve godine rata, a u nju spadaju Muslimani sa 53,32% (694–800) i Hrvati sa 48,61% stradalih (2.922–3.106). S obzirom na to da je prve ratne godine logor postojao svega četiri meseca, a da je broj stradalih Jevreja druge godine 3,16 puta veći nego prve, godišnja stopa stradanja je gotovo izjednačena u prve dve godine postojanja logora. Broj stradalih Jevreja 1943. godine je 13,49 puta manji nego prethodne godine.

Iako je najveći deo stradalih kod svih nacionalnosti izuzev Muslimana i Hrvata (približno jednako stradanje druge i poslednje godine rata) izgubio život tokom 1942. godine, njihovo učešće među stradalima nije jednako svake godine. Kod Jevreja je najveće učešće među stradalima zabeleženo tokom prve godine postojanja logora, kada ono iznosi 23,70%, što je znatno više od njihovog ukupnog učešća među stradalima logora. U narednom periodu učešće Jevreja među stradalima u logoru kretalo se u 1942. godini u okviru ukupnog proseka (14,50%),

nešto ispod proseka za narednu i poslednju godinu rata (13,18 odnosno 12,61), sa izrazitim padom u 1944. godini kada učestvuju sa 4,55%. Poput Jevreja i kod Roma je najveće učešće među stradalima zabeleženo tokom prve godine postojanja logora kada ono iznosi 20,30%, što je kod ove nacionalne grupe znatno više od njenog ukupnog učešća među stradalima logora.⁴¹ Sa druge strane, kod Hrvata i Muslimana je tek poslednje godine postojanja logora (godina sa najmanjim brojem stradalih) registrovano značajnije učešće među stradalima od 30,71% odnosno 5,75%, što je više nego 5 puta iznad procentualnog učešća obe nacionalne grupe među stradalima logora. Kod Srba, daleko najbrojnije grupe među stradalima, primetno je variranje u učešću među stradalima u pojedinim periodima postojanja logora. Najveće učešće među stradalima zabeleženo je tokom 1943. i naročito 1944. godine kada iznosi 69,01% odnosno 71,74%, što je znatno više od njihove prosečne zastupljenosti među stradalima, mada je i 1942. godine njihovo stradanje (64,75%) bilo nešto iznad nacionalnog proseka. Najmanje učešće je registrovano tokom prve (zbog značajnog učešća Jevreja i Roma) i poslednje godine rata (zbog povećanog učešća Hrvata i Muslimana) kada iznosi 47,32% odnosno 49,11%, što je znatno ispod njihovog prosečnog učešća među stradalima.

U naporima da „reše jevrejsko pitanje“ u NDH, ustaše su u logor Jasenovac doveli Jevreje iz svih delova države. Analiza teritorijalne pripadnosti žrtava pokazuje da Jevreji iz različitih oblasti, s obzirom na brojnost jevrejske populacije nastanjene na njima, nisu podjednako stradali u logoru. Polovina, tačnije 51,75%, stradalih potiče iz BiH (9.315–9.833), iako su oni činili 33,80% jevrejske zajednice u NDH, dok je relativno malo učešće Jevreja iz Hrvatske, od 38,17%, (6.871–7.252), s obzirom na to da je na njenoj teritoriji živelo 61,97% Jevreja NDH. Učešće među stradalima u logoru od 6,08% Jevreja iz Srema (1.094–1.155) veće je od njihove zastupljenosti među Jevrejima NDH (4,23%). Među stradalima je i 4% Jevreja iz ostalih delova Jugoslavije van NDH, a koji su uglavnom živeli na njenoj teritoriji (720–760). Od stradalih Jevreja BiH 83,61% je izgubilo život u Jasenovcu, a slično je i sa Jevrejima iz Srema kojih je tu stradalo 89,96%. Sa druge strane u ovom logoru život je izgubilo 40,82% stradalih Jevreja iz Hrvatske. Ukrštanje teritorijalne pripadnosti žrtava sa godinama stradanja u logoru pokazuje da Jevreji sa različitih teritorija nisu podjednako stradali u pojedinim periodima rata.

---

⁴¹ Za razliku od Jevreja, kod Roma je i tokom 1942. godine registrovano učešće među stradalima od 16,65%, koje je veće od njihovog prosečnog učešća među stradalima, da bi u narednim godinama usledio pad u učešću, tako da poslednje godine postojanja logora ono iznosi ispod jednog procenta (0,84%).

Jevreji u Jasenovcu	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	Ukupno
Hrvatska	1.903–2008	27,69	3.689–3.894	53,69	438–462	6,37	330–349	4,81	511–540	7,44	6.871–7.252
%	49,88	//	30,57	//	48,94	//	66,37	//	70,49	//	38,17
Bosna i Hercegovina	1.557–1.644	16,72	7.139–7.536	76,64	367–387	3,94	95–100	1,02	156–164	1,67	9.315–9.833
%	40,82	//	59,16	//	41,00	//	19,06	//	21,46	//	51,75
Srem	49–51	4,44	950–1.003	86,81	39–41	3,56	40–43	3,68	17	1,51	1.094–1.155
%	1,27	//	7,87	//	4,35	//	8,11	//	2,34	//	6,08
Van NDH	306–323	42,50	289–305	40,14	51–54	7,01	32–34	4,47	41–44	5,88	720–760
%	8,02	//	2,39	//	5,71	//	6,45	//	5,70	//	4,00
Ukupno	3.815–4.026	21,19	12.067–12.738	67,04	895–944	4,97	497–526	2,77	725–766	4,03	18.000–19.000

Iako je druga godina postojanja logora bila najpogubnija po Jevreje, primetne su razlike u vremenu stradanja među pojedinim delovima države iz kojih su poticali Jevreji. Tokom 1942. godine u logoru je život izgubilo 53,69% Jevreja iz Hrvatske, 76,64% Jevreja Bosne i Hercegovine i 86,81% Jevreja iz Srema. Poslednje godine postojanja logora stradalo je 7,44% Jevreja iz Hrvatske, dok je u tom periodu izgubilo život 1,67% Jevreja BiH i 1,51% Jevreja iz Srema. Indikativno je da je 42,50% Jevreja rođenih van teritorije NDH, a koji su se iz porodičnih, poslovnih ili drugih razloga nalazili na njejoj teritoriji, stradalo u prva četiri meseca postojanja logora. Iako u ukupnom broju stradalih sunarodnika u logoru učestvuju sa 38,17%, Jevreji iz Hrvatske imaju najveće učešće među stradalima tokom svih godina postojanja logora, počev od prve sa 49,88% do poslednje sa 70,49%, izuzev u 1942. godini kada njihovo učešće iznosi 30,57%. Kao najbrojniji među stradalim sunarodnicima u Jasenovcu, Jevreji iz BiH natpolovično učešće imaju samo u 1942. godini, kada ono iznosi 59,16%, a značajnije učešće, od 40,82%, zabeleženo je i u prvoj godini postojanja logora. Jevreji iz Srema zapaženije učešće među stradalima od 7,87% imaju u drugoj, a Jevreji rođeni van NDH u prvoj godini postojanja logora sa 8,02%. Iako je godišnja stopa smrtnosti u logoru prve i druge godine rata bila gotovo izjednačena, ona nije ista na svim teritorijama. Kod Jevreja iz Srema i BiH uvećana je 6,52 odnosno 1,53 puta, dok je kod Jevreja iz Hrvatske i rođenih van teritorije NDH smanjena 1,55 odnosno 3,18 puta. Broj stradalih 1943. godine je u odnosu na prethodnu godinu smanjen kod Jevreja iz Hrvatske 8,43 puta, iz BiH 19,45 puta, iz Srema 24,38 puta i kod Jevreja rođenih van teritorije NDH 5,63 puta.

Analiza polne strukture pokazuje da su u logoru gubili živote pripadnici oba pola, ali da gubitak nije bilo ujednačen tako da žene čine 42,87% stradalih, što je između 52.507 i 55.705 osoba. Takođe, ni učešće polova među stradalima u okviru pojedinih nacionalnosti nije isto.

Jasenovac	Muškarci	%	Žene	%
Srbi	44.737–47.061	58,10	32.263–33.939	41,90
Romi	9.461–10.512	52,56	8.539–9.488	47,44
Jevreji	9.483–10.177	53,13	8.517–8.823	46,86
Hrvati	3.978–4.243	66,30	2.022–2.157	33,70
Muslimani	1.002–1.156	77,04	298–344	22,96
Ostali i nepoznati	1.132–1.246	56,62	868–954	43,38
Ukupno	69.793–74.395	57,13	52.507–55.705	42,87

Najveće učešće stradalih žena od 47,44 odnosno 46,86% zabeleženo je kod Roma i Jevreja, zatim kod grupe ostalih i nepoznatih nacionalnosti sa 43,38% i ona su iznad prosečnog učešća žena među stradalima, dok im je jako blizu i učešće Srпкиnja od 41,90%. Najniža zastupljenost žena među stradalima u logoru zabeležena je kod Muslimana sa 22,96%, dok je nešto veća kod Hrvata, 33,70%. Iako je na nivou NDH kod Jevreja zabeleženo nešto veće učešće stradalih žena (52,04%) nego muškaraca, to nije slučaj i sa stradalim ženama u logoru Jasenovac, pošto je deo Jevrejki deportovan za nemačke koncentracione logore ili je izgubio život u nekom drugom logoru NDH. Među stradalim ženama Jevrejke čine 16,02% što je nešto više od učešća njihove nacionalne grupe u ukupnom stradanju u logoru. U Jasenovcu stradale Jevrejke predstavljaju između 55,53% sunarodnica iz NDH stradalih u holokaustu. U logoru je odnos u stradanju Jevrejki prema Hrvatima 4,15:1, prema Muslimankama 27,01:1, dok je prema Srпкиnjama 1:3,82, ali s obzirom na njihovo učešće u stanovništvu (1:89,19 u odnosu na Hrvate, 1:18,88 na Muslimane i 1:51,92 u odnosu na Srbe), stvaran odnos u stradanju iznosi 370,14:1 u odnosu na Hrvatice, 509,95:1 u odnosu na Muslimanke, kao i 13,59:1 u odnosu na Srпкиnje. U poređenju sa Romima, koji su takođe gotovo u potpunosti uništeni, Jevreji imaju odnos u stradanju žena od 1:1,04, ali s obzirom na njihovu zastupljenost u stanovništvu NDH (1,20:1) stvaran odnos u stradanju žena dva naroda u logoru je 1:1,25.

Utvrđivanje socijalno-ekonomske strukture stradalih značajno je zbog što potpunije rekonstrukcije nestalih zajednica, posebno jevrejske, kao i zbog utvrđivanja materijalne i nematerijalne štete koja je nastala usled neostvarenih ili prekinutih karijera, kao i usporavanja modernizacijskih tokova koje je nestanak Jevreja prouzrokovao. Socijalno-ekonomska struktura može se sagledati preko profesionalne strukture stradalih. Profesionalna struktura stradalih u logoru je poznata u 82,38% slučajeva (100.751–107.176), dok se za preostalih 17,62% i dalje traga. Kod Jevreja stradalih u logoru nepoznatih profesija je 29,71%, što je znatno lošije u odnosu na ostale nacionalnosti (izuzev Roma). Među stradalima sa poznatim zanimanjem (na osnovu kojih je izvršen proračun za sve stradale) uočljive su dve grupe: oni koji su ostvarivali prihode (radnoaktivni) i kojih je 48,43% (59.230–63.007) i oni koji nisu ostvarivali prihode i kojih je 51,57% (63.070–67.093). Među njima izdržavana lica čine 45,58% (55.744–59.300), a đaci i studenti 5,99% od ukupnog broja stradalih (7.326–7.793).

Profesionalna struktura stradalih u logoru nije ista kod svih nacionalnosti. Najveće učešće neproaktivnog dela stanovništva registrovano je kod Jevreja, kod kojih ono predstavlja 53,89% stradalih (9.698–10.237). Slična zastupljenost je zabeležena kod Srba gde iznosi 51,77%, dok je znatno manja kod Hrvata (30,96%) i Muslimana (25,75%). Izdržavana lica (žene, deca i starije osobe) među stradalima čine 41,80% kod Jevreja (7.524–7.942), nešto više kod Srba 46,53% (35.828–37.689), dok ih je 24,67% kod Hrvata (1.480–1.579) i 19,16% kod Muslimana (249–287). Đaci i studenti čine 12,08% stradalih Jevreja (2.174–2.295), 5,24% stradalih Srba (4.035–4.244), 6,28% Hrvata (377–402) i 6,59% stradalih Muslimana (86–99). Među svim u logoru stradalim đacima i studentima Jevreja je 29,56%, što je dvostruko više od njihove procentualne zastupljenosti među stradalima u logoru.

Uništavanje dva (odnosno tri) naroda u totalu prouzrokovalo je da radno-aktivno (produktivno) stanovništvo čini 46,11% u logoru stradalih Jevreja (8.300–8.761) i 48,23% stradalih Srba (37.137–39.066). Sa druge strane, produktivan deo stanovništva čini 69,04% u logoru stradalih Hrvata (4.142–4.419) i 74,25% stradalih Muslimana (969–1.114). Razvrstavanje profesionalne strukture prema grupama zanimanja u okviru pojedinih nacionalnosti daje potpuniju sliku.

Jasenovac	Srbi	Hrvati	Jevreji	Muslimani
Poljoprivrednici	29.175–30.690	1.224–1.305	80–84	336–386
%	78,56	29,54	0,96	34,68
Privrednici	2.002–2.106	796–849	4.148–4.378	180–207
%	5,39	19,21	49,97	18,55
Radnici	3.365–3.539	1.002–1.069	1.025–1.082	286–329
%	9,06	24,20	12,35	29,52
Službenici i stručnjaci	1.433–1.508	832–888	2.134–2.252	102–117
%	3,86	20,09	25,71	10,48
Slobodne profesije	163–172	72–77	422–445	13–14
%	0,44	1,75	5,08	1,29
Lica sa ličnim prihodima	182–191	41–43	215–227	5
%	0,49	0,98	2,59	0,48
Vojska, žandarmerija i policija	182–191	48–51	7–8	9–11
%	0,49	1,16	0,09	0,97
Ostala zanimanja	542–570	106–113	222–234	28–32
%	1,46	2,56	2,67	2,90
Nezaposleni	93–98	22–23	48–51	9–11
%	0,25	0,52	0,58	0,97

Pošto su u logoru Jasenovac uništavani u potpunosti kao nacije, profesionalna struktura stradalih Jevreja i Srba približno je jednaka njihovoj profesionalnoj strukturi u predratnoj populaciji. Sa druge strane, profesionalna struktura u logoru stradalih Hrvata i Muslimana, koja nije u skladu sa njihovom strukturom u predratnoj populaciji ovih naroda, uz relativno malo ušće neproaktivnog dela stanovništva među stradalima, ukazuje na to da su u logoru stradali, bilo kao pripadnici, odnosno simpatizeri komunističkog pokreta ili pak kao simpatizeri stra-

naka građansko-liberalne, a samim time i antifašističke orijentacije koje su se opirale režimu. Poređenje profesionalne strukture stradalih Jevreja sa adekvatnim strukturama ostalih nacionalnost pokazuje da oni predstavljaju 58,13% stradalih privrednika, 47,33% službenika i stručnjaka i 62,93% pripadnika slobodnih profesija, uz pomenuto veliko učešće među stradalim đacima i studentima (29,56%). Ako se uzme u obzir činjenica da su oni predstavljali samo 0,59% populacije, u kojoj je natpolovični deo stanovništva bio nepismen,⁴² jasno je koliko je velik gubitak intelektualnog i modernizacijskog potencijala ne samo jevrejske zajednice već i društva posleratne Jugoslavije.

Logor Jasenovac je imao ključnu ulogu u sprovođenju holokausta u NDH. U njemu je život izgubilo 61,67% stradalih Jevreja NDH, zatim 64,11% Jevreja stradalih u logorima, kao i 86,62% Jevreja stradalih u logorima koje je organizovala NDH. U njemu je izgubilo život 55,53% Jevrejki stradalih u holokaustu. Posebno je bio poguban po Jevreje BiH i Srema, jer je u njemu život okončalo 83,61 odnosno 89,96% od svih stradalih u holokaust sa ovih teritorija. Učešće Jevreja među stradalima u logoru je 24 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Njihovo stradanje se jedino može uporediti sa stradanjem Roma, kojih je u logoru izgubilo život 76,00% i čije je učešće među stradalima 30 puta veće od njihove zastupljenosti u populaciji. Iako su daleko najbrojniji među žrtvama u Jasenovcu, sa učešćem među stradalima dvostruko većim od njihovog učešća u populaciji, Srbi su u logoru izgubili između 22,44 i 23,80% stradalih civila iz NDH, tako da stradanje u logoru predstavlja samo deo zločina učinjenog nad ovim narodom. U Jasenovcu je izgubilo život oko 3,5% stradalih civila Muslimana i između 11,48 i 12,16% stradalih civila Hrvata, a ove nacionalnosti su u logoru imale učešće među stradalima 11 odnosno 10 puta manje od njihove zastupljenosti u stanovništvu NDH.

*

Od svog osnivanja u aprilu 1941. godine NDH se po rasnim zakonima koje je donosila i praktičnom delovanju eksponirala kao izrazito antisemitska. Sledeći nemački primer, a povremeno koristeći njihovu pomoć, potrudila se da sprovede „konačno rešenje jevrejskog pitanja“, izdvojivši se u mnogo čemu kao jedinstvena na ovom prostoru, ali i u Evropi. Na osnovu podataka delimično revidiranog popisa *Žrtve rata 1941–1945*, procenjuje se da je na teritoriji NDH u holokaustu stradalo između 29.000 i 31.000 Jevreja civila (ne računajući stradanje više od hiljadu emigranata koji su se zatekli na toj teritoriji) što je oko 78,95% od zajednice koja je živela u NDH. Gubicima jevrejske populacije treba pridružiti

---

⁴² Delimičnu sliku pismenosti stanovništva NDH možemo sagledati preko pokazatelja o pismenosti stanovništva u banovinama iz popisa 1931. godine, uz uvažavanje činjenice da su se u okviru NDH našli samo veći ili manji delovi pojedinih banovina. Tako je pismenost stanovništva starijeg od 10 godina bila u Savskoj banovini 72,3%, Vrbaskoj 27,4%, Drinskoj 37,9%, Zetskoj 34,0%, Primorskoj 42,6%, Dunavskoj 71,1%. (Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 1996, књ. I, 56).

oko 700 Jevreja koji su stradali kao pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije ili u partizanskom pokretu koje je predvodila Komunistička partija Jugoslavije. Sa učešćem od svega 0,59% u populaciji NDH oni predstavljaju 5,83% stradalih. Među stradalim civilima učešće Jevreja je 10 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Oni predstavljaju jedinu nacionalnu grupu u NDH kod koje je stradalo više žena nego muškaraca (52,04%). Od stradalih u holokaustu 79,67% je izgubio život u prve dve godine rata (23.109–24.692). Specifičnost „rešavanja jevrejskog pitanja“ u NDH sastoji se u tome što je to jedino područje u Evropi u kome je „domaća“ vlast ubila više Jevreja nego što su ih ubili Nemci. U 74,66% slučajeva odgovornost za stradanje snose ustaše (21.660 i 23.137), dok je za 24,92% stradalih odgovornost na Nmcima (7.219 i 7.733). Okolnosti stradanja pokazuju da je 96,18% Jevreja NDH stradalo u logorima (27.892–29.816), još 1,18% u zatvorima (342–366), dok je 2,64% izgubilo život (766–818) u pojedinačnim ili masovnim ekzekucijama. Među logorima se posebno izdvaja Jasenovac u kome je holokaust u NDH dosegao vrhunac, gde Jevreji (uz Rome), s obzirom na zastupljenost u populaciji, predstavljaju najveće žrtve. U Jasenovcu je stradalo između 18.000 i 19.000 Jevreja NDH što je oko 62% svih stradalih, a ujedno i polovina njihove predratne populacije u NDH. U njemu je okončalo život oko 84% stradalih Jevreja BiH, 90% stradalih Jevreja Srema i 41% stradalih Jevreja Hrvatske.

Dragan Cvetković

HOLOCAUST IN INDEPENDENT STATE OF CROATIA

Summary

Since the creation of the Independent State of Croatia (NDH) on 10th of April 1941, it developed racial laws and practices which may be marked as purely antisemitic. Following the German example, and occasionally with their help, NDH conducted „the final solution“ of the Jewish „question“. According to some unique ways of handling this problem, it can be said that it was unique in this part of Europe. According to the partly revised document titled *The Victims of the war 1941-1945*, it could be estimated that on the territory of NDH, between 29.000 and 31.000 Jews were exterminated. Those figures do not count several of thousands of the Jews which were temporarily stationed on NDH soil. Mentioned figures, showed that around 79% of the pre-war Jewish community that lived in the territory of Yugoslavia, that became NDH was exterminated. To the losses of the Jewish community additional figure of 700 should be added which includes those who were active in the Royal Yugoslav Army or as resisters inside Communist Partisan movement. With only 0,59% part of the population, they represent 5,83% of the total losses. Which is ten times bigger than the Jewish part of the population. It is worth adding that the Jewish population was the only one which have more female than male losses (52,04%). nearly 80% of the killed Jews was in the first two years of the war, meaning 1941 (23.109) and 1942 (24.692). Special feature of the solving of the Jewish question inside of the NDH, is that this is the only area in the Europe, where the local authorities exterminated more Jews than the Germans. This scale is 75 %: 25% for the responsibility of the local authorities. Of the complete number 96,18% of the Jews were killed in the concentration camps, 2,64% in mass executions, and 1,18% in the prisons. The most notorious of whole death-camps was one at Jasenovac. Between 18.000 and 19.000 Jews were killed there, which is around 62% of the whole Jewish losses and nearly half of the pre-war Jewish population in territory of NDH during the Second World War.

**PISMO MILANA GROLA ČLANSTVU
DEMOKRATSKE STRANKE
3. januar 1941.**

Dokument koji se objavljuje predstavlja do sada nepoznato pismo Milana Grola, predsednika Demokratske stranke, iz januara 1941. U ovom pismu dotaknuti su neki od najvažnijih političkih problema koji su se nalazili pred demokratama na početku 1941. godine u kojoj je izveden državni udar koji je doveo do nemačkog napada na Jugoslaviju.

Najvažnija politička promena u životu Demokratske stranke u ovom periodu ticala se njene nacionalne politike, odnosno stava o potrebi federalnog preuređenja države, ali je ta strategija doživela poraz kada je 26. avgusta 1939. formirana Banovina Hrvatska. Tada je usledila i značajna promena u njenom stavu prema hrvatskom pitanju. Godinama je Demokratska stranka bila prva u zalaganjima za pružanje ruke izmirenja Hrvatima i traženje zadovoljavajućeg rešenja prihvatljivog i Srbima i Hrvatima. Ona je prihvatila ideju o složenoj državnoj zajednici i odbacila je sopstvenu političku filozofiju o „troimenom narodu“. Zbog toga je stranka dva puta doživela rascep. Sada je, zajedno sa Srpskim kulturnim klubom, postala najuporniji kritičar sporazuma Cvetković–Maček.¹

Demokratska stranka je sporazum Cvetković–Maček temeljnoj kritici podvrgla u novembru 1939. preko brošure *Demokrate o današnjem stanju u zemlji* koju je Sekretarijat stranke objavio novembra 1939. Sporazum je kritikovan jer srpski narod nije pitan o jednom tako važnom problemu kao što je preuređenje države stvorene njegovom krvlju i zbog nebrige o interesima tog naroda. Osim toga, nagodba je ostavila porazne posledice i po jugoslovensku ideju: zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca ne može biti „samo izravnjavanje dnevnih interesa na šta se ona danas hoće da svede“. Nijedna složena država ne bi mogla da živi takvom „*prostom računskom nagodbom svojih sastavnih jedinica. A pogotovo je teško može biti tamo gde su u pitanju tri još sirova nacionalizma koja se lako mogu zaneti zabludom da je svako sam sebi dovoljan u svemu, pa čak i u našu sušnom ekonomskom pogledu, kako se to već počinje da pokazuje i u našem slučaju. U eri krvavih borbi oko životnih prostora, u kojoj se preko noći brišu karte zemalja, jedna država mora računati i na teža zalaganja svojih građana no što su ravnomerno raspoređeni poreski tereti, naročito kada je ta država u granicama*

---

¹ Мира Радојевић, *Удружена опозиција*, Београд 1994, 192.

kakve su sudbinom dosuđene Srbima, Hrvatima i Slovencima. To prenebregavanje značaja državne svesti o zajednici Srba, Hrvata i Slovenaca kao istorijskoj nuždi, to upropašćivanje moralne podloge za ovu državu, greh je neoprostiv i može da bude izvor nesagledivih opasnosti za državu i svakog od nas posebice – Srbe, Hrvate i Slovence“.²

Uporedo sa brigom za interese i budućnost državne zajednice, demokrate su bile zabrinute i za položaj srpskog naroda: „*Srbi su ovoga puta dvostruko pogođeni. Jer dok Hrvati pod vođstvom svojih nesumnjivo ovlašćenih predstavnika u punoj slobodi, voljom narodnom organizuju svoju banovinu Hrvatsku i omeđavaju u mešovitoj graničnoj zoni prema Srbima, Srbi stoje po strani, vezanih ruku i usta, kao da se tu radi o nečem što se njim ništa ne tiče. Obespravljani i uniženi, i kao građani i kao Srbi, oni se osećaju u položaju u kakvom nisu bili za ovaj skoro vek ipo svoje istorije obnovljene samo snagom i voljom naroda. Hrvati uređuju svoju banovinu Hrvatsku, Slovenci Sloveniju, Srbima se ne zna ko će i kakvo mesto dodeliti u ovoj državi. Toliko nevođenje računa o raspoloženjima naroda na srpskoj strani moralo je izazvati uzbunu, uznemirenost i tešku brigu nacionalnu i državnu. Ne tražeći za sebe hegemoniju da vlada nad drugima, po broju manjima, Srbi još manje mogu primiti da drugi manji vladaju njima. Zato što su više od drugih uložili u stvaranje ove države, oni prirodno danas više no drugi moraju biti u strahu od opasnosti koja sa državom najteže pogađa njih“.³*

Demokratska stranka je nije određenije izjasnila o pripadnosti „neraspo-ređene teritorije“, ali se iz duha njihovog saopštenja može pretpostaviti da bi srpsku jedinicu trebalo da čine svi prostori van hrvatske i slovenačke jedinice. U naknadnim saopštenjima i izjavama partijskih prvaka to je jasno naglašeno, ali je bilo očigledno da je stranka napustila načelo o podeli Jugoslavije na četiri oblasti. U novonastaloj situaciji, izdvajanjem hrvatske i slovenačke jedinice, pitanje o podeli zemlje na tri ili četiri jedinice postavljeno je drugačije nego kada se moglo govoriti o „raspodeli celokupne teritorije“.⁴ Zahtevajući da se zaštite interesi Srba, Demokratska stranka je izrazila uverenje o neophodnosti sabiranja srpskog naroda: „*Jer ukoliko ta reč bude izražena s punijom snagom narodne celine, utoliko će obezbediti srpskom narodu dostojnije mesto u državi, a srpskom narodu kao celini bolje uslove kulturnog i opšteg napretka u delu koji se obrazuje oko srpskog kulturnog centra“*.⁵

Nacionalna politika Demokratske stranke posle sporazuma Cvetković–Maček dovela je do, kako su uočavali savremenici, pojačavanja „srpske note“, do njenog pozicioniranja kao srpske stranke, ali ne na osnovama nacionalizma.

Demokratska stranka nije učestvovala u pripremama za izvođenje državnog udara od 27. marta 1941. Od stranaka nekadašnje Udružene opozicije, u tome

---

² *Демократи о данашњем стању у земљи*, 7–8.

³ Исто, 9.

⁴ Исто, 11.

⁵ Исто, 15.

je aktivan bio Savez zemljoradnika, čiji su prvaci bili direktno vezani i za britansku obaveštajnu službu (Special Operations Executive – SOE). Džordž Tejlor, jedan od najvažnijih funkcionera ove službe, u izveštaju od 26. februara 1941. o tome kaže: „*Mi smo ovu stranku subvencionisali od prošlog jula i oni su nam definitivno na raspolaganju za ilegalnu propagandu, sabotažu i gerilsko ratovanje kad Jugoslavija zarati. Stranka je bročano dosta jaka, pogotovo u Bosni i Staroj Srbiji. Organizovana je na prvom mestu kao politička stranka a ne za ciljeve za koje bi mi hteli da je upotrebimo. Ali joj je prednost što ima agenata u takoreći svakom gradu i selu, dobre unutrašnje komunikacije i dosta dobru stranačku disciplinu. Isto tako ima tu prednost da je u bliskom dodiru sa Zemljoradničkom strankom u Bugarskoj*“.⁶

U pučističkoj vladi koju je formirao general Dušan Simović učestvovali su Božidar Marković, kao ministar pravde i Milan Grol, kao ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Vlada nije opozvala sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske, a Vlatko Maček je pozvan u Beograd da zauzme svoje mesto potpredsednika vlade. Tako je Demokratska stranka, ironijom istorije, počela da deli vlast i odgovornost za opstanak države sa Hrvatskom seljačkom strankom.

Posle nemačkog napada na Jugoslaviju i sloma njene vojske u Aprilskom ratu, kralj i vlada otišli su u emigraciju, prvo u Jerusalim, pa onda u London, pod britansku zaštitu, kako bi nastavili državni kontinuitet zemlje. U emigraciji su bili i Božidar Vlajić, Dobrivoje Lazarević i Radoje L. Knežević. Ostali stranački prvaci ostali su u Srbiji i nastavili svoj život pod nemačkom okupacijom. Na taj način završena je jedna epoha u istoriji Demokratske stranke, ali i Kraljevine Jugoslavije, mada to tako nije izgledalo u proleće 1941.

Dokument koji objavljujemo potiče iz privatne arhive gospodina Aleksandra Smiljanića iz Beograda. Redakcija mu ovim putem izražava zahvalnost na ustupljenom dokumentu.

Драги пријатељу,

Јављам Вам се о празницима са жељом да их у кругу породице и пријатеља проведете што угодније. Без брига овога Божића не можете бити, али у колико их будете делили са што ширим кругом пријатеља утолико ћете с више вере у боље дане савлађивати тешкоће које нам наилазе у новој години 1941 – свакоме од нас и земљи.

Прва најтежа од тих брига је ратна опасност. Када је иза напада Италијана на Грчку дошло до познатих бучних манифестација у Софији, наш Југ нашао се одједном угрожен с две стране. До нашег уласка у рат тога пута није дошло захваљујући грчком успеху на једној страни и интервенцији совјетској у Софији на другој. Али опасност која нам се тако близо би-

---

⁶ Navedeno prema: Марко Пивац, *Рад британске тајне службе у Југославији у предвечерје Априлског рата 1941. Извештај СОЕ оперативца Џорџа Тејлора* (рукопис).

ла наднела над главом пре неколико недеља, ево нам се враћа понова. И никад није била већа него у тренутку када Вам ове редове пишем.

Са овом нашом тежњом да се састанемо у миру, по ономе како се ствари развијају око нас ми svakим даном више морамо рачунати и с ратом, и бити спремни да се у тој тешкој ситуацији снајемо како ваља нашом најпуннијом материјалном и моралном снагом. И с том мером морамо мерити ствари и људе: јели све на свом месту и јели свако на свом месту.

С том бригом о ратној опасности и о стању у коме је сачекујемо, на жалост, оно што видимо на сваком кораку не иде у прилог ни јачању снаге ни подизању духа.

Као држава у ту судбоносну годину 1941 ми улазимо у потпуно несређеним приликама. Ни сам основни карактер државе се не зна. И управо у часу када ће требати да споља у међународним расправама на крају рата бранимо интересе те целине, тај интерес целине унутра биће најоштрије дискутован. И биће само зато што се није на време и с наслоном на широко јавно мишљење на српској и хрватској страни одредио карактер државне целине, утврдила основа система и онемогућила безгранична произвољна тумачења и самог споразума од 26 августа 1939. Кад смо ми демократи други дан по закључењу тога акта дали свој суд о њему, ми тежиште своје критике нисмо бацили на то који ће срез бити на једној или другој страни, него на оно што мора проићи из тог узаног схватања нашег проблема, кад у њему превлада дух разграничења. Јер смо били свесни тешкоћа сваког разграничења, а тешкоћа утолико већих уколико је разграничење отсечније и оштрије и у колико се Срби и Хрвати који остану изван својих јединица осете сужени ма у ком правцу и навици живота и духовно стешњени. И тешкоћа великих нарочито у колико се држава као целина буде показивала ограничавана, оспоравана и снижавана у својој суверености. Превласт узаног духа разграничења у свему до самог спорта, дао је маха рђавим осећањима и изнео на површину елементе противне идеологији Хрватске Сељачке Странке. Такво стање ствари даје данас посла и самом др. Мачеку. Он не може остати без утицаја у часу када се буде пришло коначном разграничењу земље. А јасно је као дан да се један проблем сам по себи тежак, а сад отежан незадовољствима и на српској и на хрватској страни, не може савладати без обезбеђења широке и јаке подлоге у јавном мишљењу на обема странама. По ономе како је сад, и по несолидарности Х. С. С. са осећањима на српској страни која је и даље још увек под режимом против кога се ишло у борбу у децембру 1938, тај проблем је отежан данас том моралном несолидарношћу у основним питањима народног живота. Ништа се у прилог постављања здравог стања ствари не иде тиме, што се у режим увове отпадници из појединих политичких странака српских. Јер они не представљају никог и не доносе ништа осим дубљег заоштравања у односима. Добро и трајно уређење српско-хрватских односа питање је неформално, кабинетско, него стварно, народно, и може се обезбедити само сталним објективним на-

стојањима да се рђава осећања отклоне и гледишта приближе. То захтева брига о том питању, о расположењима у којима ће се прићи коначном уређењу земље. То захтева брига о сплету претешких задатака који се намећу решавању у овој 1941 години, у земљи без народног претставништва, без основног признатог државног статуса. То захтева најзад брига о свим тим тешкоћама с којима треба да ступи на престо краљ Петар II.

Све се стекло једно с другим у овој години 1941.

И стекло се једног дана у дан теже привредно, финансијско и социјално стање, које може кобно утицати на нашу и иначе већ на свима странама духовно разбијену средину, разбијену племенским, културним, покрајинским професионалним и социјалним подвајањима.

Да се са свим тим бригама прође кроз ратна искушења и распре о коначном уређењу нашег унутрашњег стања, треба друкчија снага и друкчији дух но што су и снага и дух којима се данас управља овом земљом. Треба друкчије осећање вере у дела и људе на управи земаљској но што је данас.

Од априла прошле године када смо независно од владине забране због спољашњих прилика обуставили партијску борбу, ми демократи, у сагласности са радикалним и социјалистичком странком, усредсредили смо све напоре на широко груписање на српској страни, у циљу обезбеђења једног сагласног форума о најосновнијим питањима. Док смо ми то радили влада је ту пре неколико недеља обнављала бановинске одборе своје странке – Јерезе. Кроз целу годину, и сада још увек, у овој грозници ратне опасности над главом, она сваког дана преиначава своје искључиве партијске управе у општинама.

Док се народ с пожртвовањем спрема у борбу за одбрану земље, влада Јерезе продужује борбу с народом.

У нашој историји примера нема за такав став једног режима у судбоносним данима. Нису прилике за борбу против таквог стања, али се мора констатовати стање какво је.

Оно нас, разуме се, не разрешава обавезе да са своје стране и даље чинимо све што је у нашој моћи да се самопоуздање и отпорна снага нашег народа одрже на висини коју тражи ситуација.

Чинећи своју дужност према земљи пре свега и изнад свега, па и самих интереса партије, ми остајемо верни традицији Демократске странке и њеног великог вође Љубомира Давидовића. И остајемо непоколебљиви у победу добра за које се залажемо.

Са најлепшим жељама о празницима за Вас и све пријатеље, Ваш

Председник
Главног одбора
Демократске странке

PREGLED UHAPŠENIH I STRELJANIH LICA OD OZNE NA TERITORIJI VOJVODINE DO 20. JUNA 1945*

Istraživanje i objavljivanje građe iz arhiva službi bezbednosti, koje je u mnogome odmaklo u bivšim republikama SFRJ, u Srbiji je tek na početku.¹ Taj zadatak postaje važniji kada se zna stepen centralizovanosti policijsko-bezbednog aparata na kraju i neposredno posle Drugog svetskog rata. Iz tih razloga očekujemo da se u beogradskim arhivima (najviše Vojnom arhivu i Arhivu Srbije – građa BIA) nalaze najrelevantniji dokumenti, pre svega oni koji se odnose na političku represiju. Značaj objavljivanja dokumenata iz ovih arhiva je teško preценiti kada je u pitanju ovaj dinamičan ali i još uvek „mračan“ istorijski period, naročito dugogodišnje *tabu teme* kao što su politička represija, uloga i način funkcionisanja službi bezbednosti. Ova vrsta građe na osnovu odluke Vlade Srbije do nedavno je bila dostupna samo pojedinim državnim komisijama,² dok se navlađuje mogućnost skorog korišćenja i u naučnoistraživačke svrhe.

Nasuprot uvreženom mišljenju u naučnoj i široj javnosti, o hapšenim, streljanim i odbeglim licima u prvim posleratnim godinama ipak se vodila detaljna i precizna dokumentacija. Takođe, protivno nekim pretpostavkama izgleda da je dobar deo takve građe preživio i veliku čistku arhivskih dokumenata Službe

---

* Zbog ograničenosti prostora, potpun i detaljan spisak uhapšenih i streljanih na području Vojvodine do 20. juna 1945. biće objavljen ove godine u tematskom broju časopisa *Hereticus*, posvećenom tajnim grobnicama.

¹ U Hrvatskoj se od 2006. objavljuju dokumenti OZN-e za Hrvatsku. U toku je priprema IV toma, a do sada je izašlo: Dokumenti – partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj I, *Dalmacija*, Zagreb 2006; Dokumenti – partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj II, *Slavonija i Srem*, Zagreb 2007; Dokumenti – Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj III, *Zagreb i središnja Hrvatska*, Zagreb 2008.

² Vlada Republike Srbije, na sednici od 9. jula 2009, donela je odluku o osnivanju *Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica* u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944 (skraćeno *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*), sa konstitutivnom sednicom održanom 12. novembra 2009. godine. U tom smislu, Vlada Republike Srbije je na sednici od 29. aprila 2010. donela Odluku o skidanju oznaka tajnosti sa dokumenata iz nadležnosti Vlade, koji se odnose na činjenice kada, gde, kako i koliko je lica pobijeno na teritoriji Srbije posle 12. septembra 1944.

bezbednosti posle 1966. i pada Aleksandra Rankovića.³ U predatoj arhivskoj građi BIA u Arhivu Srbije mogu se naći detaljni spiskovi, dosijei i čitave ukoričene „*knjige streljanih*“, „*antinarodnih elemenata*“ i „*neprijatelja današnjice*“. U ovim dokumentima se kao kvalifikacija pored imena likvidiranih naješće nalazi sasvim šturo obrazloženje: „*DM*“ (Pokret Draže Mihailovića), SDS, ZBOR, „*narodni neprijatelj*“, jatak, ili saradnik. Za žene: *špijunka, jatak, prostitutka*... Nažalost, nije bio redak slučaj da se među streljanima nalaze i maloletna lica. Bilo je slučajeva da se greškom strelja lice sa istim imenom i prezimenom, a potom se u izveštaju kaže: „... *nema veze, i on je bio neprijatelj današnjice*“.⁴ Obično su streljane najpre evidencijalno lokalni organi OZN-e i narodnooslobodilački odbori, a kasnije su spiskovi dostavljani višim instancama Službe bezbednosti. Tokom 1946. a naročito posle sukoba sa Informacionim biroom 1948. godine, mesni organi OZN-e dobili su za podatke da sve spiskove srede i izveštaje dostave višim instancama, najverovatnije zbog mapiranja „*unutrašnjih neprijatelja*“ u koje su potencijalno ubrajane i porodice streljanih.⁵

Dokument koji donosimo nastao je 1945. godine i predstavlja tabelaran pregled broja lica koja su uhapsili ili streljali organi OZN-e na teritoriji Vojvodine u periodu od oslobođenja oktobra 1944. do 20. juna 1945, kao i prateći kratak izveštaj o ratnim zločinima i samovolji u kažnjavanju ratnih zarobljenika na teritoriji Srema i Slavonije od strane vojnih jedinica. Ovaj dokument OZN-e za Vojvodinu sadrži pregled 14.069 lica, od kojih je najmanje 10.360 streljano u prvim danima od OZN-e i vojnih jedinica (nedostaju svi koje je streljala vojska).⁶ Ovaj sumaran pregled može doprineti preciznijem sagledavanju broja likvidiranih lica na teritoriji Vojvodine tokom 1944–1945, kao i metoda i tehnologije represije (u kojem stepenu je bila institucionalizovana a u kojem se radilo o anarhičnosti, samovolji i preterivanju pojedinaca na terenu). Treba istaći da navedena brojka predstavlja samo donju granicu stradalih i da njoj treba dodati broj lica koje su streljale vojne jedinice kao i broj kasnije sudski procesuiranih kako bi se do kraja sagledale razmere represije. Broj ukupnih žrtava mora registrovati i na drugi način ubijene u logorima (izgladnjivanje, namerno nelečenje...) kojih je prema svim dosadašnjim istraživanjima svakako više nego streljanih.⁷

---

³ Više o uništavanju arhivske građe SDB u: Srđan Cvetković, *Kako je spaljeno pet kilometara dosijea UDB-e*, Arhiv, 1/2–2008, Arhiv Jugoslavije, Beograd 2008, 71–85.

⁴ Arhiv Srbije (AS), Arhivska građa BIA, f. 154, *Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata*, str. 9.

⁵ Opunomoćenik UDB-e za srez Posavotamnaski Milutin Popović poziva se na *Uputstvo st. pov. 1439/1948*, kojim se traži od vrha OZN-e da se dostave sredi i popunjeni kartoni za lica koja su osuđena ili streljana u periodu 1941–1948. Luka Dragojlović, opunomoćenik sreza Račanskog za Bajinu Baštu se poziva na Uputstvo br. 1851 od 9. novembra 1948, dok opunomoćstvo sreza Ljubičkog ima iste zahteve prema MNO Rošci itd. – AS, Arhivska građa BIA, fasc. 140, Zbirka dokumenata o aktivnostima četnika, 16 spiskova četnika DM koji su likvidirani po oslobođenju; IAČ NOO Rošci, K-1, reg. br. 1134/46.

⁶ AS, Arhivska građa BIA, 75, *Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. 06. 1945. godine na teritoriji Vojvodine*.

⁷ Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. prikupila je u prvoj godini rada podatke za više od 20.000 stradalih i nestalih lica na teritoriji cele Srbije. Komisi-

Kritičkim čitanjem ovog izveštaja mogu se uočiti i izvesne simetrije represije na liniji Srbi – Hrvati, kao i činjenica da je dobar deo likvidacija u Vojvodini bio rukovođen golom osvetom i anarhičnom represijom pojedinaca i grupa, koje državni aparat nije mogao lako da obuzda. Objavljivanje ovog dokumenta ima i poseban društveno-politički značaj u svetlu činjenice da je pitanje broja žrtava u Vojvodini (pre svega Mađara i Nemaca) predmet interesovanja političkih krugova u Mađarskoj i pojedinih nevladinih organizacija. U tom smislu, određeni politički činioци i istraživači često su koristili ovo pitanje kao predmet političke instrumentalizacije, preuveličavanja i elemenat građenja mitova, ili u suprotnom smeru: za minimiziranje i negaciju. Nadamo se da će dokument koji objavljujemo, kao i predstojeća istraživanja Državne komisije za tajne grobnice uz sistematsko objavljivanje do sada nepristupačne dokumentacije razveјati političke magle koje se grade na dugogodišnjim tabuima i doprineti objektivnijem suočavanju društva sa ratnim zločinima i autoritarnim nasleđem, kao i dalјem razvijanju dobrosusedskih odnosa na pravim temelјima.

ODELJENJE ZAŠTITE NARODA (OZNA) ZA VOJVODINU
FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

Br. pov. 731

20.06. 1945. Novi Sad

OZNA MINISTARSTVA NARODNE ODBRANE
FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

U prilogu vam šalјemo pregled uhapšenika prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. VI. 1945 g. na teritoriji Vojvodine.

Ukupan broj streljanih Hrvata u Sremu znatno se po visio, u odnosu na ukupan broj streljanih Srba, greškom učinjenom u Vukovaru, gde je OZN-a za Srem na svoju ruku strelјala 105 Hrvata/ustaša i agenata/. Zbog ove greške, a naročito zbog neiskrenosti, smenjen je načelnik OZN-e za Srem.

Smrt fašizmu, sloboda narodu!

NAČELNIK
Odeljenja zaštite naroda
Za Vojvodinu
Major
Petar Reljić

---

ji je ustupljena i baza od preko 27.000 stradalih (većim delom u logorima) posle 12. septembra 1944, koju je popisao Anketni odbor Skupštine Vojvodine. U narednom periodu ta baza treba da bude inkorporirana u jedinstvenu bazu podataka, dostupnu građanima preko veb sajta Komisije. – *Na putu ka istini, Imenik stradalih osoba na teritoriji Vojvodine 1941–1948*, Novi Sad 2008.

905–9–1945

900–9–1945

- 1 -

Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika

1 juna t. g. 14 četa IV bataljona II vojvođanske brigade KNOJ-a primila je 4200 zarobljenika /ustaše/. Istoga dana krenuli su odmah na put prema Vinkovcima. Na traženje OZNE u Vinkovcima predali su 105 zarobljenika na što su dobili potvrdu. Kada su stigli u Šidske Banovce jedan od ustaša je ubijen koji je pokušao begstvo. U selu Lazanu dozvolili su narodu da mlade zarobljenike, tako da je bilo 10 pretučeno i dalje nisu bili sposobni za pokret, te su ih borci pobili.

U Šid su stigli 7 juna t. g. zarobljenici su bili premoreni, nisu mogli dalje vršiti pokret, nego su ostali u Šidu jedan dan i noć. Krenuli su 8-og uveče. Kada su stigli u Šid narod se okupio oko njih i počeo ih je tući, našta četa koja ih je sprovođila nije ništa preduzela, nego je na šta više i nagovarala narod da ih tuče. Tako je sekretar partiske ćelije drug Dušan Stanković pitao stražare da li može i on tući, našta su mu oni odgovorili da može. Stanković je uzeo pušku, ispalio je dva do tri metka u gomilu zarobljenika, koji su išli da piju vode. Stanković je iz Sremske Rače, ali je tog dana bio poslom u Šidu, na savjetovanju kod Sremskog Komiteta. Osim naroda u Šidu, zarobljenike su počeli tući i sreski odbor USAOJ-a i još neki naši rukovodeći drugovi.

Zatim je kolona krenula kroz Gibarac i Kukojevce. U tim selima zarobljenim neprijateljskim vojnicima nije se ništa desilo. Kad su stigli u Kuzmin, a to je bila peta kolona zarobljenika koja je prolazila kroz selo, prve četiri kolone koje su prošle nije im se ništa desilo, a kad je naišla peta kolona narod je počeo odmah da ih tuče. Sam narod u selu prepoznao je trojicu ustaša iz Čalme, koji su u jesen 1944 g. pobili celu familiju Vladisavljević; komesar čete koja ih je sprovođila odvojio ih je, dozvolio narodu da ih tuče koliko god su hteli. Ta trojica ustaša koji su već bili nesposobni za svaki daljni pokret vojnici su dobili naređenje od komesara da ih pobiju. Zatim su trojica pokušali begstvo, ali su pri tom uhvaćeni i odmah streljani, od te trojice jednog je ubio borac Armaković Vita iz pišto-lja, a drugog je zaklao, za trećeg nije nam poznato ko ga je ubio. U Kuzminu takođe su tukli omladinci, što su dobili odobrenje od vojnika, koji su im govorili „udrite, šta čekate“. Od Kuzmina do Martinaca poubijano ih je 16 i to na prostoru između ova dva sela.

U samim Martincima narod je takođe na odobrenje vojnika sprovođnika tukao zarobljenike. U samom selu nije ubijen ni jedan. U tom selu zarobljenike najviše su tukle žene. Tek po izlasku iz sela ubijeno je njih petorica, koji nisu mogli dalje da idu. Kad su stigli u Laćerak tamo su takođe zarobljenici bili tučeni, gde su najviše dobili batine od civila. Od Laćarka do Mitrovice takođe je ubijeno 5. U Mitrovicu su došli 9 juna, gde nisu bili tučeni, nego su odmah dobili hranu i vodu, kao i odmor. 9-og noću krenuli su za Rumu. Čim su ušli u grad na-

rod ih je počeo tući, tako da je jedan od strane vojnika ubijen u centru grada pred hotelom „Krone“. Od Vognja do Rume poubijeno je 16 ustaša. U samoj Rumi među građanstvom koje je tuklo zarobljenike nalazio se i potpredsednik sreskog NOO-a drug Zdravko Vidaković. U samoj Rumi kod tučenja zarobljenika naročito su se isticali ljudi koji nisu ništa dali za NOP, a mogu se smatrati i kao reaktivari. U Rumi postoji jedan deo hrvatskog življa na koga je ovaj postupak prema zarobljenim ustašama vrlo loše delovao, tako da je 10 juna t. g. trebala da se održi konferencija među Hrvatima za stvaranje JNOF-a međutim ta konferencija uopšte nije uspjela i na nju je došlo svega 10 osoba, tako tog dana nije ni održana. U Rumi su se ranije Hrvati vrlo dobro odazvali svim konferencijama koje su održavane u gradu.

Od kako je ta četa primila zarobljenike pa do Rume nestalo ih je 77. Kod ubijanja naročito se isticao jedan stražar pod nazivom „Elevator“ koji je iz kolone izvodio jednog po jednog i ubijao. Komesar čete koja ih je sprovođila Dokić Vladimir ubio je trojicu, dok za ostale davao je naređenja da se ubiju.

Četa koja ih je sprovođila na putu sa zarobljenicima vrlo loše su postupali, nisu im dali vode da piju, sve dok nisu stizali na određena mesta gde treba da se odmore, odobrivali su i nagovarali su sam narod da ih tuče. Jedini komandir čete pod imenom Čičak u nekoliko momenata pokušao je da otera narod, ali ni on sam nije mogao ništa s obzirom da je kolona bila vrlo dugačka. Iz Rume su krenuli 10 juna za Banat. Dalje se nije dešavalo da ih je iko tukao, a niti ubijao. Stanković Duško sekretar mesne ćelije u Sremskoj Rači koji je na zarobljenike pucao u Šidu zadržan je u OZNI za Srem u Mitrovici.

13. juna 1945

Šef III Oseka OZN-e za Vojvodinu

Major

Dušan Olujić

(potpis)

PREGLED
UHAPŠENIKA PROŠLIH KROZ ZATVOR I STRELJANIH
OD OSLOBOĐENJA DO 20. JUNA 1945. NA TERITORIJI VOJVODINE

Odeljenje Otek za Banat do formiranja odeljenja OZN-e za Okrug Pančevo i Petrograd		Odeljenje Otek za Banat Okružno odeljenje Petrograd	
Četnici	173	6	
Nedićevci	7	0	
Ljotićevci	7	1	
Ustaše	0	0	
Aktivisti okupatora	248	29	
Ratni zločinci	239	18	
Gestapovci	0	0	
Agenti	192	2	
Špijuni	1	24	
Nemački vojnici	5	0	
Saboteri	0	5	
Dezerteri	3	37	
Šverceri	0	0	
Kulturbund	190	51	
Belogardejci	45	0	
Pljačkaši	7	0	
Članovi Gvozdene garde	3	0	
Uhapšeni zbog ubistva	0	0	
Razne političke i druge krivice	0	0	
Ukupno po rešenju	561	149	
Ukupno po nacionalnosti	1667	322	
Sve ukupno	1667	322	
Primedba	1667	322	

Okružno odeljenje Pančevo	
Četnici	20
Nedićevci	4
Ljotićevci	0
Ustaše	1
Aktivisti okupatora	41
Ratni zločinci	4
Gestapovci	1
Agenti	2
Špijuni	1
Nemački vojnici	10
Saboteri	0
Dezerteri	16
Šverceri	0

Kulturbund	1
Belogardejci	0
Pljačkaši	0
Članovi Gvozdene garde	3
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	54
Ukupno po nacionalnosti	158
Sve ukupno	158
Primedba	158

Otesek za Bačku i Baranju (do formiranja okružnih odeljenja) Novi Sad, Sombor i Subotica	
Četnici	31
Nedićevci	3
Ljotićevci	0
Ustaše	10
Aktivisti okupatora	317
Ratni zločinci	1554
Gestapovci	226
Agenti	30
Špijuni	0
Nemački vojnici	4
Saboteri	1
Dezerteri	3
Šverceri	0
Kulturbund	677
Belogardejci	17
Pljačkaši	5
Članovi Gvozdene garde	0
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	235
Ukupno po nacionalnosti	3149
Sve ukupno	3149
Primedba	3149

Okružno odeljenje Novi Sad	
Četnici	5
Nedićevci	1
Ljotićevci	1
Ustaše	0
Aktivisti okupatora	32

Ratni zločinci	10
Gestapovci	0
Agenti	0
Špijuni	0
Nemački vojnici	0
Saboteri	1
Dezerteri	4
Šverceri	0
Kulturbund	4
Belogardejci	0
Pljačkaši	2
Članovi Gvozdene garde	1
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	38
Ukupno po nacionalnosti	108
Sve ukupno	108
Primedba	108

Okružno odeljenje Sombor	
Četnici	0
Nedićevci	0
Ljotićevci	0
Ustaše	2
Aktivisti okupatora	7
Ratni zločinci	10
Gestapovci	2
Agenti	0
Špijuni	0
Nemački vojnici	69
Saboteri	20
Dezerteri	1
Šverceri	1
Kulturbund	1
Belogardejci	0
Pljačkaši	3
Članovi Gvozdene garde	0
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	85
Ukupno po nacionalnosti	201
Sve ukupno	201
Primedba	201

Okružno odeljenje Subotica	
Četnici	8
Nedićevci	2
Ljotićevci	0
Ustaše	1
Aktivisti okupatora	23
Ratni zločinci	11
Gestapovci	1
Agenti	3
Špijuni	0
Nemački vojnici	8
Saboteri	2
Dezerteri	0
Šverceri	0
Kulturbund	3
Belogardejci	0
Pljačkaši	12
Članovi Gvozdene garde	0
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	44
Ukupno po nacionalnosti	118
Sve ukupno	118
Primedba	118

Odeljenje za grad Novi Sad	
Četnici	49
Nedićevci	4
Ljotićevci	5
Ustaše	12
Aktivisti okupatora	114
Ratni zločinci	334
Gestapovci	1
Agenti	46
Špijuni	2
Nemački vojnici	10
Saboteri	3
Dezerteri	8
Šverceri	2
Kulturbund	57
Belogardejci	40
Pljačkaši	7
Članovi Gvozdene garde	1
Uhapšeni zbog ubistva	0

Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	199
Ukupno po nacionalnosti	898
Sve ukupno	898
Primedba	898

Odeljenje OZN-e Srem do formiranja OZN-e za grad Zemun	
Četnici	27
Nedićevci	1
Ljotićevci	0
Ustaše	487
Aktivisti okupatora	71
Ratni zločinci	0
Gestapovci	5
Agenti	3
Špijuni	0
Nemački vojnici	35
Saboteri	0
Dezerteri	1
Šverceri	0
Kulturbund	538
Belogardejci	0
Pljačkaši	9
Članovi Gvozdene garde	0
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	511
Ukupno po nacionalnosti	1688
Sve ukupno	1688
Primedba	1688

Odeljenje za grad Zemun	
Četnici	2
Nedićevci	1
Ljotićevci	0
Ustaše	15
Aktivisti okupatora	10
Ratni zločinci	9
Gestapovci	6
Agenti	4
Špijuni	0
Nemački vojnici	0
Saboteri	2

Dezerteri	1
Šverceri	0
Kulturbund	6
Belogardejci	0
Pljačkaši	0
Članovi Gvozdene garde	0
Uhapšeni zbog ubistva	0
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	3
Ukupno po nacionalnosti	75
Sve ukupno	75
Primedba	75

UKUPNO PROŠLO KROZ ZATVOR NA TERITORIJI VOJVODINE

Odeljenje OZN-e za Vojvodinu	
Četnici	348
Nedićevci	23
Ljotićevci	15
Ustaše	748
Aktivisti okupatora	958
Ratni zločinci	2210
Gestapovci	268
Agenti	316
Špijuni	4
Nemački vojnici	27
Saboteri	46
Dezerteri	89
Šverceri	2
Kulturbund	1564
Belogardejci	103
Pljačkaši	57
Članovi Gvozdene garde	8
Uhapšeni zbog ubistva	2
Razne političke i druge krivice	0
Ukupno po rešenju	2015
Ukupno po nacionalnosti	9069
Sve ukupno	9069
Primedba	9069

Nemci streljani od naše vojske	
koji nisu prošli kroz zatvor	5000
ukupno po nacionalnosti koji su prošli kroz zatvor	5360
Ukupno na teritoriji Vojvodine	10360

stanje	Srbi	Hrvati	Slovinci	Slovaci	Česi	Rusi	Poljaci	Rusini	Nemci	Mađari	Rumuni	Italijani	Francuzi	Muslimani	Jevreji	Siptari	Bugari	Ukupno	Primećba
pušteno na slobodu	648	448	36	38	7	42	1	7	222	354	71	1		3	7		3	1888	
prisilan rad	75	72	1	10	1	6		4	2	54	9			1	1		1	237	
predato sudu	225	170	12	24	3	11		5	54	229	11			10	4	1	1	760	
Upućeno u NOV	22	7	2	4				3		23	8					3		72	
predato drugim odeljenjima OZNe	73	43	4	1	1	10		1	10	24	1					1		169	
pod istragom	24	22							6	7				1	1			61	
upućeni u logor		51	3	4	3	2	1		334	39	3	1		2				443	
izvršili samoubistvo u zatvoru		1							1									2	
roblja				2						7								9	
predato Ruskoj komandi						30												30	
internirano u Mađarsku										6								6	
umrlo u zatvoru								1		1								2	
uhapšeno na traženje drugih odeljenja OZNe															1			1	
streljano od strane N.K. V.D						29												29	
streljano	438	558	2	31	6	68		5	1983	2240	16	1	1	7	1		3	5360	
Ukupno	1505	1372	60	114	21	198	2	26	2612	2984	119	3	1	24	15	5	8	9069	
streljano od strane naše vojske								5000										5000	
sve ukupno	1505	1372	60	114	21	198	2	28	7612	2984	119	3	1	24	15	5	8	14069	

Ukupan broj streljanih Hrvata povećao se zbog greške učinjene u Vukovaru (radi se o samovoljnoj likvidaciji 105 ratnih zarobljenika – *nap. pređivača*)

Ivana Pantelić, **PARTIZANKE KAO GRAĐANKE, DRUŠTVENA EMANCIPACIJA PARTIZANKI U SRBIJI 1945–1953**, Institut za savremenu istoriju, Evoluta, Beograd 2011, str. 219

Nekolicina postojećih naslova sa temom rodne istorije jugoslovenskih prostora nije ni izdaleka dovoljna za stvaranje potpune i kritičke slike o prošlosti dela čovečanstva koje je bilo i ostalo stub kuće svih civilizacija u ratnim i mirnodopskim vremenima. Diskriminisane, nedovoljno obrazovane, pod teretom često samohranog podizanja porodice, ekonomski i politički potisnute, žene su u tokovima formalne i službene istorije ostavile malo tragova o svom bitisanju u dominantno patrijarhalnom svetu. Zato svako novo znanje o njima predstavlja pomak u dometima srpske istoriografije. Knjiga Ivane Pantelić, *Partizanke kao građanke, Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, prikazuje posleratno društvo Srbije iz perspektive politički naglašavane, ali socijalno nedovršene emancipacije ratnih pobednica.

Kompoziciona struktura knjige sastoji se od predgovora Barbare Vajzinger (9–10), uvoda (11–29) i sedam poglavlja (31–161), zaključka (163–168) i dva apendiksa koja sadrže pitanja i intervjue postavljene pred žive svedoke epohe. Na relativno malom prostoru čitalac se suočava sa interdisciplinarnim i višedimenzionalnim problemima ženske emancipacije. Okolnost da je korišćena metodologija i grada iz oblasti, kod nas zapostavljene, usmene istorije doprinosi utisku upadljive modernosti autorkinog istoriografskog poduhvata.

Drugi svetski rat, pored uobičajenih posledica, doveo je do dubokih rezova u socijalnom tkivu jugoslovenske države. Politička i lična prava žena nisu se mogla dovesti u pitanje zbog okolnosti da je rodna ravnopravnost formalno postojala i u Ustavu SSSR-a kao partizanskog političkog i ideološkog uzora. Žene su činile 12% vojske na kraju rata pa su tako predstavljale faktor od značaja za kreiranje državne politike rodne ravnopravnosti. Osvajanje vlasti 1945. i ukidanje AFŽ Jugoslavije 1953. godine čine hronološki okvir istraživanja Ivane Pantelić. Metod polustrukturiranog intervjua omogućio je da se kroz lična iskustva svedokinja sagleda proces emancipacije bivših partizanki i da se otvori pitanje da li je jugoslovenska država prošla kroz stvarnu, ili tek delimičnu modernizaciju na tom polju društvenog napretka.

Nukleus partijske podrške uključivanju žena u političke i društvene tokove nastao je kroz neformalno preuzimanje vodstva budućih partizanki u omladinskoj sekciji predratnog Ženskog pokreta. Sekcija je bila vrlo aktivna na Beogradskom univerzitetu, ali ni ona ni Ženska stranka nisu ostavile vidljiv trag u političkom životu zemlje. Borba za pravo glasa žene okončala se tek pobedom pristalica revolucije. Smatra se da je preko 100.000 žena učestvovalo u ratu na partizanskoj strani od čega je četvrtina nestala u sukobima ili umrla, a više od 40.000 partizanki bilo je ranjeno. U novoj vojsci oko 2.000 žena imalo je čin oficira. Tokom rata, iako u simboličnom broju, nalazile su se na radu u najvišim ustanovama partizanskog pokreta. Sa 11 poslanica AVNOJ-a i 2 žene u njegovom predsedništvu postepeno se otvarala mogućnost za izgradnju političke karijere u mirnodopskom periodu.

Autorka ističe da je žena bilo relativno malo i u članstvu partije, a pogotovo u rukovodstvu. Usmena svedočenja 14 učesnica NOR-a pokazala su da emancipacija nije spadala u pokretače njihovog svrstavanja već su to bili revolucionarni i rodoljubivi motivi i težnje. Slika partizanke u ratu potcjenjena je zbog navike sistema vrednosti da je status borca bio značajniji od pripadnika saniteta ili položaja ilegalaca na okupiranim teritorijama. Zato se o ženskoj strani rata malo govorilo i još manje pisalo.

U slobodnoj državi žene – borci bile su deo povlašćenog stanovništva. Manje od desetine ukupnog broja žena sa ratnim iskustvom ostalo je da služi u vojsci i to pretežno na administrativnim dužnostima. Beneficije koje su imale odnosile su se na stanovanje, zapošljavanje, sledovanja hrane i ogreva. Njihov materijalni i društveni status radikalno se izmenio u porednju sa predratnim periodom. Malo njih došlo je u situaciju da se mogu smatrati nekom vrstom predvodnica u osvajanju rodne slobode. Suočavale su se sa tihim i uspešnim otporom bivših saboraca koji nisu bili spremni da odustanu od nasleđenih patrijarhalnih vrednosti uprkos revolucionarnoj agendi. Na republičkim nivoima vlasti nalazile su se više u formi navodno poželjnih izuzetaka nego kao prirodne sledbenice partije. Antifašistički front žena Jugoslavije tretiran je kao pomoćno sredstvo Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta pa iz perspektive partijskih radnika nije bila jasno vidljiva njegova emancipatorska uloga.

Istraživanja Ivane Pantelić pokazala su da je mobilisanje žena za obnovu zemlje, njihovo

prosvjećivanje i opismenjavanje uz podizanje obdaništa bilo stožer duhovnog i političkog oslobađanja. U svim tim aktivnostima AFŽ imao je ključnu ulogu pokretača i promotera, pa se može reći da je emancipacija žena bila njegov za politiku sporedni ali društveno važan cilj. Bivše ratnice bile su protiv pretvaranja AFŽ u humanitarnu instituciju bez političkog sadržaja, zahtevajući da se u njegovom radu stalno oseća pritisak jezika i delovanja borbinih kadrova revolucije. Svedočenja saučesnica u vlasti pokazuju da su bile sklone da poboljšanje svog društvenog položaja pripišu pre vojnom i političkom pripadništvu strukturama novih vlasti, nego poziciji AFŽ u institucionalnoj šemi državnih institucija. Autorka ih smatra promoterkama emancipacije i prenosi njihovo zapažanje da je AFŽ emancipovao jugoslovensko selo i pomagao građankama, a ravnopravnost i emancipaciju videle su kroz razumljivu, ali objektivno usku vizuru pobeđe revolucije. Ograničenja tumačenja svojih sećanja bila su vidljiva u njihovim izlaganjima pošto je generalni konsenzus intervjuisanih bilo da nije postojala diskriminacija, iako su sve partizanke svedočile o primerima neravnopravnog tretiranja žena u društvu. Zapošljavanje na istim položajima kao muškarci, ali uz manje plate i ometanje pristupa partijskih radnica nastavku obrazovanja bili su sektori u kojima je postojala nedefinisana, ali sveprisutna, politika rodne neravnopravnosti godinama posle osvajanja vlasti.

Na skupštinskom nivou države 22 poslanice bile su samo dekor u muškom svetu, jer je bilo 537 poslanika u prvom posleratnom sazivu. Broj žena u vladama postepeno se povećavao, ali nikada nije bio veći od sedam ministarki. U srpskom Politbiru od devet članova bile su dve žene, da bi se kasnije njihov broj povećao na tri u trenucima kada je to političko telo imalo dvanaest članova. Ostaje činjenica da je u centrima moći bilo teže opstati kao žena nego kao političar, o čemu svedoči podatak da je od 63 člana državnog centralnog komiteta bilo samo 3 žene. Još manje su bile zastupljene u aparatu državne uprave i privrede. One koje su ostajale uticajne obavljale su poverljive poslove i vodile ministarstva koja su objektivno imala malu političku težinu. Samo je Milka Minić uspeła da zauzme mesto direktora u sektoru naftne privrede.

U poređenju sa drugim republikama Srbija je imala znatno manji broj zaposlenih žena, ali

je zato na Beogradskom univerzitetu studirao najveći procenat studentkinja u Evropi. Privrženost muških političara tradicionalnim patrijarhalnim vrednostima videla se iz njihovih preporuka da AFŽ mora da se razvija samo u okviru Narodnog fronta dok okretanje ka feminizmu nije dolazilo u obzir. U mehanizovanom sistemu političke subordinacije AFŽ je bio poslednja karika u lancu veze koja je počinjala sa KPJ, nastavljala se sa Narodnim frontom i završavala u njenim redovima. Ivana Pantelić je konstatovala niz problema sa kojima se AFŽ suočavao. Nisu uspele da reše pitanje prosvjećivanja žena na selu, a bilo je krajeva na severu i jugu Srbije koji su se nalazili izvan okvira organizacije zbog neintegrisanosti stanovništva u državni sistem. AFŽ Jugoslavije delovao je i na internacionalnom nivou preko Međunarodne demokratske federacije žena. Federacija je nastala 1945, a među osnivačima nalazila se i jugoslovenska delegacija. Jačanje položaja žena u svetu, jednakost na društvenom i pravnom nivou sa muškarcima, uništenje fašizma i zaštita zdravlja dece bili su ciljevi te institucije. U intervjuima, savremenice nisu imale osećaj da je Međunarodna federacija bila važan faktor ocenjujući je kao vrstu ustanove za agitaciju i propagandu pod snažnim uticajem levičarske ideologije. Konflikt sa IB-om doveo je do isključivanja Jugoslavije iz redova članica pa se može reći da je međunarodni uticaj AFŽ bio skroman i kratkotrajan.

Politički sukob Moskve i Beograda imao je neočekivanu posledicu jačanja emancipacije bivših partizanki, posebno onih koje su postajale žrtve represivnog aparata. Logori za žene kažnjene po liniji IB, nalazili su se na ostrvu Svetom Grguru u Dalmaciji, Ramskom ritu u Vojvodini, Stolcu u Hercegovini, Lonjskom polju u Hrvatskoj i zatvoru u Zabeli kraj Požarevca. Moćne dame srpske i jugoslovenske politike nisu stale na stranu Sovjeta, a broj stvarnih privrženika staljinističkog modela nije prelazio ni 2% svih članova partije. Uprkos tome, zatvaranje i presude, često bez ikakvih dokaza, bili su svakodnevica velikog broja ljudi. Verovalo se da će se psihičkim slamanjem pojedinaca oni vratiti „izvornom duhu“ KPJ i to je bio jedan od razloga što su iskustva fizičke i psihičke torture, uz teret ćutanja i sramote, dugo godina obeležavale duhovnim ožiljcima zatvorenice Brozovih logora. Po povratku na slobodu gubile su politička i građanska prava, a nisu mogle obavljati poslove na kojima su bile do hapše-

nja. Komunikaciju sa okolinom društva bilo je teško uspostaviti ne samo zbog potrebe ćutanja već i zbog namera pojedinaca na vlasti da se i dalje mešaju u njihove živote, uključujući i sugestije za razvod od muževa koji su takođe završili u ustanovama za „političku korekciju“.

U međuvremenu, članice AFŽ sticale su na predniju političku svest jer im je postalo jasno da je među političarima postojao ćutljivi konsenzus oko upotrebe AFŽ u tehničko-partijske svrhe uz sistemsko zanemarivanje političkog značaja. Članovi viših foruma AFŽ otuđili su se protokom vremena od mase koju su trebali da oblikuju, a koncentracija monopola moći u rukama nekoliko žena u politici i obavljanje mnoštva funkcija nije moglo da se negativno ne odrazi na prosvetiteljske zadatke politički svesnih promoterki puta u komunizam. Opadanje udela žene u partiji poklopilo se sa gubitkom značaja AFŽ, a politički i partijski angažman ostao je dominantna mera lične emancipacije sagovornica Ivane Pantelić u njihovim sećanjima. Uloga muževa u njihovom životu i oskudici slobodnog vremena ostaje nepoznanica, jer se većina bivših partizanki nije ni osvrnula na kvalitet življenja u porodici ili na potrebu porodične podrške njihovom putu i radu. Stvaranje Saveza ženskih društava bilo je kraj delovanja AFŽ.

Naredno poglavlje obuhvata kratke biografije predvodnica partizanki i sagovornica koje su pristale da podele sećanja sa autorkom. Političko iskustvo žene su sticale na raznim mestima koja su bila od značaja za politiku partije. Tradicija iz međuratnog perioda usmerena na žensko pravo glasa oblikovala je posleratnu političku emancipaciju, ali se AFŽ nikada nije mogao uzdići iznad tehničkih i društvenih ograničenja oligarhijske moći. Ostaje utisak da je ravnopravnost polova bila parola za privlačenje masa, iako su karijere i sudbine bivših partizanki govorile više u prilog sveprisutnog promovisanja partijsko-političke podobnosti nego emancipacije žena kao podređene društvene grupe.

Ljubomir Petrović

Bojan B. Dimitrijević, VOJSKA NEDIĆEVE SRBIJE, Oružane snage Srpske vlade 1941–1945, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011, str. 490

Nadovezujući se na seriju ranije objavljenih naslova na temu istorije Srbije u Drugom svet-

skom ratu, dr Bojan B. Dimitrijević je sačinio rukopis koji se bavi istorijom oružanih snaga formiranih od strane Vlade generala Nedića u periodu 1941–1944. godine. Reč je o istoriji oružanih formacija i prilogu poznavanja činjenica iz Drugog svetskog rata u Srbiji.

To je studija o vojnim formacijama koje su obrazovane u vremenu ustanka 1941. godine, za njegovo suzbijanje i za održavanje reda posle okončanja ustanka i velikog talasa nemačkih represalija. To su Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus, kao i raznolike četničke jedinice. Kako je reč o kolaboracionističkim formacijama, a koje nisu karakteristika samo jugoslovenskog prostora već i drugih evropskih država i naroda, ova knjiga ima veoma značajnu ulogu u razumevanju fenomena kolaboracije i oružanog organizovanja pod okupacijom i posle strahovitih nemačkih represalija tokom ustanka u Srbiji 1941. godine.

Upravo je ustanak u Srbiji 1941. bio presudan činilac u organizovanju kolaboracionističkih snaga pod rukovodstvom Vlade generala Nedića i autorizacijom nemačkih okupacijskih vojnih vlasti. Ovo organizovanje imaće najdiničnije obrise u vremenu slamanja ustanka početkom 1942. godine. Sa druge strane, zenit i najviši dometi u organizacija vojske Nedićeve Srbije vezani su za prvu polovinu 1944, upravo u vreme kada je postalo jasno da Treći rajh gubi bitku i kada se zaoštavaju suprotnosti u Srbiji pred očekivani krah okupacije. O ovom vojnopoličkom pitanju ubedljivo i dinamično svedoči i ova knjiga.

Hronološki, autor vodi čitaoca kroz burna iskušenja ustanka tokom jeseni 1941. u kome nastaje i razvija se vojska Nedićeve vlade, preko ugušenja ustanka 1942, borbe sa ravnogorskim snagama 1943–44, a završava istoriografsku temu povlačenjem tih snaga van Srbije oktobra 1944. i njihovom kasnijom sudbinom u Bosni, odnosno u Sloveniji do kraja rata, maja 1945.

Autor daje preciznu sliku o nastanku, organizaciji, naoružanju i dislokaciji ovih formacija kao i o njihovim međusobnim razlikama, od ideoloških do upotrebnih. Rekonstruisane su organizacija i struktura tih snaga, a detaljno je analizirano njihovo naoružanje i oprema. Posebnu pažnju autor posvećuje ulozi ovih snaga u borbi protiv pokreta otpora, a naročito Ravnogorskog pokreta 1943–1944. godine. Obuhvaćen je i odnos nemačkih okupatorskih vojnih i policijskih vlasti prema ovim formacija-

ma, a date su i osnovne informacije o nemačkim snagama u Srbiji u ovom periodu. Značajan deo knjige posvećen je učešću snaga Srpske vlade u završnim događajima rata u Jugoslaviji, kao i činjenici da je deo ovih snaga bio predat novim komunističkim vlastima, koje su ih potom likvidirale u Sloveniji. Ovo ima poseban značaj u svetlu aktuelnog rada komisije Vlade Republike Srbije u utvrđivanju broja i lokacije streljanih lica od strane novih vlasti tokom 1944–1945. godine.

Delovi ove monografije svedoče o posebnoj ulozi ovih snaga u okupiranoj Srbiji 1941–1944. godine. Naime, autor je pisao ne samo o vojnom aspektu (borbama sa ustanicima, odnosno pokretom otpora), već i o organizaciji, naružanju, problemima mobilizacije, odnosu prema neprijatelju i pojedinim specijalnim operacijama preko granice tadašnje Srbije. Posebnu pažnju privlače delovi monografije koji govore o odnosu nemačkih okupatora prema ovim snagama, jer omogućavaju nova i kompleksna tumačenja kolaboracije u Srbiji.

Ono što privlači pažnju i što ovu knjigu odvaja od drugih jeste dinamičnost toka kojim autor obrađuje i politički i vojni aspekt ovog pitanja. Inzoseći rezultate novih istraživanja Dimitrijević daje prikaz nastanka Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa kao i nastanka i ukidanje legalizovanih četnika ili četnika Koste Pećanca. Što je najbitnije, autor smešta ove snage u realan okvir, ali i poredi ih sa sličnim u drugim delovima Evrope i daje njihove srazmere u širem evropskom kontekstu.

Moguće je da su sa stanovišta sadašnjih historiografskih pitanja najinteresantnija poglavlja u kojima se opisuju sudbina ovih snaga posle završetka rata. Deo ovih snaga zarobili su partizani i potom ih likvidirali bez sudskih procesa. Tako je najveći deo zarobljenika Nedićevo Dobrovoljačkog korpusa bio likvidiran u Kočevskom rogu maja – juna 1945. Ovo pitanje otvara mnoge dileme i iskušenja, prepoznatljive i danas u srpskoj istoriji.

Pažnju čitalaca će bez sumnje privući do sada neobjavljiv ilustrativni materijal sabran iz Vojnog muzeja, Arhiva Jugoslavije kao i mnogobrojnih lokalnih muzeja u Srbiji. Istražujući u ovim institucijama autor je sakupio veći broj javnosti potpuno nepoznatih fotografija, koje na ubedljiv i uzbudljiv način svedoče o Srbiji pod okupacijom i o kolaboracionističkim snagama Srpske vlade 1941–1944. godine. To je značajan doprinos sagledavanju građanskog

rata u Srbiji 1941–1944. godine, a na ovaj način autor je korespondirao ali i značajno odmakao dalje u odnosu na mnoge publicističke radove objavljene ranije u srpskoj emigraciji.

Posle niza memoarskih knjiga ili publicističkih radova koje su u srpskoj emigraciji govorili o ovom pitanju, ovo je prva sveobuhvatna monografija i analiza srpske vojske u Nedićevoj Srbiji iz pera srpskog istoriografa izvedena korišćenjem i originalne građe i emigrantske literature. U tome je, možda, najznačajniji aspekt ove knjige, koja time pomera istorijsko saznanje i to na heuristički zasnovan način.

Dr Bojan Dimitrijević je ovim delom otvorio mogućnost novog sagledavanja toka događaja u okupiranoj Srbiji 1941–1944. godine. Na precizan način, autor se odredio o sledećim pitanjima: nivo kolaboracije, uloga snaga Vlade generala Nedića u borbi protiv ustaničkih organizacija i pokreta otpora, njihova konačna sudbina maja 1945. godine. Time je doprineo dubljem sagledavanju i poznavanju ovog perioda srpske i jugoslovenske istorije.

Kosta Nikolić

Perica Hadži-Jovančić, *EUROPEIZACIJA SRPSKOG MANČESTERA 1918–1941*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2010, str. 222

Vekovno istraživanje tema aktuelnih iz ugla politike, nacije, diplomatije i vojske, u dobroj meri prikazanih kroz prizmu istaknutih ličnosti, bacilo je u zapećak teme istorije koje nisu klasične i očekivane i koje se tiču „malog“ čoveka. Osvrt na radove iz oblasti društvene istorije pokazuje da oni takode imaju obrise „elitizma“. Najčešće teme odnose se na kulturu i obrazovanje ili crkve i religije i njihov uticaj na zbivanja na državnom nivou, dok je život prosečnog srpskog građanina van glavnih tokova zbivanja, udaljenog od prestonice ili centara dešavanja, u najvećoj meri i danas nepoznanica. Lokalna istorija u najvećem broju sredina nije dovoljno kvantitativno ili kvalitativno istražena, iako se upravo na lokalnom nivou najbolje mogu sagledati promene koje su nastale usled modernizacije ili društvenih kretanja u jednoj državi. Ovakva situacija na srpskoj historiografskoj sceni onemogućava da se kreira precizna i obuhvatna slika istorije Srbije kao države. Upravo iz tih razloga, svako delo koje potencira izučavanje lokalne istorije i svakodnevnog života na

mikroistorijskom planu, kroz sferu problema, bilo da su oni dugotrajno ili periodično prisutni, daje značajne podatke u kreiranju mozaika izgleda i stepena razvijenosti jednog društva. Pomenuto pitanje dotiče i delo Perice Hadži-Jovančića o evropeizaciji Leskovca u međuratnom periodu, varoši koja je na istoku zemlje bila u osobenom položaju, kao jedna od retkih industrijskih hridi u nepreglednom agrarnom moru.

Jedan od problema male sredine jeste nerealnost njenih žitelja u pogledu mesta i značaja koje ona ima za državu. Nerealnost se produbljuje ukoliko se prošlost sagledava sa pozicija današnjice, koja je u tranzicionoj Srbiji daleko od svetle. Posledica je sklonost da se prošlost idealizuje ili da se značaj nekog mesta u prošlosti preuveličava. Za ilustraciju toga može se uzeti tvrdnja u knjizi *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918–1941*, da je Leskovac bio jedan od najvećih industrijskih centara u Kraljevini Jugoslaviji. Leskovac je imao određen značaj kao industrijski centar samo na prostoru Srbije van prestonice, dok je njegovo mesto u inače nerazvijenoj industrijskoj zemlji bilo skromno. Staviti ga u ravan sa Zagrebom, Beogradom, Osijekom, Sarajevom, Novim Sadom, Ljubljanom, Velikim Bečkerekom, Splitom ili Skopljem krajnje je nerealno, jer su potencijali leskovačke industrije bili izuzetno skromni u odnosu na pomenute gradove. Dodatna razlika u korektno procenjenom nivou leskovačke industrije može se videti i u nadimku koji je ovaj grad poneo zbog visoke koncentracije tekstilne industrije. Dok se Leskovac i u međuratnom periodu, a i danas, naziva „srpskim Mančestrom“, u međuratnom periodu kako van Srbije tako i u onovremenim stručnim časopisima nazivan je „srbijanskim Mančestrom“, budući da je bilo gradova sa srpskim živiljem van Srbije koji su industrijski bili neuporedivo razvijeniji od Leskovca.

Cilj istraživanja autora bio je da utvrdi nivo do kojeg su evropski uticaji prodrli i manifestovali se na društvo. Ovim tema postaje veoma interesantna budući da se bavi istraživanjem uticaja sa strane koje su studenti, poslovni ljudi, film, radio ili državni službenici donosili u varoš, i načinom na koji se savremena industrijalizacija zapadnog tipa uhvatila u koštac sa konzervativnošću male sredine. Modernizacija i evropeizacija se na primeru Srbije sučeljavaju, budući da imaju iste odlike, mada nisu sinonimi.

Kraj Prvog svetskog rata doneo je pojačane uticaje iz inostranstva koji su morali da izazovu određene promene. Kao polazna tačka za prodor modernizacije u Leskovcu odabrana je privreda. Zapažanje da je ovo mesto primer varoši ruralnog tipa sa tradicionalnim društvenim odnosima gde u privredi dominira poljoprivreda potpuno je ispravno i u mnogome daje sliku srpskih varoši u prvoj polovini 20. veka. Takav karakter naselja uticao je da mnogi vetrovi modernizacije posustanu pred samim gradom, usled loše saobraćajne infrastrukture i dominantnog procenta seoskog stanovništva.

Autor je evropeizaciju sagledao kroz tri ravni: prostor, ljudi i duh. Stvaranje jugoslovenske države drastično je promenilo pojam o prostoru. Nekada najudaljeniji Beograd i Šabac našli su se duboko unutar države, čime je razdaljina „skraćena“. Verno opisan prostor doma, grada i oko grada daje sliku balkanske palanke. To je slika skromnog života, često na rubu siromaštva, ali i početak stvaranja srednje klase, koja će sebi moći da priušti ona zadovoljstva koja je elita imala pre rata. Uzak elitni sloj građanstva sada putuje van zemlje, često posećuje sajmove, a pri povratku donosi evropski duh. Grade se višespratnice (palate), grad dobija značajne institucije (Sokolski dom, bazen), šiju se odela po evropskoj modi, ali su 1920-ih godina to ipak samo počeci, dok se zamah primećuje tek u narednoj deceniji.

Posebno pitanje jeste koliko je protok vremena uticao na promenu mentaliteta ljudi. Kraj rata značio je osetno niži stepen morala u odnosu na period pre njegovog izbijanja. Ratni događaji su poremetili tradicionalnu porodičnu hijerarhiju, znatno je povećan procenat bračnih problema, promenila se i uloga žene u društvu. Nezadovoljstvo životom ogledalo se u visokoj stopi alkoholizma, deca su ostajala u kući umesto da se upute u školu, kraće suknje kod žena izazivale su podzorenje. Sa udaljavanjem od perioda rata i privrednim poletom menjaju se odnosi u društvu, ali se povećava polaritet između dela muškaraca i žena. Na jednoj strani su organizacije žena koje traže pravo glasa, a na drugoj muškarci koji ne vole da žene rade van kuće i ističu da je njihova obaveza pre svega da budu dobre majke i domaćice. Leskovčani su bili svesni svog agrarnog porekla, a odnos prema sredini to najbolje ilustruje. Dok grade velelepne palate i uređuju sopstvena dvorišta, na samom obodu njihovog doma ostaje krajnje nezdrav i neuređen prostor. Popločavanje ulica

i regulisanje vodovoda i kanalizacije ostali su nerešeni problemi, bez obzira na finansijsku moć. Ukoliko je nešto i urađeno bilo je to na ličnu inicijativu, motivisano ličnim zadovoljstvom ili željom za profitom. Svest građanske klase bila je još u povelju i genetsko nasleđe je dominiralo, pa je lokalna administracija predstavljala samo servis bogatih ljudi koji nisu želeli prireze za svoju komunu.

Društveni život se ogledao u proslavama, balovima, osnivanju pozorišta, radu narodnog univerziteta i pevačkih društava. Osećaj, međutim, da je neophodan i duhovni napredak bio je izuzetno slab, pa su pozorišne predstave i predavanja na narodnom univerzitetu bili slabo posećeni. Od savremenih tokova najlakše su prihvaćene spoljne manifestacije: moda, navike, način korišćenja slobodnog vremena i tehnika (fotografija, film, radio, gramofon). Evropski tokovi prodirali su sporo i nedovoljno duboko, ali je primetan bunt mladih protiv starijih predstavljao najbolji dokaz prodora novina. Osetna je i razlika u društvenim odnosima između dvadesetih i tridesetih godina, ali je sveobuhvatniji preobražaj društva presekao izbijanje Drugog svetskog rata.

Izvore za svoj rad autor je crpeo iz lokalne periodike i lista *Politika*. Objašnjenje kako štampa predstavlja neposredniji istorijski izvor o životu od dokumenata može biti „tanko“ ako se sagleda iz svih uglova. Neosporno je da štampa u prvi plan iznosi aktuelnu problematiku, reakcije javnosti i beleži najzanimljivije događaje iz života, ali je korišćenje dokumenata koji potvrđuju ili opovrgavaju navode štampe ono što rad čini preciznijim, verodostojnijim i kvalitetnijim. Zato je navođenje samo periodike kao izvora u određenoj meri problematično, jer ona ne može biti svrstana u izvor prvog reda. Suvišno je pomenuti da komentari u štampi u najvećoj meri odslikavaju viđenja finansijsjera lista, političkih struja ili stranaka uticajnih u listu.

Zamka u koju mladi istraživači često upadaju jeste preteran kritizam prema ranijim radovima koji su se bavili određenom temom ili su je samo doticali. Tako autorova konstatacija da su se istorijom Leskovca često bavili „istoričari u pokušaju“ u najmanju ruku deluje nekorrektno. Činjenica je da su mnogi radovi na lokalnom, pa i državnom nivou bili dela neistoričara, ali je činjenica i da je najgore napisan rad o nekom problemu bolji od najkvalitetnijih misli koje nisu publikovane. Decenije vladavine komunističke bile su obojene „ispravnim mišlje-

njem“, koje ne samo da podleže kritici već se u najvećem broju slučajeva može odbaciti, ali je i iz tih radova moguće iskoristiti istorijske činjenice na kojima su se oni temeljili. S druge strane, postavlja se pitanje kako izvršiti odabir. I sam autor je pao u zamku „verodostojnosti“, pa je često navodio podatke preuzete od Sergija Dimitrijevića, koji je najočigledniji primer „socijalističke historiografije“ u Leskovcu i, uz to, osobe koja nije bila istoričar po obrazovanju. Doprinos ove ličnosti proučavanju srpske srednjovekovne numizmatike je neprocenjiv, ali svi njegovi radovi iz istorije su maksimalno ideološki obojeni, a novija saznanja su pokazala da u njima ima i materijalnih grešaka. Zato autor treba da bude oprezan u davanju sudova, pogotovo na početku karijere, sa nedovoljno iskustva, pa i znanja.

U pogledu korišćene literature veliki plus autoru predstavlja spisak radova strane provenijencije, od kojih neki zalaze i u teoretsku zonu, što je nedostatak srpske historiografije. Ipak, opredeljenje za naslove koji se prvenstveno odnose na društvenu istoriju skraćuje spisak potrebnih, jer su u radovima koji imaju čisto političke teme često isticali svakodnevni problemi i načini na koje ih je određena politička grupa rešavala.

Knjiga je napisana stilom koji odstupa od strogo historiografskog i u pojedinim delovima postaje publicistički. Opis radnji i ulica prati navođenje njihovih imena, tako da se dobija utisak da je u pitanju šetnja jednim gradom, što stil pisanja čini opravdanim i dopadljivim.

Ivan M. Bečić

Grigorije Babović, LETOPIS ŠAPCA 1933–1944, Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka šabačka, Beograd–Šabac 2010, str. 232

Lokalna istorija, odnosno istorija gradova, njihovih institucija, kao i pisanje o svakodnevnom životu stanovnika ima veliki značaj u oblikovanju celovite slike o određenom vremenskom periodu. Tako je objavljivanje *Letopisa Šapca*, prošle godine, u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije i Biblioteke šabačke, nesumnjivo doprinelo boljem upoznavanju istorije ovog grada. Letopis je napisao Grigorije Babović, šabački prota, a priredila je Sanja Petrović Todosijević. Deo koji je objavljen obuhvata period od marta 1933. do oktobra 1944. godine.

Tematika knjige je hronološki podeljena na 12 poglavlja; u svakom od njih obuhvaćena je jedna kalendarska godina po kojoj nosi naziv. Pre glavnog dela nalazi se *Savremenik (umesto Predgovora)*, str. 5–11, koji je napisala Sanja Petrović Todosijsjević. Na kraju su dati imenski registar, registar geografskih pojmova kao i bibliografija.

Iz teksta priređivača Sanje Petrović Todosijsjević saznajemo osnovne podatke o životu autora letopisa. Grigorije Babović, poreklom iz Hrvatske, završio je gimnazijsko obrazovanje kao i Pravoslavnu srpsku bogosloviju u Sremskim Karlovcima. Službovao je u Bosutu, Vukovaru i Negoslovcima, da bi 1933. dobio, na sopstvenu inicijativu, premeštaj u Šabac u kome je ostao do smrti 1961. godine. Letopis grada napisao je po naređenju viših crkvenih vlasti i svojoj želji, a obuhvativši period od osnivanja Šapca do 1944. godine. Priređivač se opredelio da čitalačkoj publici predstavi samo drugi deo letopisa, koji počinje dolaskom prote Babovića u Šabac 1933, a završava se oslobođenjem grada oktobra 1944. godine.

Letopis je specifičan i po tome što se autor koristio brojnim novinskim člancima kojima je upotpunjavao svoje beleške. Od novinskih listova korišćeni su: *Podrinski vesnik*, *Šabački glasnik*, *Glas Podrinja*, *Politika*, *Pravda*, *Vreme*, *Novo vreme*, *Srpski narod*. Pored članaka iz novina, upotrebljavao je i brojne fotografije, razglednice, javne proglase i saopštenja, kako bi što bolje prikazao situaciju o kojoj je pisao. Navedeni izvori su dominantni u odnosu na sam rukopis pisca u međuratnom periodu, dok su od 1941. godine zapisi samog autora o životu u gradu i ratnim dešavanjima postali opširniji. Takođe, primećuje se da je ratnim godinama posvećeno više pažnje nego zbivanjima pre izbijanja Drugog svetskog rata, što ukazuje na svest pisca o značaju rata i želju da što više stvari zabeleži, ostavljajući ih u trajnom sećanju.

Na dešavanja u Šapcu u međuratnom periodu odnosi se prvih osam poglavlja anala. Prota Babović u njima sažeto beleži zbivanja koja smatra važnim za svoju parohiju. Najčešće je reč o događajima od interesa za lokalnu zajednicu ili šabačku eparhiju. Donosi dosta podataka o aktivnostima Šabačkog pevačkog društva, čitaonici, školama, otkrivanju spomenika, obeležavanju različitih verskih praznika i o problemima verske zajednice, vremenskim prilikama i dr. Među njima se mogu izdvojiti i oni koji po

značaju prevazilaze ostale, poput smrti episkopa Mihaila (1933), izbora vladike Simeona (1934), posete kralja Aleksandra I Karadorđevića Šapcu (1934), kraljeve pogibije u Marseju (1934), posete predsednika vlade Milana Stojadinovića Šapcu (1937), početka izgradnje fabrike „Zorka“ (1937), konkordatske krize i izbora patrijarha Gavrila Dožića (1937), posete patrijarha Šapcu (1939), pada vlade Milana Stojadinovića i izbora vlade Dragiše Cvetkovića (1939), posete prestolonaslednika Petra II Karadorđevića Šapcu (1940), uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (1940). Autor je vešto kombinovao svoja zapažanja sa vestima iz novina, trudeći se da bude objektivn i izbegavajući da iznosi lične stavove o problemima o kojima piše. Zato, na primer, o pojedinim izuzetno važnima pitanjima poput pogibije kralja Aleksandara u Marseju u integralnom delu teksta daje veoma kratko saopštenje: „9. Oktobra u utork poginuo je kralj Aleksandar I od atentata u Marselju. Narod u gradu bio je jako utučen. Sve do Njegove sahrane zvonila su na crkvi sva zvana svaka 2 sata“ (str. 24). Iako je vrlo koncizan, čitaocima ipak ostavlja mogućnost da se upoznaju, na osnovu novinskih priloga, kako je ova vest primljena među Šapčanima. Slično izveštava i o drugim važnim promenama na jugoslovenskoj političkoj sceni, kao što je to bio pad vlade Milana Stojadinovića i izbor nove vlade Dragiše Cvetkovića.

Tridesete godine prošlog veka obeležila su i previranja u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Jedno od najozbiljnijih bila je smrt patrijarha Varnave i izbijanje konkordatske krize. Pošto je i sam bio svešteno lice, protu Babovića su dešavanja vezana za Srpsku pravoslavnu crkvu posebno zanimala. On detaljno piše o navodnom trovanju patrijarha Varnave, učesću šabačkog episkopa Simeona u „krvavoj litiji“ i njegovom svečanom dočeku u Šapcu pri povratku iz Beograda. Promena crkvene politike prema državi i izmirenje Arhijerejskog sabora sa vladom Milana Stojadinovića 1938. godine izazvali su, prema rečima autora, negodovanje među Šapčanima, koji su odbili da učestvuju u litiji u znak protesta zbog izmirenja srpskih episkopa sa kraljevskom vladom. Već tada on uvida da ih nije motivala velika ljubav prema preminulom patrijarhu, već da su njihovi postupci imali političku pozadinu. Iako se radilo o vrlo osetljivim pitanjima za pravoslavnu versku zajednicu, prota Babović je nastojao da ostane nepristra-

stan koliko je mogao i da ne ulazi u polemiku o ispravnosti postupaka visokih crkvenih vlasti.

Autor u preostala četiri poglavlja govori o situaciji u Šapcu za vreme Drugog svetskog rata. Beleške prote Babovića postale su u to vreme mnogo opširnije i učestalije nego u međuratnom periodu; neretko ih je vodio iz dana u dan. Svestan da je svedok važnih istorijskih zbivanja, koja su i na njega morala ostaviti snažan utisak, pokušao je da pribeleži sve ono što mu se činilo važnim, ne samo na lokalnom već i na državnom i svetskom nivou. U njegovim zapisima nalazimo podatke vezane za napad Nemačke na Jugoslaviju (1941), obrazovanje vlade Milana Nedića (1941), konačno „rešenje“ jevrejskog pitanja (1942), kapitulaciju Italije (1943), iskrcavanje saveznika u Normandiji (1944), oslobođenje Beograda i Šapca (1944). Ipak, čitaocima su najdragocenije i najupečatljivije informacije koje se odnose na Šabac. One predstavljaju važno svedočanstvo o životu u gradu u vreme ratnih godina: o streljanjima građana, progonima Jevreja i svakodnevnim aktivnostima pod okupacijom. Govoreći o ekonomskim uslovima u gradu, na primer, autor piše i o cenama na šabačkoj pijaci i to za svaku godinu. Na osnovu njih možemo pratiti taj segment ekonomske istorije grada. Iz perspektive „običnog“ građanina time pruža važno svedočanstvo o ratnoj svakodnevici u jednom provincijskom gradu i na taj način doprinosi i boljem razumevanju života pod okupacijom.

Letopis Šapca 1933–1944 Grigorija Babovića je ozbiljan i vredan istorijski izvor, koji produbljuje saznanja o jednom periodu srpske i jugoslovenske istorije. Iako bi možda bilo bolje i potpunije da je objavljen Letopis u celini, ipak je priređivanje dela od 1933. do 1944. godine opravdano činjenicom da prota Babović u nje mu piše o događajima kojima je sam bio očevidac i savremenik, što ga dodatno preporučuje ne samo naučnoj već i široj čitalačkoj publici.

Ena Mirković

Bogdan Trifunović, ŽIVOT POD OKUPACIJOM. ČAČANSKI OKRUG 1915–1918, Međuopštinski istorijski arhiv Čačak, Gradska biblioteka „Vladislav Petković Dis“, Čačak 2010, str. 203

Studija Bogdana Trifunovića *Život pod okupacijom: čačanski okrug 1915–1918*. po

mno čemu je nova. Pre svega, nastala je nadgradnjom jednog od prvih završnih radova na master studijama na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Pod mentorstvom profesora Milana Ristovića, završni rad je prerastao u monografsku studiju od preko 200 strana, koja i formom i sadržinom brani najviši naučni standard. Studija predstavlja značajan naučni doprinos boljem razumevanju prošlosti Srbije u teškom i složenom vremenu Prvog svetskog rata. Velika vrлина studije leži u preciznosti sa kojom je autor odabrao i locirao temu. Hronološki, studija obuhvata period od kraja 1915. do kraja 1918. godine. Prostorno je ograničena na čačanski okrug, a predmetno fokusirana na iskustvo okupacije. Ovo jasno određenje pomoglo je autoru da dobro zahvati istraživački problem i smesti ga u širi kontekst Prvog svetskog rata, ne gubeći pri tom iz vida specifičnosti karakteristične za prostor njegovog interesovanja. Pomoglo mu je takode da na najbolji način iskoristi postojeću oskudnu literaturu koja se bavi prilikama u okupiranoj Srbiji, a koju je konsultovao praktično u celini. Koristeći dosadašnji naučni doprinos ovoj tematici za identifikaciju problema, autor se u njegovom rešavanju okrenuo primarnoj građi. Oslanjajući se na arhivske fondove, novinsku građu, sećanja učesnika događaja, pa i fotografije i vizuelne izvore, uspeo je da pregleda impresivnu količinu dokumentacije relevantne za njegovu temu.

Jasno određenje teme se takode ogleda i u dobroj kompoziciji knjige. U uvodnom delu, autor upoznaje čitaoca sa okolnostima koje su dovele do okupacije Čačka, spuštajući istraživačku sondu sa razina svetske politike na nivo lokalne zajednice. Dajući pregled vojnih operacija sa kraja oktobra i početkom novembra 1915, koje su okončane povlačenjem srpske i ulaskom austro-nemačke vojske u čačanski okrug, autor nije propustio da iskustvo prelaska uprave nad gradom 1. novembra 1915. bogato dokumentuje iskazima očevidaca. U uvodu prati i institucionalizaciju okupacije kroz formiranje Vojnog generalnog guvermana 1. januara 1916, i njegovo proširenje 11. februara 1916, kojim je zahvaćen i čačanski okrug. Zatim autor analizira administrativnu organizaciju okupacione uprave, čije se sedište nalazilo u Beogradu, a koja je pokrivala čitavu Srbiju. Predmet posebnog autorovog interesovanja u poglavlju „Okupacioni sistem na području čačanskog okruga“ bilo je kapilarno prostiranje okupacione uprave,

i nastojanja da se izgradi funkcionalni sistem koji bi obezbedio ostvarenje ciljeva okupacije – pacifikaciju ovog prostora i njegovu ekonomsku eksploataciju. Okružnim komandama Guvernmana, između ostalih i čačanskoj, data su velika upravna i sudska ovlašćenja, sa ciljem umirenja teritorije. Dalje širenje ovog sistema, njegovu podelu na vojnu i civilnu komponentu i grananje na sreske komande i opštine autor prati pružajući preglednu sliku prostiranja komande okruga nad srezovima (Čačak, Kraljevo, Guča, Ivanjica, Ušće, Raška), i na seoske opštine koje su se u ovim srezovima nalazile. Analizirajući represivni mehanizam okupacionih vlasti na lokalnu, autor ističe promenu imena ulica, policijski čas, konfiskacije, internacije, uzimanje talaca i pogubljenja kao osnovna sredstva na represivnoj skali kojom se uspostavljala kontrola. Pokušaj takve „normalizacije“ života nije urodio plodom i izazivao je porast otpora stanovništva, koji je autor ispratio sve do kraja rata i kulminacije tokom oktobra 1918, propraćene obaranjem voza okupacionih trupa, odlaskom okupatora iz okruga 25. oktobra i uspostavljanjem srpske vlasti dva dana docnije.

Budući da je u prvom poglavlju pružio strukturnu analizu okupacije u Okrugu čačanskom, i njenu promenu kroz vreme, autor se u drugom poglavlju („Privreda pod okupacijom“) posvetio do sada istinski zanemarenom aspektu – istraživanju doživljaja okupacije od strane lokalnog stanovništva. Sa pravom zaključujući da je „velika istorija progutala malog čoveka“, autor zapaža da je lokalna istorija tokom Prvog svetskog rata u istoriografiji nedovoljno, pa i neadekvatno istražena. Iskustvo okupacije, koje je osnovna tema njegovog rada, posebno je neadekvatno tematizovano, budući da je dotičano na marginama studija o vojnim i spoljnopoličkim aspektima rata. Stoga je on u izvorima potražio informacije o ekonomiji i svakodnevnom životu tokom okupacije, radu privrednih subjekata, konfiskacijama, trgovini na crno i proizvodnji usmerenoj ka preživljavanju jednog lošeg vremena. Koliko je to vreme zaista bilo loše svedoči treće poglavlje studije, „Posledice okupacije i privatni život stanovništva“, u kojem se analiziraju demografske posledice okupacije okruga Čačka i proučava mortalitet u ovom periodu. Autor zaključuje da su glad i bolesti uzeli velik broj žrtava. Na osnovu austrougarskih i srpskih statistika proizilazi da je Čačak izgubio možda čak i 20% stanovnika. Ogroman problem nabavke hrane i obezbeđiva-

nja elementarne zdravstvene zaštite činio je sastavni deo tmurne okupacijske svakodnevice. Ova svakodnevica se u radu ilustruje adekvatnim fotografijama, koje prikazuju svakidašnji život pod okupacijom u nekim njegovim krajnostima.

Knjiga Bogdana Trifunovića je utoliko važnija što je lokalna istorija od posebnog značaja za srpsku historiografiju. Ova velika i važna oblast ostala je dugo zanemarivana ili joj je pristupano na specifičan način. Sa jedne strane, historiografija je bila posvećena istraživanju velikih političkih događaja i društvenih procesa na nacionalnom nivou, i retko je zahvatala nivo običnog čoveka i njegovog doživljaja te burne prošlosti. Sa druge strane, istorija srpskih gradova i okruga ostajala je predmet interesovanja ne uvek dovoljno upućenih entuzijasta, ili je korišćena kao materijal za izgradnju herojskih mitova stvaranjem jubilarnih monografija. Nova generacija radova, kojoj pripada i ova studija, popunjava takve istoriografske praznine temeljnim istraživačkim zahvatom zasnovanim na obimnoj izvornoj građi i analitičkoj interpretaciji.

Vladimir Petrović

Ljubinka Škodrić, MINISTARSTVO PROSVETE I VERA U SRBIJI 1941–1944. SUDBINA INSTITUCIJE POD OKUPACIJOM, Beograd, Arhiv Srbije, 2009, str. 443

Ministarstvo prosvete ima izuzetno značajnu ulogu u svakoj državi i društvu kao ustanova koja rukovodi sistemom vaspitanja i obrazovanja i u kojoj se kreira državna prosvetna politika. Ta uloga postaje specifična u periodima rata i okupacije, kada se vaspitni ciljevi i ideali nužno menjaju i prilagođavaju ciljevima, politici i ideologiji okupatora. Takav je bio slučaj sa Ministarstvom prosvete i vera u Srbiji od 1941. do 1944. godine, institucijom čiju je sudbinu pod okupacijom u svojoj knjizi detaljno prikazala istoričarka mr Ljubinka Škodrić, viši arhivista u Arhivu Srbije. Knjiga predstavlja delimično izmenjenu i dopunjenu verziju magistarskog rada odbranjenog na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Na početku knjige u sažetom *Predgovoru* (9–19), autorka navodi da je u dosadašnjim istoriografskim radovima pitanje kolaboracije i posebno kulturne i prosvetne politike u Srbiji

tokom Drugog svetskog rata ostalo u senci istraživanja političke, ideološke i vojne komponente ratnih zbivanja i polemika i sučeljavanja o toku i posledicama rata koja traju do naših dana. Zato je, predstavljajući temu i izvornu i metodološku podlogu istraživanja, naglasila da namerala da se bavi strukturom i radom Ministarstva prosvete i vera tokom okupacije kao segmentom kolaboracionističke politike vlade Milana Nedića. U uslovima okupacije Ministarstvo je bilo ograničeno u delovanju u sferi prosvete i kulture, te je težilo da izgradi autoritet u okupacionom sistemu ideološkim, političkim i propagandnim radom, čemu je u knjizi posvećena naročita pažnja.

U sadržajnom *Uvodu* (21–68) postavljene su, u tri dela, osnove za elaboraciju glavne teme. Pre svega, date su ideološke i političke osnove kolaboracionizma kroz pojavu organske filozofije, fašističkih ideja i organizacija u Jugoslaviji tokom 30-ih godina, i posebno pojavu i delovanje pokreta „Zbor“ Dimitrija Ljotića. U tom periodu su uočena shvatanja koja su njihovi nosioci dalje razvijali tokom okupacije: zalaganje za red i disciplinu, kritika parlamentarne demokratije, antikomunizam, stavljanje društva i zajednice ispred prava i sloboda pojedinca, mističizam, propagiranje patrijarhalnog društva, tradicije, zadruge, sela i seljaštva, staleškog uređenja, itd. Potom je iznet kratak razvoj Drugog svetskog rata, prenošenje sukoba na Jugostok i u Jugoslaviju, aprilski slom i položaj okupirane Srbije 1941. Na kraju je predstavljena organizacija okupacionog i kolaboracionističkog aparata u Srbiji. Navedeni su svi nivoi nemačke vojne i civilne uprave, njihovi zapovednici i nadležnosti, a posebno je istaknuta nadređenost nemačkih organa srpskom upravnom aparatu, nad kojim je vršen stalni nadzor i kontrola i davane smernice posebno u oblasti bezbednosti, privrede i propagande. Radi lakše uprave okupiranom zemljom, zavođenja reda i mira i podsticanja saradnje, Nemci su već krajem aprila 1941. dozvolili osnivanje Saveta komesara sa Milanom Ćimovićem na čelu, a radi gušenja ustanka i osnivanje srpske vlade Milana Nedića krajem avgusta 1941. Oba organa su bila potpuno potčinjena nemačkim okupacionim vlastima, sa vrlo malim ovlašćenjima i autoritetom u narodu, a činile su ih ličnosti iz različitih partija, ali politički i ideološki bliske Nemcima i pre svega, spremne na saradnju. U oba organa je postojalo mesto komesara, odnosno ministra prosvete, koje je u početku zauzi-

mao Risto Jojić, a potom Velibor Jonić (nakratko i Miloš Trivunac). Osim organizovanja i upravljanja radom škola, ovom ministarstvu su srpski kolaboracionisti od početka okupacije pridavali važnu ulogu u propagiranju reda, mira i saradnje sa okupatorom, kreiranju nove kulturne i prosvetne politike i ideološko-propagandnom radu na izgradnji „Nove Srbije“ u nemačkom „novom poretku“.

Osnovni sadržaj knjige je podeljen na dva dela u kojima se kroz više užih celina prati organizaciona struktura i političko delovanje Ministarstva prosvete i vera.

U prvom delu pod naslovom *Struktura i funkcionisanje* (69–164) govori se kroz osam poglavlja o uređenju, načinu rada, ustrojstvu i funkcijama Ministarstva i pojedinih sektora, kadrovskoj politici i uslovima života i rada zaposlenih. Autorka je na osnovu uredbe iz 1937. i 1943. godine i arhivske građe detaljno rekonstruisala organizacionu strukturu Ministarstva prosvete i vera, pratila izmene strukture, uvode i ukidanje pojedinih jedinica, navela nazive i nadležnosti odeljenja, odeska i odeljaka, dala osnovne podatke o rukovodiocima odeljenja, navela područne ustanove, predstavila savetodavne organe i posebno prikazala osnivanje, sastav i rad Glavnog prosvetnog saveta i njegovu ulogu u verifikovanju kolaboracionističke prosvetne politike. Pored centralizovanosti i dirigovanosti, autorka je uočila i glomaznost, česte izmene i širenje aparata, što prema njoj svedoči o usložnjavanju poslova i porastu značaja, ali pre svega o prelasku težišta sa prosvetnog na ideološko delovanje. Obradena je i struktura i rad lokalnih prosvetnih organa vlasti (u 14 okruga i Beogradu), navedene nadležnosti okružnih i sreskih načelnika nad školama i kulturom i zadaci okružnih prosvetnih inspektora i sreskih školskih nadzornika. Posebno su istaknuta očekivanja od lokalnih prosvetnih organa na angažovanju u propagandi, održavanju reda i mira, pridobijanju prosvetnih radnika za saradnju, predavanjima protiv komunizma, ali i uključeno je da su njihov slab rad, sukobi i zapostavljanje umnogome narušavali autoritet Ministarstva prosvete na terenu.

Posebna pažnja je posvećena kadrovskoj politici i životu i radu zaposlenih u Ministarstvu. Novi uslovi i nemačke vlasti su od početka diktirali novu sistematizaciju i smanjenje broja zaposlenih, koje je sporo vršeno otpuštanjem i penzionisanjem na polnoj, rasnoj, nacionalnoj i socijalnoj osnovi, a posebno pronomom

nacionalno i ideološko-politički sumnjivih i nepouzdatih službenika (Jevreja, masona, komunisti, itd.). Autorka konstatuje da su istovremeno zapošljavani novi službenici, tako da smanjenje broja činovništva nije dalo rezultata, osim što je dovelo do represije, obračuna, optužbi, straha i neizvesnosti u ionako teškim ratnim okolnostima. U takvim uslovima, napori rukovodstva da se službenici pridobiju za aktivnu saradnju i da se poboljšaju odnos prema radu, disciplina i ekspeditivnost, nisu davali rezultata, pa je sporost, nezainteresovanost, nemar i neodgovornost činovništva bila stalna slika do kraja okupacije. Brige o egzistenciji i snabdevanju su bile na prvom mestu i za službenike Ministarstva i za prosvetne radnike na terenu. Na kraju prvog dela, autorka iznosi i probleme sa radnim prostorom, pošto je zgrade Ministarstva i područnih ustanova uglavnom zauzimala nemačka vojska.

U drugom delu pod naslovom *Politički odnosi* (165–390), autorka prati odnose Ministarstva prosvete i vera prema ključnim ustanovama, pojavama, dešavanjima, akterima i pokretima tokom rata i okupacije. Prvo su predstavljene vodeće ličnosti prosvetne politike, dati su osnovni podaci o njima, ideološko-politički stavovi, motivi za kolaboraciju i kretanje i delovanje u Ministarstvu pre i tokom rata. Pored Riste Jojića, Miloša Trivunca, Vladimira Velmar Janковиća, Branimira Maleša, Vladimira Vujića, Radosava Markovića i drugih, posebna pažnja je posvećena ministru Veliboru Joniću koji se posmatra kao glavni kreator i promoter kolaboracionističke prosvetne i kulturne politike. Pokazuje se da je svima njima bila zajednička bliskost Nemcima, organska filozofija, fašistički stavovi, antikomunizam, ali i velika ambicija i međusobna surevnjivost i sukobi.

Najvažniju odrednicu rada Ministarstva činio je odnos prema nemačkim okupacionim vlastima. Autorka pokazuje da su vodeće ličnosti kolaboracionističke prosvete, uprkos potčinjenosti i nepoverenju Nemaca, gajile nadu u približavanje Nemcima, uspostavljanje prijateljskih odnosa i dobijanje mesta u nemačkom „novom poretku“. Međutim, napori, poniznost i minimalni ustupci nisu doveli do prevazilaženja nepoverenja i Ministarstvo prosvete, kao i čitav kolaboracionistički aparat, bilo je do kraja okupacije nemački pomoćni organ, pod strogim nadzorom i mešanjem nemačkih upravnih, bezbednosnih i propagandnih organa, koji su davali zadatke u prosveti i kulturi i ocenjivali rad na

njihovom sprovođenju. U okviru same Vlade Milana Nedića postojalo je stalno nepoverenje, netrpeljivost i sukob nekoliko grupa (M. Nedića, M. Aćimovića i D. Ljotića), pri čemu su se isticale pristalice pokreta „Zbor“, koje su zahtevanjem agresivnije prosvetne politike, stalnim prijavama i dostavama, ometali rad Vlade, posebno Ministarstva prosvete i škola na terenu. Sam ministar prosvete Jonić je bio blizak generalu Nediću, u dobrim odnosima sa Nemcima, najaktivniji u propagiranju novog poretka, saradnje sa okupatorom i borbe protiv komunista, i jedan od kreatora utopijskih planova o zadržanom staleškom patrijarhalnom uređenju „nove Srbije“, zasnovanom na selu i seljaštvu.

Okolnosti nastale posle okupacije nametale su srpskom kolaboracionističkom aparatu i Ministarstvu prosvete posebne probleme. Podeljenost zemlje i okruženost neprijateljski raspoloženim susedima uslovia je nemogućnost uticajna na školstvo na pojedinim teritorijama i ograničene kontakte Ministarstva sa aparatom okolnih država. Kada su u pitanju manjine unutar države, fašistička ideologija je dovela do povlašćenosti Nemaca u Banatu i celoj zemlji i progona Jevreja i Roma, na šta, kako kaže autorka, srpski prosvetni aparat suštinski nije mogao da utiče, ali je saradivao kroz antisemitsku propagandu i pritisak na službenike nesrpske nacionalnosti. Poseban izazov za Ministarstvo prosvete bio je dolazak velikog broja izbeglica prosvetnih radnika koje je trebalo zaposliti i dece koje je trebalo smestiti i školovati. Isto tako, trebalo je evidentirati prosvetne radnike u zarobljeništvu, pomoći njihovim porodicama i tražiti njihovo puštanje na slobodu. Autorka zaključuje da su izbeglice i zarobljenici bili dve ugrožene grupe za koje se Ministarstvo izuzetno angažovalo, što je koristilo i kao propagandni adut. S druge strane, Ministarstvo se veoma trudilo, ali sa malo uspeha, da pridobije za saradnju sveštenstvo Srpske pravoslavne crkve, koje je tokom čitave okupacije bilo otvoreno suprotstavljeno Nemcima i kolaboraciji.

Odnos prema ustanku 1941. i nosiocima borbe protiv okupatora bio je ključni element politike Neđićeve vlade i Ministarstva prosvete, te mu se i u knjizi posvećuje značajna pažnja. Oštro propagandom je pružana pomoć u gušenju ustanka, a potom je premeštanjem, otpuštanjem i hapšenjem kažnjavano učešće prosvetnih radnika u ustanku i suzbijan uticaj komunista u prosvetnim ustanovama. Narodnooslobodilački pokret je posmatran kao glavni neprija-

telj i bez uspeha su ulagani stalni naponi, kroz predavanja, istrage i hapšenja, da se suzbije uticaj komunizma i odlazak omladine i prosvetnih radnika u partizane. Odnos prema Ravnogorskom pokretu i jugoslovenskoj vladi u emigraciji je takođe bio negativan, ali blaži i taktičniji, posebno krajem rata. Savezničko bombardovanje od proleća 1944. dovelo je do kulminacije propagande protiv saveznika, ali i umanjilo redovne prosvetne delatnosti Ministarstva i u prvi plan stavilo preživljavanje osoblja i pravljenje bezuspešnih pogodbi u borbi protiv komunizma.

Pred naletom partizanskih i sovjetskih snaga, pripadnici Nedićeve vlade su oktobra 1944. pobešli iz zemlje. Velibor Jonić je uhapšen aprila 1945. i osuđen je na smrt streljanjem jula 1946, dok su neki rukovodioci Ministarstva prosvete pod okupacijom našli spas u emigraciji (V. Velmar Janković, B. Maleš, V. Vujić).

Tako se prikazom sudbine vodećih ličnosti završava i prikaz sudbine institucije pod okupacijom, kojim je koleginica Škodrić dala mnoštvo novih podataka i utemeljenih zaključaka o značajnom i do sada neistraženom segmentu istorije Srbije za vreme Drugog svetskog rata i okupacije.

Dragomir Bondžić

Dr Ljubomir Petrović **1970–2011**

Sa tugom i poštovanjem opraštamo se od našeg saradnika dr Ljubomira Petrovića, koji je iznenada preminuo 2. marta 2011.

Dr Ljubomir Petrović je rođen u Beogradu 6. decembra 1970. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beogradu. Studije istorije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu upisao je 1989. godine. Diplomirao je 1994. na Katedri za istoriju Jugoslavije i iste godine upisao postdiplomske studije. Magistrirao je 1999, a doktorirao 14. jula 2006. godine. Od 1999. radio je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu u kojem je 2006. stekao zvanje naučnog saradnika.

Za nešto više od decenije naučnog rada napisao je 5 monografija i 46 članaka i rasprava. Pažljivo je pratio tekuću domaću i stranu historiografsku produkciju i napisao tridesetak prikaza knjiga. Njegovi radovi se odlikuju raznovrsnošću tema, inovativnošću, izvornom i teorijskom utemeljenošću, preciznošću, erudicijom i multidisciplinarnim pristupom. Mnoge teme je prvi otvorio, detaljno obradio ili dotakao i dao jasne smernice za njihovu dalju obradu. Iza njega je pripremljena za štampu ostala peta knjiga, kao i brojni rukopisi, na kojima je do poslednjeg dana radio.

Ljuba je bio dragocen sagovornik, ispunjen dobrotom, znanjem, optimizmom i radnim poletom, prepun ideja i planova, lepih reči i korisnih saveta. Saradnicima Instituta i svima koji su ga poznavali Ljuba će ostati u lepoj uspomeni, kao posvećen istoričar, čestit čovek, drag kolega i iskren prijatelj. Opraštajući se, žalimo što nas je napustio na vrhuncu svoje stvaralačke snage. Ostaje u našim sećanjima, sa poštovanjem za doprinos koji je dao srpskoj historiografiji.

Dr LJUBOMIR PETROVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju

BIBLIOGRAFIJA

I. MONOGRAFIJE

1. *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*, Beograd 2000, str. 295.
2. *Nevidljivi geto, Položaj i život invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2007, str. 342.
3. *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*, Beograd 2009, str. 268.
4. *Borci za trofeje, Pola veka streljačkog kluba Partizan 1959–2009. godine*, Beograd 2009, str. 101.
5. *Istorija srpskog streljaštva* (u štampi)

II. ČLANCI I RASPRAVE

1. *Spoljna politika u „Srpskom književnom glasniku“ 1929–1935*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1997, str. 139–145.
2. *Neke slabosti udžbenika za istoriju*, Nastava istorije, br. 7, god. IV, Novi Sad 1998, str. 151–157.
3. *Neke slabosti udžbenika za istoriju*, Zbornik radova X kongresa Saveza istoričara Jugoslavije, Beograd 1998, str. 633–638.
4. *Časopis Kolo kao sredstvo propagande u srpskom društvu pod okupacijom 1942–1944. godine*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1–2, Beograd 1998, str. 160–165.
5. *Predstavljanje istorije Jugoslavije na elektronskim medijima – primer: CD Enciklopedija Britanika*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, Beograd 1998, str. 241–245.
6. *Razmišljanja o istorijskoj svesti u jugoslovenskom društvu*, Nastava istorije, br. 11, god. VI, Novi Sad 2000, str. 230–236.
7. *Problemi stanovanja u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2000, str. 49–64.
8. *Narodni heroji u jugoslovenskom društvu 1942–1980. godine*, Prilog istraživanju položaja boračkih elita u posleratnoj Jugoslaviji, Vojnoistorijski glasnik, br. 1–2, Beograd 2001, str. 123–134.
9. *Između scenskog glamura i javnog nadzora, Strani artisti u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2001, str. 43–54.
10. *Uloga Srpskog književnog glasnika u srpskom i jugoslovenskom društvu 1901–1941. godine*, Povodom stogodišnjice časopisa, Nastava istorije, br. 14, god. VII, Novi Sad 2001, str. 180–193.

11. *Demokratija u ogledalu beogradske periodike 1920–1929. godine, Prilog istoriji političkih ideja u Kraljevini SHS*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, Beograd 2001, str. 95–106.

12. *Pravni i finansijski aspekti položaja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1921–1941. godine*, Tokovi istorije, br. 1–4, Beograd 2001, str. 21–37.

13. *Uloga i funkcionisanje Srpskog književnog glasnika u srpskom i jugoslovenskom društvu 1901–1941. godine*, Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije, godina II, br. 2, Beograd 2001, str. 113–126.

14. *Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918–1941. godine, Primer nelegalne društvene represije*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2002, str. 47–60.

15. *Kulturne veze Jugoslavije i Albanije 1946–1948. godine*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2002, str. 61–87.

16. *Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918–1929. godine, Prilog proučavanju državne represije u Kraljevini SHS*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2003, str. 51–76.

17. *Diskriminacija invalida u jugoslovenskom društvu 1918–1941. godine, Oblici socijalne represije nad osobama sa invaliditetom*, Tokovi istorije, br. 3–4, Beograd 2003, str. 21–37.

18. *Rasprave o demokratiji u beogradskim časopisima 1929–1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2004, str. 9–22.

19. *Nacionalna ideja u pesništvu Đure Jakšića 1853–1878. godine*, Srpska slobodarska misao, god. V, br. 3, maj–jun, Beograd 2004, str. 187–198.

20. *Pogled na invalidnost kroz istoriju*, Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, vol. II, sv. 3, Beograd 2004, str. 49–76.

21. *Kulturni sukob blokova tokom Hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici 1945–1955. godine, Između izbegnute sovjetizacije i polovične vesternizacije, Zbornik radova „Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije)“*, Beograd 2005, str. 321–342.

22. *Elementi represivne prakse u Kraljevini SHS 1918–1929. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2005, str. 27–44.

23. *Jugoslovenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti, Represija nad profesijom između dva svetska rata*, Tokovi istorije, br. 1–2, Beograd 2005, str. 38–53.

24. *Jugoslovenska i angloamerička istoriografija o invalidima, Tekući trendovi i tradicija 20. veka*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2006, str. 163–176.

25. *Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji*, Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije, godina VII, br. 1–2, Beograd 2006, str. 91–109.

26. *Percepcije i teorije represije Kraljevine SHS 1918–1929. godine*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2006, str. 27–50.

27. *U potrazi za izmišljenom stvarnošću, Jugoslovenski identitet u časopisu Jugosloven 1931–1932. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2007, str. 37–56.

28. *Pogledi na zdravstvo u Kraljevini Jugoslaviji između dva svetska rata*, Arhivsko nasleđe, časopis za arhivistiku i istoriografiju, godina V, br. 5, Zajčar 2007, str. 203–216.

29. *Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS*, Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, vol. V, No. 1, Beograd 2007, str. 48–73.

30. *Put ka slobodi stvaralaštva, Kreativnost osoba sa invaliditetom*, predgovor zborniku radova *Rođeni smo jednaki*, Beograd 2008, str. 7–12.

31. *Prilog istoriji srpskog streljaštva na Kosovu 1935–1956. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2008, str. 41–56.

32. *Jugoslovensko društvo između dva svetska rata*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2008, str. 23–44.

33. *Porodični pogled na politiku, Viđenja Mirjane Marković 1992–1998. godine*, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Slobodan Milošević: put ka vlasti, Osmo sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice, Srbija 20 godina kasnije 1987–2007“, Beograd–Stirling 2008, str. 214–225.

34. *Život invalida u Kraljevini Jugoslaviji*, Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, vol. VI, No. 3–4, Beograd 2008, str. 115–146.

35. *Kreiranje nuklearne svesti, Problemi Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja 1963–1975. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2009, str. 123–138.

36. *Iza horizonta jedne životne priče, Pogovor knjizi Mozaik*, u knjizi: Branka Antonijević, *Mozaik, Iz dva sveta u dva veka*, Beograd 2009, str. 144–148.

37. *U okruženju unutrašnjeg neprijatelja. Neki vidovi borbe Kraljevine SHS protiv komunista i antijugoslovenskih nacionalista 1918–1921. godine*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2009, str. 21–36.

38. *Lovna privreda u Kraljevini Jugoslaviji – Prilog istoriji lova*, Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije, godina X, br. 1–2, Beograd 2009, str. 76–89.

39. *List „Pobeda“ i propagandno oblikovanje javnog mnjenja u Kruševcu i okolini 1944–1945. godine*, Župski zbornik, godina IV, br. 4, Aleksandrovac 2009, str. 119–134.

40. *Između amaterskog sporta i opšteg vojnog vaspitanja, Fragmenti za istoriju streljaštva Srbije u 19. veku*, Vojnoistorijski glasnik, godina LIX, br. 1, Beograd 2009, str. 101–123.

41. *Nuklearna havarija u Černobilu 1986, Prilog istraživanju ekoloških problema 20. veka*, Istorija 20. veka, godina XXVIII, br. 2, Beograd 2010, str. 101–116.

42. *Doprinos Nove Evrope razvoju kritičke istorijske svesti u jugoslovenskom društvu*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Nova Evropa 1920–1941“, Beograd 2010, str. 151–170.

43. *Kontrola komunista nad privredom i industrijom Kruševca i okoline 1945. godine iz perspektive lista „Pobeda“*, Župski zbornik, godina V, br. 5, Aleksandrovac 2010, str. 123–148.

44. *Javna slika demografskog kolapsa srpskog naroda u 20. veku*, Srpska slobodarska misao, godina XII, br. 1, januar–februar, Beograd 2011, str. 110–121.

45. *Jezik invalidnosti kao društveni problem kroz istoriju*, Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, Vol. VIII, No. 3–4, Beograd 2010, str. (u štampi)

46. *Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji: bilans jednog neuspeha*, Istorija 20. veka, br. 1, 2010 (u štampi)

III. PRIKAZI

1. Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd 1996, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1997, str. 187–190.

2. Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd 1999, Nastava istorije, br. 11, god. VI, Novi Sad 2000, str. 282–284.

3. Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999, Nastava istorije, br. 13, god. VII, Novi Sad 2001, str. 279–281.

4. Nikola Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Beograd 2001, Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije, godina II, br. 2, Beograd 2001, str. 274–277.

5. Ranka Gašić, *Novi kurs“ Srba u Hrvatskoj Srbobran 1903–1914*), Zagreb 2001, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2001, str. 168–170.

6. Đoko Tripković, *Srpska ratna drama 1915–1916*, Beograd 2001, Nastava istorije, br. 16, god. VIII, Novi Sad 2002, str. 175–177.

7. Петер Баргл, *Албанци, Од Средњег века до данас*, Beograd 2001, Историја 20. века, бр. 2, Beograd 2002, стр. 236–238.

8. Питер Берк, *Историја и друштвена теорија*, Beograd 2002, Историја 20. века, бр. 2, Beograd 2002, стр. 249–251.

9. Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, Blagoje Isailović, *Zapisnici sa sednice Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929–1931*, Beograd 2002, Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije, godina III, br. 1, Beograd 2002, str. 213–216.

10. Едвард Халет Кар, *Шта је историја?*, Чачак–Beograd 2002, Историја 20. века, бр. 1, Beograd 2003, стр. 182–184.

11. Драгомир Бонцић, *Београдски универзитет 1944–1952*, Beograd 2004, Историја 20. века, бр. 2, Beograd 2004, стр. 211–215.

12. Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи, Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елиту 1918–1941*, Beograd 2005, Историја 20. века, бр. 1, Beograd 2005, стр. 183–186.

13. Alan H. R. Baker, *Geography and History, Bridging the Divide*, Cambridge 2003, Историја 20. века, бр. 1, Beograd 2005, стр. 200–202.

14. Dominic D. P. Johnson, *Overconfidence and war, The Havoc and Glory of positive illusions*, Cambridge 2004, Историја 20. века, бр. 2, Beograd 2005, 221–223.

15. Laurie Winn Carlson, *Cattle, An Informal Social History*, Chicago 2001, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2006, str. 179–180.

16. Barbara Freese, *Coal, A human history*, New York 2004, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2006, str. 209–211.

17. Brian Rose, *The Lost Border. The Landscape of the Iron Curtain*, Princeton Architectural Press, New York 2004, Tokovi istorije, br. 3, Beograd 2006, str. 267–268.

18. Mary Abbott, *Family Affairs. A History of the Family in 20th century England*, Routledge, London 2005, Tokovi istorije, br. 1–2, Beograd 2006, str. 294–295.

19. Kosta Nikolić, *Tito govori što narod misli. Kult Josipa Broza Tita 1944–1949*, Službeni list SCG, Beograd 2006, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2006, str. 213–217.

20. Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis. An Introduction*, Duke University Press, Durham–London 2004, Tokovi istorije, br. 3, Beograd 2006, str. 269–272.

21. Rihard Vajkart, *Od Darvina do Hitlera. Evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*, SG-Vili, Beograd 2006, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2007, str. 214–217.

22. Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2007, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2007, str. 218–220.

23. Momčilo Pavlović, *Za Tita ili za kralja. Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2007, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2008, str. 172–176.

24. Peter Fritzsche, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History*, Harvard University Press, Cambridge and London 2004, Istorijaska baština, br. 17, Užice 2008, str. 247–250.

25. Mira Radojević, *Naučnik i politika. Politička biografija Božidara V. Markovića, (1874–1946)*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2007, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2009, str. 220–223.

26. Nikola Žutić, *Niko Bartulović, rimokatolik četnik*, knj. I, Srpska radikalna stranka, Beograd 2010, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2010, str. 189–191.

27. Dragomir Bondžić, *Univerzitet u socijalizmu, Visoko školstvo u Srbiji 1950–1960*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010, Istorija 20. veka, br. 3, Beograd 2010, str. 200–203.

28. Momčilo Subotić, *Politička misao srbistike*, Institut za političke studije, Beograd 2010, Srpska slobodarska misao, 2011 (u štampi).

29. Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke, Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Evoluta, Beograd 2011, Istorija 20. veka, br. 1, 2011, str. 201–203.

IV. NAUČNI SKUPOVI I PREDAVANJA

1. Referat *Neke slabosti udžbenika za istoriju* na X kongresu Saveza istoričara Jugoslavije održanom 15–17. januara 1998. u Beogradu.

2. Predavanje *Teorija demokratije u beogradskoj kulturnoj periodici 1920–1941. godine* u okviru programa tribine Instituta za savremenu istoriju 26. septembra 2001. u Beogradu.

3. Referat *Kulturni sukob blokova tokom Hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici 1945–1955. godine* na međunarodnom naučnom skupu „Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije)“, održanom 3–4. novembra 2003. u Beogradu.

4. Referat *Pogledi na zdravstvo u Kraljevini Jugoslaviji između dva svetska rata* na XVI naučnom skupu „Istorija medicine, farmacije i narodne medicine“, održanom 22–23 juna. 2007. u Zaječaru.

5. Referat *Porodični pogled na politiku, Viđenja Mirjane Marković 1992–1998. godine*, na međunarodnom naučnom skupu „Srbija dvadeset godina kasnije, Osma sednica CK SKS: uzroci, tok, posledice“, održanom 21–22. septembra 2007. u Beogradu.

6. Referat *Jezik invalidnosti kao etički problem kroz istoriju* na naučnom skupu „Pedagogija i etika i otvoreni problemi moralne obnove društva“ u organizaciji I pedagoško-filozofske škole „Andrija B. K. Stojković“, održanom 12. decembra 2008. u Čačku.

7. Referat *Doprinos Nove Evrope razvoju kritičke istorijske svesti u jugoslovenskom društvu* na regionalnom naučnom skupu o časopisu *Nova Evropa* u organizaciji Instituta za književnost i umetnost, održanom 3–4. decembra 2009. u Beogradu.

8. Referat *Istorijsko u književnom delu Nike Bartulovića* na tribini Instituta za savremenu istoriju povodom knjige „Niko Bartulović“ dr Nikole Žutića, održanoj u Beogradu 16. februara 2011.

V. UČEŠĆE U PROJEKTIMA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

1. Istorija Jugoslavije u 20. veku (1999–2000)

2. Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku (2001–2005)

3. (Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije u Jugoslavije 1921–1991 (2006–2010)

4. Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20 veku: između demokratije i diktature (2011)

ISTORIJA 20. VEKA, 2011, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 3398 362
www.isi.co.rs office@isi.co.rs

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Objavljivanje časopisa sufinansiralo je Ministarstvo prosvete i nauke
Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik